

FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

13

Dr. Beluszky Pál

Nyíregyháza vonzáskörzete

*A város—falu közötti kapcsolatok jellege
és mennyiségi jellemzői
Szabolcs-Szatmár megyében*

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

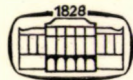
Dr. Beluszky Pál

Nyíregyháza vonzáskörzete

*A város—falu közötti kapcsolatok
jellege és mennyiségi jellemzői Sza-
bolcs-Szatmár megyében*

Földrajzi tanulmányok 13.

A város és falu közötti kapcsolatok ismeretének mind tudományos, mind gyakorlati szempontból megkülönböztetett jelentősége van. A vonzáskörzeti kutatások eredményeit közvetlenül felhasználja a tervezés, a gazdaságirányítás, az intézményhálózat-szervezés. A vonzáskörzeti kutatások jelentőségét növeli, hogy a gazdaságföldrajz legösszetettebb kutatási feladatában, azaz a gazdasági körzetesítés megoldásában számottevő a szerepe. A tanulmány a hivatalos statisztikai adatgyűjtés alapján is felméri Nyíregyháza és a környező városi központok, valamint a megye községei között kialakult kapcsolatot. A vonzáskörzet-kutatás elvi-módszertani kérdéseinek áttekintése után a városnak a településhálózatban elfoglalt helyzetét vázolja, majd elemzi az ágazati vonzáskörzeteiket, kijelöli Nyíregyháza komplex vonzáskörzetét, intenzitási és funkcionális övezeteit, vázolja a város- és vonzáskörzet-hálózat alakulásában várható tendenciákat.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

13

FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

13

*A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZETÉNEK
KIADVÁNYAI*

Szerkesztő

MAROSI SÁNDOR

a földrajztudományok kandidátusa

Szerkesztő bizottság

BORAI ÁKOS

a földrajztudományok kandidátusa

ENYEDI GYÖRGY

a földrajztudományok kandidátusa

PÉCSI MÁRTON (főszerkesztő)

akadémiai levelező tag

SZILÁRD JENŐ

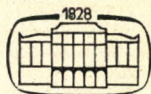
a földrajztudományok kandidátusa

Dr. Beluszky Pál

Nyíregyháza vonzáskörzete

*A város—falu közötti kapcsolatok jellege
és mennyiségi jellemzői Szabolcs-Szatmár
megyében*

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1974

Lektorok

DR. BOROS FERENC
a földrajztudományok kandidátusa

DR. MAJOR JENŐ
tudományos munkatárs

ISBN 963 05 0289 5

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1974 • Beluszky Pál

Printed in Hungary

Tartalomjegyzék

Bevezetés	7
I. A vonzáskörzet-kutatás módszertani problémái	11
1. A vonzáskörzet fogalma	11
a) A városok és falvak közötti kapcsolatok fajtái	11
b) A városfogalom	11
c) A vonzáskörzet fogalma	13
d) A városok hierarchikus rendszere	13
2. A vonzáskörzetek meghatározása deduktív-teoretikus módszerekkel és empirikus úton	15
a) A vonzáskörzetek meghatározása deduktív-teoretikus módszerekkel (gravitációs-potenciális modellek)	15
b) A vonzáskörzetek tapasztalati úton való feltárása	16
3. A vonzáskörzetek elhatárolása	18
a) Abszolút és relatív vonzáskörzetek	19
b) A vonzáskörzetek formai értelmezése	20
c) A komplex vonzáskörzetek kijelölésének lehetőségei; az ágazati vonzáskörzetek összegezése	21
d) A vonzáskörzetek belső szerkezete	23
II. Nyíregyháza vonzáskörzete	26
A. A vonzáskörzet alakításában közrejátszó fontosabb tényezők	26
1. A természetföldrajzi környezet	26
2. A településviszonyok alakulása	29
a) Nyíregyháza — mezőváros	29
b) Nyíregyháza — Szabolcs központja	30
c) Nyíregyháza — a felszabadulás után	33
3. Nyíregyháza tágabb környékének településhálózata	34
a) Nyíregyháza városi szerepköre	35
b) Szabolcs-Szatmár megye városi központjai	38
4. Nyíregyháza tágabb környékének gazdasága	40
5. A város közlekedési adottságai	41

B. Az ágazati vonzaskörzetek vizsgálata	44
1. A kiskereskedelem vonzása	44
a) A kiskereskedelmi vonzás jellege	44
b) A megye városainak kiskereskedelmi szerepköre	46
c) A kereskedelmi vonzás mértéke	53
d) A vevőáramlás irányai	53
e) A kiskereskedelmi vonzaskörzet intenzitási övei	56
f) A relatív kiskereskedelmi vonzaskörzetek	58
g) A kiskereskedelmi vonzaskörzetek alakításában közrejátszó tényezők	60
h) A kiskereskedelmi vonzaskörzet övezetei	66
i) A környező központok kiskereskedelmi vonzaskörzetei	66
j) A nyíregyházi piacok vonzásterülete	73
2. Az egészségügyi funkciók vonzaskörzete	74
3. Az oktatási funkciók vonzaskörzete	79
4. Az egyéb központi funkciójú intézmények vonzaskörzetei	81
C. Nyíregyháza általános (komplex) vonzaskörzete	83
1. A komplex vonzaskörzet meghatározásának módszerei	83
2. Az általános vonzaskörzet intenzitási övei	85
3. Az általános vonzaskörzet funkcionális övei	87
4. A környező központok vonzaskörzetei	90
III. Vizsgálataink néhány általánosítható eredménye	98
IV. A város- és vonzaskörzet-hálózat alakulásában várható tendenciák	104
Módszertani függelék	112
Irodalom	115

Bevezetés

1960-ban a keresők 26,3 %-a dolgozott hazánkban a szolgáltató ágazatokban;¹ arányuk 1968-ig 30 %-ra emelkedett. Egyes magas életszínvonalú, fejlett technikai civilizációjú országokban viszont már a keresők fele-háromötöde talál alkalmazást a tágabban értelmezett szolgáltatási ágazatokban.² Az említett országok lakosságának jelenlegi foglalkozási szerkezete s a hazai fejlődési tendencia előrevetítése arra enged következtetni, hogy belátható időn belül hazánkban is a szolgáltató ágazatok foglalják el a vezető helyet a népgazdaságban, amennyiben jelentőségüket az általuk foglalkoztatottak számával fejezzük ki. Becslések szerint már 1980-ban 39—40 % lesz a nem termelő ágazatokban dolgozók aránya (KÓSZEGI L. 1964). A hosszú távú tervek az állami beruházások hozzávetőleg felét (!) a szolgáltató ágazatok fejlesztésére kívánják fordítani.

A szolgáltató intézmények kapacitásának növekedésével, az általuk foglalkoztatottak számának és arányának emelkedésével, igénybevételük mind gyakoribbá válásával párhuzamosan nő ezeknek az intézményeknek a szerepe a településhálózat alakításában. Megkockáztatható az a feltevés, hogy a távolabbi jövőben a szolgáltató intézmények veszik át az ipartól a vezető szerepet a városfejlesztésben, a városok jelentőségének, lakosság-számának alakításában; a településhálózat legfontosabb alakító tényezőivé a regionális szerepkörű szolgáltató intézmények lépnek elő.

A szolgáltató ágazatok súlyának, jelentőségének már ma is tapasztalható gyors növekedésével szemben nem lehet közömbös gazdaságföldrajzi kutatómunkánk sem. Sürgető feladattá vált ezeknek az ágazatoknak földrajzi vizsgálata, számos térbeli vonatkozásuk (pl. az intézmények koncentrációs, ill. dekoncentrációs tendenciái, „telephely-problémáik”, az intézmények által kiváltott forgalom irányai, erőssége, az intézményhálózat földrajzi elhelyezkedése s gazdaságosságának összefüggései stb.) törvényszerűségeinek feltárása.

A magyar gazdaságföldrajz eddig csekély időt szentelt a nem termelő funkciók kutatásának, jöllehet a gyér vizsgálatok is bizonyították: szociális viszonyok közt is szükséges, sőt különösen fontos a szűkebb értelemben vett termelésen kívül eső tevékenységek földrajzi vizsgálata, mivel a népgazdasági tervezés eszközeivel lehetőség nyílik a szolgáltató funkciók

¹ Ideértve a kereskedelmet, egészségügyet, oktatást, közigazgatást, a kommunális ellátást, közlekedést s a szorosabb értelemben vett szolgáltató ágazatokat.

² Az USA-ban a keresők több mint 60 %-a, Nagy-Britanniában 55 %-a, Ausztráliában 52 %-a, Kanadában 50 %-a, Svédországban 43 %-a, Svájcban 42 %-a dolgozott 1960-ban a szolgáltató ágazatokban.

tervszerű fejlesztésére. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy e funkcióknak az új gazdasági mechanizmus keretei közt sem nyílik lehetőségük olyan „önszabályozásra”, mint a termelő ágazatok intézményeinek. A szolgáltató ágazatok tevékenységét gazdasági mutatókkal gyakran nem értékelhetjük, ugyanakkor azonban az intézmények kapacitásának, elhelyezésének, működésük formáinak oly kombinációjára kell törekednünk, amely a legkisebb társadalmi ráfordítás mellett teszi lehetővé a lakosság lehető optimális ellátását. Ez a törekvés viszont csak akkor járhat sikerrel, ha az intézmények működésében kimutatható törvényszerűségeket, többek közt a földrajzi törvényszerűségeket is ismerjük.

A tágabb értelemben vett szolgáltató funkciók számos földrajzi problémája közt a városok vonzáskörzeteinek vizsgálata központi helyet foglal el. Ugyanis:

1. *A településeknek településhálózattá való szervezésében a városi alapfunkcióik által kialakított térbeli kapcsolatok meghatározó szerepet játszanak, a hálózati egységek ténylegesen létező vázát képezik. A településhálózat számos megnyilvánulását, a kutatások szempontjából elkülöníthető komponensét (a településhierarchia, a települések funkcionális típusai, a települések lakosságszámának és funkcióinak összefüggése stb.) a városi alapfunkciók által létrehívott kapcsolatok alakítják ki. E komponenseknek a településhálózati összefüggésekből kiragadott vizsgálata kutatásmetodikailag indokolt, de bonyolult összefüggéseik, dinamikájuk csak a vonzáskörzet-hálózatba ágyazva világítható meg. A városok vonzáskörzeteinek feltárása a településhálózat kutatásának alapvető, mellőzhetetlen lépése.*
2. *A vonzáskörzeti kutatások eredményei közvetlenül felhasználhatók a tervezés, a gazdaságirányítás gyakorlatában, az intézményhálózat-szervezésben.*
3. *A vonzáskörzeti kutatások jelentőségét növeli az a tény, hogy a gazdasági körzetesítésben, a körzetek belső szerkezetének feltárásában számottevő szerepet játszanak a vonzáskörzetekről nyert vizsgálati eredmények.*

A gazdasági körzetekkel kapcsolatos földrajzi kutatómunka lendülete az utóbbi években alábbhagyott; mindmáig nem rendelkezünk olyan tudományosan megalapozott körzetkonceptióval s elhatárolással, amelyet a szakemberek többsége elfogadna. Ennek okát az elvi-módszertani kérdések tisztázatlanságában, s a szükséges részletkutatások hézagos voltában kell mindenekelőtt keresnünk. Az egyre szaporodó részletkutatások szintéziseként azonban a hazai marxista gazdaságföldrajznak előbb-utóbb ki kell munkálnia a gazdasági körzetek komplex földrajzát, s e feladat ismét előtérbe fogja állítani a rajonkutatás problematikáját. A gazdasági körzetek vizsgálata pedig feltétlenül megkívánja a vonzáskörzet-hálózat beható ismeretét.

A hazai vonzáskörzet-hálózat feltáratlan; a városok és falvak kapcsolatainak főbb tendenciái is csak hézagosan, e kapcsolatok kvantitatív paraméterei pedig egyáltalán nem ismertek.

Tanulmányunkban a vonzáskörzet-kutatás néhány elvi-módszertani problémájának felvetése mellett egy középváros, Nyíregyháza városi szerepkörű intézményei által kialakított funkcionális téregységek (a város vonzáskörzete) vizsgálata során e téregységek komplex eredőjének megállapí-

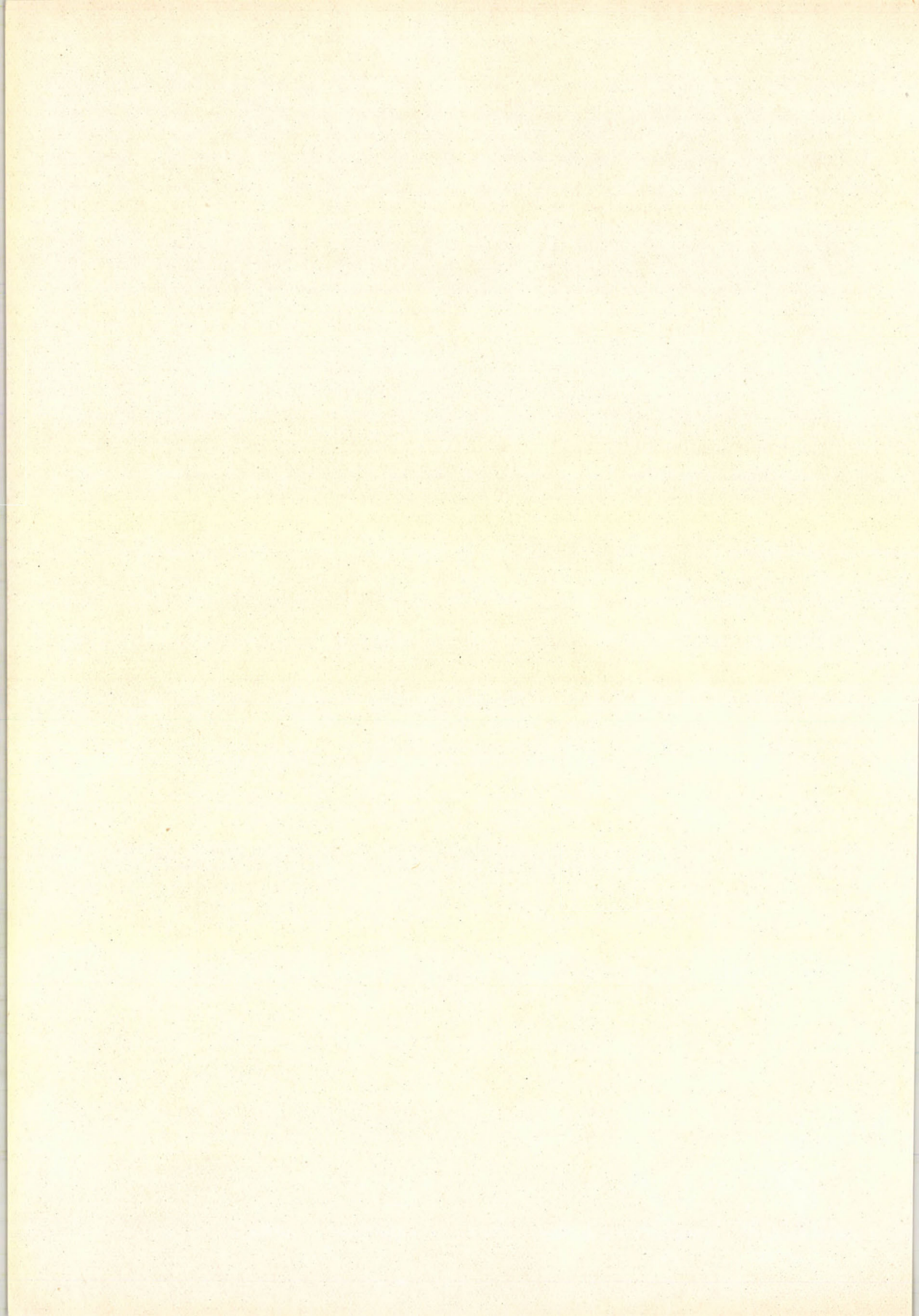
tását, az általános (komplex) vonzásokörzetek elhatárolását, szerkezetének feltárását, a vonzásokörzet alakításában részt vevő tényezők felkutatását, a településhálózat tagjai közt kialakult kapcsolatok jellemzőinek megismerését választottuk feladatunknak.

A város—falu közti kapcsolatok elemzésének első lépéseként az ágazati vonzásokörzetek elhatárolását, sajátosságaik vizsgálatát végeztük el. A kitűzött cél elérése szempontjából nem láttuk szükségesnek Nyíregyháza valamennyi központi szerepkört ellátó intézménye vonzásokörzetének monografikus feldolgozását. A város több mint 300 regionális szerepkörű intézménnyel rendelkezik (ez a szám az önálló kisiparosokat, a szaküzleteket egyenként, a nem „általános városi funkciókat” ellátó intézményeket, üzemeket nem tartalmazza). Ezek jó részének működési területe, az általuk kialakított kapcsolatok jellege azonos (a közigazgatás, az igazgatás-szervezés, a társadalmi szervek megyei és járási intézményei); egyenkénti vizsgálatuk felesleges ismétlésekre vezetne, ismeretük nem gazdagítaná a város vonzásokörzetéről nyert képet. Ezért elegendőnek látszott néhány, a komplex vonzásokörzet alakításában meghatározó szerepet betöltő ágazati vonzásokörzet bemutatása, ill. mintegy 50 intézmény területi kapcsolatainak figyelembevétele az általános vonzásokörzetek elhatárolásakor.

Miután a tanulmányban bemutatásra kerülő ágazati vonzásokörzetek fölélik a vizsgált terület város—vidék kapcsolatainak túlnyomó többségét, az ágazati vonzásokörzetek analízise az általános vonzásokörzet alapvető sajátosságait is feltárja. A vizsgálat második szakaszában került sor az ágazati vonzásokörzetek szintézisére, az általános vonzásokörzet elhatárolására, ill. struktúrájának feltárására. Végül munkánk harmadik fázisában összegeztük a város—vidék kapcsolatában mutatkozó általános tendenciákat, a kapcsolatok sajátosságait, a várható fejlődés irányát.

Vizsgálataink központjában Nyíregyháza vonzásokörzete állt, de a város vonzásterületének feltárása során szükségessé vált, hogy kutatásainkat kiterjesszük a környező központok vonzásokörzeteire is.

Vizsgálatunk mélységét, az alkalmazandó módszerek megválasztását messzemenően megszabták a rendelkezésünkre álló adatok és információk. A városok központi funkciói által kialakított kapcsolatok jelentékeny része adminisztratív úton nem befolyásolt, s ezért a vállalati, statisztikai megfigyelések körén kívül esnek. Statisztikai szolgálatunk mindeddig nem vállalkozott a városok és falvak közti kapcsolatok rendszeres megfigyelésére. A vállalati információ-gyűjtés sem fordít kellő figyelmet a vállalati tevékenység „felvevő területének” megismerésére. Ezért néhány esetben a helyszíni adatgyűjtés sem adhatott kielégítő választ egy-két kérdésre. Noha sikerült végül tanulmányunkat megnyugtató adatbázisra építeni, néhány részletkérdést nem tudtunk az általunk kívánatosnak tartott mélységig vizsgálni (pl. a vonzásokörzetek múltbeli alakulását hiányosan, jórészt csak közvetett adatok alapján tudtuk feltárni).

I. A vonzáskörzet-kutatás módszertani problémái

1. A vonzáskörzet fogalma

a) A városok és falvak közötti kapcsolatok fajtái

A településhálózat egyes tagjai közt kialakult sokrétű, eltérő jellegű kapcsolatok egy része a településhálózat ellenpólusai, a falvak és a városok közt teremt szükségszerű kapcsolatokat. E kapcsolatokat, vagy e kapcsolatok egyes összetevőit nevezi a földrajzi irodalom a városok vonzásának, s az e kapcsolatok által kialakított téregységeket a város vonzásterületének (vonzáskörzetének). A városok és falvak közt hasonló elemekből (a települések közt kialakult áru-, személy- és információcsere) felépülő kapcsolatok eltérő jellegű komponensekre bonthatók (a munkaerő időszakos vándorlása, az ipari üzemek nyersanyag- és energia-beszerezései s készáru-szállításai, a szolgáltató intézmények által létrehívott személyforgalom és információcsere, az idegenforgalom által kialakított kapcsolatok, az állandó jellegű lakóhelyváltoztatások stb.). A városok—falvak kapcsolatainak egyes összetevőit eltérő okok hívják életre, s a településhálózat alakításában játszott szerepük is nagymértékben eltérő. Településföldrajzi vizsgálatuk tehát feltétlenül megkívánja elkülönítésüket. Mivel egy település város voltát a településhálózatban betöltött szerepe határozza meg, a város—vidék közti kapcsolatok megkülönböztetése (osztályozása) során is a településhálózat alakításában betöltött szerepükből kell kiindulnunk. A város és szűkebb—tágabb környezete közt kialakult kapcsolatok közül a legjellegzetesebbek azok, amelyeket a város *városi szerepköre* hív életre.

b) A városfogalom

Az egyes települések város voltának megítélésében nem alakult ki a településföldrajzi irodalomban egységes álláspont, viszont általánosan elfogadott a települések funkcióinak hármas tagolása:

- helyi (lokális),
- városi alap- („általános városi”, „központi-helyi”, „vonzáskörzeti szintű”) és
- speciális („regionális szintű”) funkciók.

A helyi és a városi alapfunkciók sorába a lakosság közvetlen ellátását biztosító, s a társadalom irányítását, szervezését, tájékoztatását stb. szolgáló intézmények tartoznak. E két funkciócsoport különbsége hierarchikus fokozatukban van, ami megnyilvánul igénybevételük gyakoriságában s a fenntartásukhoz szükséges lakosság számában. A lokális funkciók sorába a lakosság mindennapi szükségleteit ellátó, a szolgáltatási ágak hierarchiájá-

nak alsó fokán álló alapfokú intézményeket soroljuk, függetlenül attól, hogy működési területük egy vagy több településre terjed ki.

Az intézményhálózat hierarchiájának magasabb fokán álló intézmények a hordozói az „általános városi” funkcióknak. Mivel ezek az intézmények jórészt a lakosság közvetlen ellátását, irányítását, szervezését biztosítják, térbeli elhelyezkedésük szorosan kapcsolódik a népesség elhelyezkedéséhez, vagyis a településhálózat szükségszerű elemei. A lokális és a városi alapfunkciók hasonló kombinációja, azonos szerepkört betöltő intézményei bizonyos számú népességet tömörítő településekben, településcsoportokban szükségszerűen megjelennek. Ma hazánk minden járása középiskolával, szaküzlettel ellátott, a pénz-, hitel- és biztosításügy intézményei működnek, szakorvosok gyógyítanak és így tovább. A lokális és városi alapfunkciókon kívül eső ágazatok a települések szempontjából *speciális* szerepkört töltenek be; a településhálózati egységekben nem szükségszerű a gazdaság egyes ágazatainak megjelenése.

A szakirodalomban e funkciócsoportok szerepének megítélése a települések város voltának megállapításakor nem egységes:

a) Egyes szerzők, s több ország hivatalos gyakorlata valamely speciális funkció — többnyire az ipar — differenciáló szerepét fogadják el, s az ipari, bányászati, közlekedési funkciók településeken belüli tömörülésének bizonyos fokát tartják a város kritériumának.³

b) A településföldrajz s a rokontudományok számos képviselője szerint *a város a területi munkamegosztás következtében differenciálódott településhálózat központi funkciókat ellátó települése*. A központi funkciók eltérő felfogása a nézetek alábbi, további elkülönüléséhez vezet.

(1) A kutatók többsége a városi alap- és egyes speciális funkciókat egyaránt városképző funkcióknak tartja.⁴

(2) Más nézetek szerint csak a szűkebb értelemben vett központi szerepkör (a városi alapfunkció) városképző.⁵

Véleményünk szerint *azok a települések tekinthetők városnak, amelyekben a városi alapfunkciók bizonyos mennyisége koncentráldott, függetlenül speciális funkcióik szerkezetétől, volumenétől*. Ugyanis a településeknek városokra és falvakra való felosztása során *a településhálózatban betöltött szerepüket kell alapul vennünk*.

Az ipar, mezőgazdaság, közlekedés jelenléte, uralkodó szerepe vagy hiánya az egyes településekben *nem befolyásolja alapvetően a településeknek a településhálózatban betöltött szerepét*.⁶ A speciális funkciók nem a településhálózat tagjai közt mint hálózatot alkotó egységek közt teremtenek szük-

³ V. V. POKSISEVSKIJ (1962): „A marxista földrajztudomány a várost mindenképp elött a társadalmi munkamegosztás termékének tekinti, és létének alapját a benne összpontosuló, meghatározott, történelmileg kialakult termelési funkcióban látja.”

⁴ MENDÖL T. (1964): „Röviden tehát azt kell mondanunk, hogy mind a központi-helyi vagy más szóval általános városinak nevezett, mind pedig a speciális vagy más-ként régiótn túlnyúló funkciókat, feltéve, hogy ezen utóbbiak a környező települések-hez viszonyítva belterjesebbek — együttvéve — városképző funkcióknak nevezzük.”

⁵ L. részletesebben BELUSZKY P. 1967a.

⁶ Egyes ipari, bányászati, közlekedési funkciójú településeknek a településhálózatban betöltött szerepköre, ha hasonló lokális vagy városi alapfunkciókkal rendelkeznek, azonos lehet a mezőgazdasági jellegű települések szerepével. Városi alapfunkciókkal nem rendelkező ipari településnek a településhálózatban betöltött szerepe nem különbözik egy lokális funkciókkal hasonló mértékben ellátott mezőgazdasági szerep-

ségszerű kapcsolatokat. Az ipar vagy a mezőgazdaság által kialakított települések közti kapcsolatok függetlenek a településhálózat tagjainak hierarchikus tagolódásától.

c) A vonzáskörzet fogalma

A városi alapfunkciót betöltő intézmények nem mindennapi igényeket elégítenek ki, ezért igénybevételük viszonylag ritka. Fenntartásukhoz a települések többségének népessége nem elegendő, ezért az ellátandó területnek a városi funkciók megtelepedésére legalkalmasabb településében koncentrálódnak. A központi funkciókkal nem rendelkező települések valamely közeli központban vagy központokban „szerzik be” a városi szolgáltatásokat. A központok elhelyezkedése, színvonala, a közlekedési lehetőségek, egyes intézmények kijelölt működési területe rendszeres, meghatározott irányú és intenzitású kapcsolatok kialakulásával jár a városok és környékük közt. *Valamely város központi funkciójú intézményei által városi szolgáltatásokkal rendszeresen és szükségszerűen ellátott területet nevezünk a város (szűkebb értelemben vett) vonzáskörzetének.*

E meghatározásból következik, hogy a speciális funkciók által kialakított kapcsolatokat nem számítjuk a szűkebb értelemben vett vonzáskörzet komponensei közé, azok személyi jellege esetén sem. A munkaerővonzás, mindenekelőtt a napi ingázás területét számos szerző a város vonzáskörzetének összetevőjeként vizsgálja. Az ingázásnak jelentős hatása van a településhálózatra, mégsem sorolható e kapcsolatfajta a város—vidék jellegzetes kapcsolatai közé, annak ellenére, hogy a városok munkaerővonzása rendszerint jelentős mértékű. Azonban:

1. a napi ingázás — bizonyos mértéket elérve — funkcionálisan egy településsé egyesíti a munka- és lakóhelyet, ezáltal az ingázás a település belső mozgásjelenségévé válik.

2. A munkaerővonzás által kialakított kapcsolatok a település-hierarchiától függetlenek (falvak, magános ipartelepek is rendelkeznek munkaerővonzással).

3. Formai tényező ugyan, de rávilágít a két kapcsolatfajta különbözőségére, hogy valamennyi falusi település része egyik vagy másik város vonzáskörzetének, míg az ingázásba csak egy részük kapcsolódott be.

Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az „inga-vándorforgalom” kihat a szűkebb értelemben vett vonzáskörzetek térbeli alakulására, a vonzás intenzitására, rendszerességére.

d) A városok hierarchikus rendszere

A vonzáskörzetek értelmezése szoros kapcsolatban van a településhálózat hierarchikus tagolódásával; ezért a vonzáskörzet fogalmának tisztázásakor érintenünk kell a településhierarchia néhány kérdését is.

körü faluétól; lakóiknak azonos ellátottságot nyújtanak, a városi szolgáltatásokat egyaránt más településben kapják meg, a környező településekhez fűződő kapcsolataik hasonlóak. E hasonlóságot még az ingázás sem zavarja, mert a mezőgazdasági nagyüzemek gyakran ugyancsak ingáztatás révén elégítik ki munkaerő-szükségletüket.

A városi alapfunkciókat ellátó szolgáltató ágazatok intézményei közt további hierarchikus tagolódás mutatható ki.⁷ Egyes városokban a városi alapfunkciók mennyisége és összetétele nagymértékben eltérő lehet, de az esetek többségében az azonos hierarchikus szintű intézmények koncentrációja figyelhető meg, tehát a városok között is kimutatható hierarchikus tagolódás. *A városok hierarchikus fokozatát („központosultságát”, „centralitását”) a városi alapfunkciók mennyisége és minőségi kombinációja határozza meg.*

A városhierarchia fenti meghatározásából következik, hogy

1. a városok hierarchikus fokozata független funkcionális típusuktól;
2. független a központi funkcióknak a településen belüli súlyától;
3. független attól, hogy a városi alapfunkciók által nyújtott szolgáltatások hogyan oszlanak meg a központ és környéke (vonzáskörzete) között. *A város hierarchikus fokozata nem közvetlen függvénye a város által kiszolgált vidék nagyságának.*

Ez utóbbi kérdés vitatott. A város központosultsága felfogható

1. *a vidék számára* végzett központi szolgáltatások mértékének és jellegének, CHRISTALLER szóhasználatával élve a központi funkciók „jelentőség-többletének”.⁸

2. A központosultság *abszolút* felfogása szerint a városok hierarchikus szintjét nem befolyásolja, hogy az általuk ellátott lakosság mekkora hányada él határain belül és kívül. A termelőerők meghatározott mennyisége, bizonyos számú népesség szükségszerűen létrehozza a városi alapfunkciók bizonyos mennyiségét és kombinációját. Amennyiben lehetőség van olyan népességtömörülés létrejöttére, amely önmagában elegendő a városi alapfunkciók fenntartására, „központ” jöhet létre anélkül, hogy a városi funkciók vonzáskörzete átlépné a település közigazgatási vagy földrajzi határait. Ilyen esetekben a központi funkciók ellátása bizonyos fokig rejtve marad a munkamegosztást közvetítő térbeli kapcsolatok látszólagos hiánya következtében.

A városok központi funkcióinak mennyiségi és minőségi vetülete különböztethető meg.⁹ A központi funkciók minőségi oldala alakítja ki a szűkebb értelemben vett településhierarchiát, s a központi funkciók minőségi oldala tükröződik a városok vonzáskörzeteinek szerkezetében is.

⁷ E hierarchikus tagolódást egyrészt az adminisztratív—szervezeti keretek fejezik ki (pl. az Állami Biztosító járási fiókja — megyei igazgatóságai — országos központja), másrészt a gazdaságosan kiszolgálható népesség növekvő átlagos számában, ebből következően az intézmény egyre ritkább előfordulásában tükröződik.

⁸ E felfogás szerint a központosultság *relatív* fogalom, a város saját lakosságának ellátása után „fennmaradó” központi szolgáltatások mennyiségével mérhető. CHRISTALLER felfogása mind a hazai, mind a külföldi irodalomban elterjedt. M. ROCHFORD (1957) a kereső népesség 3. szektorának, S. GODLUND (1951) az áruházak, szaküzletek számának, K. A. BOESLER (1962) a városok központi funkciójú intézményei által produkált értéktermelésnek „jelentőség-többlete” alapján állapította meg a városok centralitását. MAJOR J. (1964) a magyar városhálózat hierarchiáját a kiskereskedelmi forgalom vidékre eső hányadával mérte. FÓRIZS M. (1965) a „centrális jellegű városias községek” elengedhetetlen ismérvei közé sorolta a több községre kiterjedő ellátóterületet.

⁹ Pl. az egészségügyi funkció mennyiségi fejlettsége a kórházak ágyszámával vagy a rendelőintézeti óraszámokkal, minőségi szintje viszont az egyes eltérő hierarchikus fokozatú kórházi osztályok, szakrendelési ágak meglétével vagy hiányával mérhető.

2. A vonzaskörzetek meghatározása deduktív-teoretikus módszerekkel és empirikus úton

A városi alapfunkciók által kialakított kapcsolatok területi vonatkozásairól rendszeres statisztikai adatgyűjtés a legtöbb országban nem folyik, sőt egyáltalán nem regisztrálják a város—vidék közti kapcsolatok többségét. Így a városok vonzásának feltárásában vagy közvetett adatokra vannak utalva a kutatók (a központi szerepkörű intézmények forgalmi adatai, a városok elhelyezkedése a településhálózatban, a tömegközlekedési eszközök forgalmi adatai stb.), vagy a vonzaskörzetek komponenseinek regisztrálását és elsődleges statisztikai feldolgozását a vonzaskörzet-kutatás első fázisaként a kutatóknak kell végrehajtania. Ez a sajátos helyzet indokolja, hogy az adatgyűjtés módszereivel, ill. az információ-hiány miatt kidolgozott deduktív vonzaskörzet-meghatározásokkal foglalkozzunk.

a) A vonzaskörzetek meghatározása deduktív-teoretikus módszerekkel (gravitációs-potenciális modellek)

A gravitációs-potenciális modellek kidolgozása, a vonzaskörzetek deduktív meghatározása az 1920-as években történt az USA-ban, majd Nyugat- és Észak-Európában. A kapitalista országokban a piackutatók, területi tervezők, geográfusok megkülönböztetett figyelemmel fordultak a vonzaskörzeti kutatások felé — a tőkének közvetlen érdeke az általa fenntartott központi funkciójú intézmények forgalmának, a „vevőkör” összetételének, lakóhelyének ismerete, ugyanakkor a gazdaságföldrajz a városokban mindenekelőtt a nem termelő funkciók központjait látta —, ám széleskörű és összehangolt adatgyűjtésre többnyire nem kerülhetett sor. Ezért olyan módszereket kerestek a kutatók, amelyek hozzáférhető adatok — a városok lakosság száma, a kereskedelemből élők aránya, a központ áruházainak és szaküzleteinek száma, távolság- és izokron adatok stb. —, valamint matematikai-geometriai modellek segítségével kísérlik meg a vonzaskörzetek kijelölését. E módszereknek számos változatát dolgozták ki (l. a Módszertani függelék); használhatóságukat jó néhány tanulmány vizsgálta. Sok helyütt, mindenekelőtt az USA-ban, évtizedek óta tartják magukat a kutatás — elsősorban a piackutatás — gyakorlatában. A településföldrajzi irodalomban is találunk példát többé-kevésbé sikeres alkalmazásukra (pl. I. SVENTO Finnországban, Mikkeli környékén, M. GOOSSENS és M. E. DUMONT Belgiumban alkalmazta sikerrel a deduktív módszereket). Ugyanakkor a gravitációs modellek kidolgozói közül is többen elismerik, hogy kényszerűségből választották a vonzaskörzetek feltárásának deduktív útját; C. A. THORWID (1963) írta: „Nem vitás, hogy egy helység körzetét bizonyos vizsgálatok segítségével tapasztalati úton lehet legbiztosabban meghatározni, ez a módszer azonban rendkívül drága, ha nagymértékben alkalmazzuk.” Számos esetben a gravitációs modellek alkalmazása nem járt sikerrel. Angliában, Németországban általában igen szkeptikusan fogadták a deduktív módszereket (R. KLÖPPER 1953). Z. CHOJNICKI—A. WROBEL (1963) véleménye szerint „... úgy tűnik, a gravitációs

és potenciális modellek alkalmazása Lengyelországban a legközelebbi jövőben csak kísérleti munkákra korlátozódik”.

A potenciális modellek kidolgozói és alkalmazói többnyire olyan területeken dolgoztak (Észak-Amerika, Ausztrália, Svédország, Finnország), ahol a távolságok nagyok, vagy a népsűrűség alacsony. Ilyen területeken a távolság szerepe megnő a vonzaskörzetek alakításában.¹⁰ Mivel a gravitációs modellek két változója közül az egyik a távolság, a modellek használhatósága nagymértékben függ a távolságnak a vonzaskörzet-hálózat alakításában játszott szerepétől.

A gravitációs modellek csupán két tényezővel, a térrel és a tömeggel — a távolsággal és a központok centralitásával — számolnak, ami a tényleges helyzet nagyfokú leegyszerűsítése. Emellett a gazdasági-társadalmi mozgásfolyamatoknak a mechanikai mozgás törvényszerűségeire való visszavezetése lehetetlenné teszi az előbbi mozgásfolyamatokban rejlő sajátosságok kifejezését. Ez a gravitációs modellek újabb hibaforrása. A gravitációs modellek által a vonzaskörzetekről nyújtott kép erősen leegyszerűsített; nem képes feltárni a vonzaskörzetek belső szerkezetét, a vonzásintenzitás számszerű értékét.

Hazánkban a város—vidék közti forgalom erősen kötődik a tömegközlekedési eszközökhöz; ugyanakkor az adminisztratív úton kijelölt határok nagymértékben megszabják a vonzaskörzetek alakulását (a közigazgatás mellett a gazdasági élet szervezése-irányítása, az egészségügyi intézmények, részben a kulturális-oktatási intézmények működési területének is „kijelölt” határai vannak); a központhálózat viszonylag sűrű; ezért a vonzaskörzetek deduktív feltárásának lehetősége csekély.¹¹ Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a gravitációs modellek s az empirikus úton feltárt vonzaskörzetek közti *eltérések* földrajzi, gazdasági, társadalmi tényezőkkel többnyire indokolhatók. Tehát a két különböző úton nyert vonzaskörzet-hálózat összevetése feltárhatja azokat a torzulásokat, amelyek a központok centralitásától és távolságtól független tényezők hatására jöttek létre.

b) A vonzaskörzetek tapasztalati úton való feltárása

Számos vonzaskörzet-analízis az egyes központi funkciójú intézmények vonzásterületeinek felmérése helyett a város—vidék közti kapcsolatok egyes vetületeinek — pl. személyforgalom, információcsere — regisztrálása útján jelöli ki a városok vonzaskörzetét. Leggyakoribb a forgalom egyes elemeinek ilyen célú felhasználása. Ez kézenfekvő; a város—vidék kapcsolata a forgalomban összegződik s ölt látható és mérhető formát.¹²

¹⁰ M. GOOSSENS (1963) szerint Finnországban a távolság befolyása a város—vidék közti kapcsolatok alakítására háromszor akkora, mint Belgiumban.

¹¹ Számításaink szerint a központok időtávolsága és a kiskereskedelmi vonzás intenzitása közti lineáris korrelációs együttható hierarchikus szintekre számított átlagos értéke $-0,580$ és $-0,655$ közt változik, tehát a központ és a vonzott terület közti időtávolság csupán $35-43\%$ -ban szabja meg a vonzaskörzetek alakítását. (Az ún. variancia-analízissel, a $\delta_V^2 = \delta_V'^2 + \delta_R^2$ képlet segítségével nyert értékek.)

¹² F. H. W. GREEN (1950, 1951, 1958) Nagy-Britanniában az azonos hierarchikus szinten álló központokból a vidék felé irányuló autóbuszjáratok irányának és sűrű-

A város—vidék kapcsolatának egyes vetületein keresztül való feltárása az adatok könnyebb beszerzése mellett azzal az előnnyel is jár, hogy elkerülhető a különböző ágazatok vonzaskörzeteinek összegzése, ami számos problémát vet fel (l. a továbbiakban). Hasonló indítékok vezetnek számos kutatót arra, hogy egy-egy város vonzaskörzetét egyetlen központi funkció vagy intézmény vonzaskörzetének feltárása alapján határozzák meg. Reprezentáns vonzaskörzetként az USA-ban és Nyugat-Európában gyakran választják a napilapok elterjedési körét, a kiskereskedelem, a hetipiacok, egyes esetekben a közoktatás vonzásterületét; használhatóságuk területre változik.

A vonzaskörzetek kijelöléséhez szükséges információk beszerzésének két alapformája alakult ki: a központ szolgáltatásait igénybevevő lakosság közvetlen megkérdezése („ankét-módszer”, kérdőíves érdeklődés) és a központi funkciókat ellátó intézményekben folyó adatfelvétel.¹³

Az intézményhálózat „ügyfélforgalma” felmérésének, ill. az ankét-módszernek egyaránt vannak előnyei és hátrányai.

— Az ankét-módszer segítségével nemcsak a vonzaskörzetek határai tárhatók fel, hanem a vidéki lakosság gravitációjára ható különböző — gyak-

---

ságének figyelembevételével jelölte ki a vonzaskörzeteket. S. GODLUND (1951, 1954) Svédországban, A. SÄNTTI (1954) Finnországban, M. ROCHEFORT (1957) Strasbourg környékén sikerrel alkalmazott hasonló módszert. F. FORBAT (1956) kutatásai során összehasonlította Linköping kiskereskedelmi vonzaskörzetét és a GODLUND által kijelölt forgalmi tereket, és meglepő egyezést talált köztük. Ezzel szemben R. HOFFMANN (1956) németországi vizsgálatai során a módszer alkalmazása nem járt egyöntetű sikerrel. G. SCHWARZ (1966) szerint e módszer számos országban csődöt mondott. Gyakori az izokronok felhasználása a vonzaskörzet-kutatásban. ROCHEFORT véleménye szerint néhány város vonzásterületének s izokronjainak beható vizsgálattal fel lehet tárni e két téregység közti összefüggések törvényszerűségeit, s ezek birtokában a hasonló nagyságrendű központok vonzaskörzetei megrajzolhatók izokrontérképeik alapján. Hazánkban MENDÖL T. (1931) és MÁRTON B. (1942) kísérte meg néhány nagyvárosunk vonzaskörzetének meghatározását a vasúti személyforgalom izokronjai segítségével. — Általánosan elterjedt a távolsági telefonbeszélgetések felhasználása a vonzaskörzetek elhatárolására (R. AJO 1962, L. BUCHT 1944, F. FORBAT 1956, ÉLÍÁS R. 1954 stb.). A távolsági beszélgetések statisztikájából sokoldalúan és adatszerűen ismerhetjük meg a város—vidék kapcsolatának egyik komponensét, noha számos tényező csökkenti használhatóságát (pl. hazánkban a telefonbeszélgetések körzete messzemenően igazodik a közigazgatási határokhoz, ugyanakkor különböző mértékben tükrözi az egyes funkciócsoportok által kialakított vonzást).

¹³ Az ankét-módszert különösen a nyugati országokban alkalmazzák előszeretettel, de hazánkban is kísérleteztek vele. RUISZ R. (1964) Salgótarján kiskereskedelmi vonzaskörzetének vizsgálatakor módszertani céllal végzett a feltételezett vonzaskörzet községeinek lakossága körében reprezentatív kérdőíves adatfelvételt. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Kereskedelem gazdaságtana tszk. módszertani kísérletei során Jánosháza és Celldömölk környékén személyes megkérdezés alapján tisztázta a vásárlási szokásokat (BOGNÁR J. 1961). A KSH településtatisztikai csoportja 1955-ben és 1960-ban a községi tanácsok vezetőinek véleménye alapján jelölte ki a városias jellegű települések „piackörzeteit”. A Nyugat- és Észak-Európában íródott vonzaskörzeti tanulmányok szerzőinek többsége ugyancsak e módszerrel gyűjtötte a szükséges információkat (O. TUOMINEN 1949, M. PALOMÁKI 1964, W. MANS-HARD 1952, I. SVENTO 1964, P. SCHÖLLER 1957, E. FREDRIKSSON 1930, M. GOOSSENS 1963, U. WENK 1968, K. WEIGANG 1966), csupán a „megkérdezés” módjai eltérőek. Viszonylag kevesebb az olyan tanulmány, amely a központi funkciók intézményeiben végzett statisztikai adatgyűjtésre támaszkodik. Hazánkban elsősorban a kiskereskedelem vonzásának feltárását kísérelték meg a központokban végrehajtott vevő-számlálások segítségével (ANTAL J. 1962, RUISZ R. 1964, BELUSZKY P. 1963, 1964, 1967b).

ran szubjektív, más módszerrel meg nem ismerhető — tényezők is (vásárlási szokások, a központokkal szemben támasztott elvárások, a vonzódás jellemzői különböző foglalkozási, jövedelmi stb. csoportok esetében).

— Bizonyos mértékig rekonstruálható a közelmúlt vonzaskörzet-hálózata is.

— Az ankét-módszerrel nyert válaszok sok szubjektív elemet tartalmaznak, különösen ha a falvak kiválasztott képviselőihez fordulnak felvilágosításokért (tanácsi vezetők, pedagógusok stb.). A lakosság szélesebb körében végzett felmérés viszont nehézkes és költséges. RUISZ R. szerint — aki Salgótarján környékén a kiskereskedelem vonzásának tanulmányozása során igénybe vette a bolti vevőszámlálás és a lakóhelyen történő kérdőíves megkérdezés módszerét is — „... bebizonyosodott az is, hogy a vevők lakóhelyén történő megkérdezés közel sem biztosít teljes értékű eredményt, mert a válaszok szubjektívek...”;

— nem adnak választ a vonzás intenzitására.

A központi funkciók intézményeiben történő ügyfélszámlálások esetében a vonzás intenzitása pontosan mérhető, részleteiben feltárható a vonzaskörzetek szerkezete, elkülöníthető a különböző hierarchikus szinten álló intézmények forgalma, a reprezentációs adatfelvételtől eredő hiba minimálisra csökkenthető; az ankét-módszer előnyeit viszont nélkülözi. A két módszer eredményeit összehasonlítva RUISZ R. (1964) arra a következtetésre jutott, hogy „... nem fogadhatjuk el a vizsgálat módszerének alapjául a kérdőíves megkérdezést, mert a konkrét vásárlások megfigyelése objektívebb módszer”.

Véleményünk szerint a fent elmondottakból következik, hogy a két módszer szerencsésen egészítheti ki egymást; a központi intézményeiben végrehajtott ügyfélszámlálások eredményeit motiválhatja, a vonzódás szubjektív indítékait is feltárhatja az ankét-módszer.

3. A vonzaskörzetek elhatárolása

Egyes téregységek elhatárolása — még a térfelosztás alapelveinek tisztázása után is — nehéz technikai probléma. A gazdaságföldrajz által vizsgált társadalmi-gazdasági életben lineáris határok igen ritkán fordulnak elő, többnyire keskenyebb-szélesebb határövezetek húzódnak az egyes téregységek közt. Márpedig a terület fogalma — így a vonzásterületé is — elválaszthatatlan a határ fogalmától. A téregységek elhatárolása korántsem másodrendű kérdés; a földrajztudomány vizsgálta számos probléma megoldása épp a téregységek elhatárolásának bizonytalansága miatt várta magára.¹⁴ A téregységek kvantitatív jellemzésének igénye szintén megköveteli a vonalszerű határokat.

Nem meglepő tehát, ha a határmegvonás „tudománya” önálló diszciplínává lépett elő a közelmúltban, s a téregységekkel dolgozó tudományágak — geográfia, területi tervezés, területi statisztika, piackutatás, település-szociológia, gazdaságtan — központi problémájává vált. Különösen nehéz

¹⁴ Elég itt a gazdasági körzetesítés két évtizede vajdó kérdésére utalnunk, noha kétségtelen, hogy ez esetben a határmegvonás nemcsak technikai probléma, hanem a körzetesítés mindaddig kellően nem tisztázott alapelveinek függvénye is.

a vonzáskörzetek határainak megvonása; szemben a homogén téregységekkel — amikor egy meghatározó ismérv alapján a téregység egyértelműen elhatárolható — egy város vonzáskörzete számos funkcionális téregységből épül fel, amelyek kiterjedésük, a város—vidék kölcsönhatásának intenzitása, a kapcsolatok jellege és „síkjá” (l. alább) stb. alapján igen eltérőek lehetnek.¹⁵

Egy-egy város vonzáskörzetét alkotó funkcionális téregységek (az ágazati vonzáskörzetek) sokféleségéből gyakran nem alakíthatunk ki olyan, akár széles átmeneti övekkel határolható többé-kevésbé homogén téregységet, amely általánosságban a város vonzáskörzetének lenne nevezhető. A vonzáskörzetek különböző megközelítései eltérő eredményekre vezetnek, s a nagyobb városok központi funkciói által kialakított téregységeken belül csak további tagolás (övezetek kijelölése) után közelíthetjük meg a valóságot.

A vonzáskörzetek elhatárolásának problematikája az egyes funkciók vonzáskörzeteinek — az ágazati vonzáskörzeteknek — kijelölése során felmerülő kérdéseket, az ágazati vonzáskörzetek szintézisének lehetőségeit, s a vonzáskörzetek strukturális tagolását foglalja magában.

a) Abszolút és relatív vonzáskörzetek

Az egyes településeknek valamely központhoz való rendelése során két lehetőség közt választhatunk:

— figyelembe vehetjük a központ felé létesített kapcsolatok intenzitását (vagyis az egyes központok vonzásterületét a szomszédos központok vonzását figyelmen kívül hagyva állapítjuk meg, azt vizsgálva, hogy a vonzás — figyelembe véve bizonyos küszöbértéket — meddig terjed);

— s valamely központhoz rendelhetjük a településeket annak figyelembevételével, hogy a kapcsolatteremtésekből milyen *arányban* részesednek a központok (relatív vonzáskörzetek).

A határmegvonás minden további eljárása, a vonzáskörzetek szerkezeti tagolásának módszerei visszavezethetők a vonzáskörzet-elhatárolás abszolút és relatív értelmezésére. A kétféle értelmezés a vonzáskörzetek más-más oldalát világítja meg; az abszolút vonzáskörzetek egy-egy központ vonzó hatásának analitikus vizsgálatára alkalmasabbak, a vonzáskörzet-rendszerben elfoglalt helyet viszont a relatív vonzáskörzetek feltárása határozza meg áttekinthetőbben.

A relatív vonzáskörzetek meghatározásánál felmerülő legfontosabb probléma a figyelembe veendő központok kiválasztása. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a megrajzolandó vonzáskörzet-hálózat nagymértékben függ a vonzáskörzetek kijelölésénél figyelembe vett központok kiválasztásától, másrészt kérdéses, hogy egy nagyváros és a vele szomszédos kis helyi centrum vonzásterületének összevetése elvileg helytálló-e.

¹⁵ T. HÄGERSTRAND (1957) ötletétől indítatva — aki a városok vonzáskörzeteit gyári szirénák „hatóterületéhez” hasonlította — a városokat egy-egy zenekarhoz hasonlíthatjuk — a különböző központi funkciók összessége —, a zenekarok összetétele nem azonos — a városok központi funkcióinak eltérő kombinációja —, „összhange-rejük” is különböző, s eltérő az egyes „hangszerek” — funkciók — hallhatóságának határa is — az ágazati vonzáskörzetek eltérő vonzásterületei —. Egy zenekarokkal telehíntett területen igen nehéz az egyes zenekarok „hatásterületét” megállapítani.

Amint láttuk, a központhálózat hierarchikusan tagolt. Az egyes központok jellegét legmagasabb hierarchikus fokozatuk szabja meg, azonban — magától értetődően — az alacsonyabb fokozatok funkcióit is ellátják (néhány kivétel akad; pl. Tatabánya és Békéscsaba megyeszékhelyek, de járásuk nincs). A relatív övezetkörzetek kijelölése során csak az azonos hierarchikus szintű funkciók vonzástörzetei mérhetőek össze (természetesen a vizsgált területen belül viszont valamennyi azonos szintű központi funkcióval rendelkező központot figyelembe kell vennünk). Egy-egy területen annyi relatív vonzástörzet-rendszer jelölhető ki, ahány hierarchikus fokozatba tagolható a központhálózata.¹⁶

b) A vonzástörzetek formai értelmezése

A tanulmányban vizsgált területen a kiskereskedelem vonzására számszerű adatokkal rendelkezünk, a vonzástörzeteket pontosan feltérképezhetjük. Nyíregyháza kiskereskedelmi vonzástörzetét a 100 lakosra jutó vásárlások száma alapján jelöltük ki, s a vonzás intenzitása alapján övezetekre osztottuk. Az egyes övezetekbe tartozó települések vonzódásának intenzitása azonban nem azonos, a külső övezetben pedig vonzódásmentes falvak is a vonzásterületbe ékelődnek.

Az első felvetődő kérdés a vonzástörzetek formai értelmezését érinti: megengedhető-e a különböző intenzitással vonzó települések homogénnek tűnő zónákban való egyesítése, vagy ez a tényleges képet elfedő általánosítás? A probléma a téregységek „tájszerű” és „mozaikszerű” értelmezése közti különbség formájában a téregységkutatás általános problémája. A téregységekkel foglalkozó tudományágak általában a területi elhelyezkedés elemi egységeinek mozaikszerű feltárását részesítik előnyben. Erősíti ezt — ERDEI F.—CSETE L.—MÁRTON J. (1959) szerint —, hogy „a területi elhelyezkedés feltárásának a lehető pontossága, valamint a fejlesztés szempontjából is fontos helyismeret feltétlenül amellet szól, hogy helyesebb nem egységesnek tűnő zónákká összemosni azt, ami a valóságban rendszerint nem az”. Ezzel szemben a gazdaságföldrajzban a „tájszerű” szemlélet az elfogadottabb; ENYEDI GY. (1961) szerint a tájszerű szemlélet „... a gazdasági földrajz számára több mint konvenció”; a területi egységek különböző tulajdonságait az „... általános szintjén rögzítjük és elvonatkoztatunk az egyestől”, ami megengedhető és szükséges absztrakció.

A vonzástörzeti kutatások során részben másként vetődik fel e kérdés; a vonzástörzetek empirikus úton történő feltárása a legtöbb esetben reprezentatív adatfelvételek segítségével történik, s a reprezentációból eredő hibák torzítják a tényleges képet. A reprezentációs módszer fogyatékoságaiból eredő esetleges mozaikszerűség eltüntetése a vonzásterületi kuta-

¹⁶ Ezért problematikusak pl. a Belkereskedelmi Minisztérium Kereskedelemservezési és Technikai Főosztályán kimutatott kiskereskedelmi vonzástörzetek; a különböző szintű kereskedelmi központok relatív vonzástörzeteit egyetlen térképen ábrázoló, csupán az egyes központok által vonzott személyek számát figyelembe vevő eljárás nem ad hű képet a vonzástörzetek rendszeréről. A nagyvárosok vonzástörzetei a közelükben fekvő egyes kis központok vonzástörzeteit teljesen elfedik, másutt viszont az alacsonyabb szintű központok vonzásterülete beékelődik a nagyvárosok vonzástörzetébe, feldarabolva a valóságban egységes övezeteket.

tások *szükségszerű munkafázisa*, s lehetőségként a környező települések átlagos mutatói alapján kijelölt zónákba való sorolás kínálkozik. Az így nyert kép feltétlenül pontosabb, mintha a „területi interpolációt” mellőznénk.

Másként vetődik fel a kérdés, ha tényleges fennálló eltérések okozta — bizonyos határokon belül maradó — különbségek zónákban való egyesítésére kerül sor. Számos tényező idézhet elő a vonzásban anomáliát; ezeknek az eltéréseknek a figyelembevétele függ a kutatás céljától is; az intézményhálózat és az ellátás részletes tervezése szükségessé teszi a helyi jellegű eltérések figyelembevételét is. Viszont a településhálózati vizsgálatok vagy a távlati tervezés az általános tendenciákat tükröző „tájszerű” vonzáskörzeti képet tudja jobban felhasználni.

c) A komplex vonzáskörzetek kijelölésének lehetőségei;
az ágazati vonzáskörzetek összegezése

A vonzáskörzetek elhatárolásáról mondottakból kitűnik, hogy egy-egy város valamely központi funkciójú intézményének a vonzáskörzete is bizonyos általánosítások s szintézis eredménye. A városoknak nincs egységes kiskereskedelmi, oktatási vagy egészségügyi vonzáskörzetük; a különböző intézmények, szaküzletek, iskolák vonzáskörzete eltérő lehet, mindenekelőtt azért, mert az iskolák, szaküzletek stb. különböző hierarchikus szintet képviselnek.¹⁷

Az eltérő kiterjedésű, alakú, jellegű, a kapcsolatok eltérő intenzitását kiváltó vonzáskörzetek láttán jogosan vetődik fel a kérdés: *lehetőség van-e az egyes funkciók, intézmények vonzáskörzeteinek szintézisére, beszélhetünk-e egyáltalán valamely város általános vonzáskörzetéről*. További probléma, hogy ha a szintézist megkíséreljük, milyen módszerekkel határozhatjuk meg egy város általános (komplex) vonzáskörzetét.

A vonzáskörzeti kutatások bírálatai nem minden alap nélkül vetik fel, hogy a vonzásterületek szintézise egyrészt oly nagyfokú általánosítást tesz szükségessé, amely elfedi a tényleges képet, másrészt a módszerek és eredmények olyan eltérők, hogy a nyert kép szubjektivitását kell feltételezni. Az ágazati vonzáskörzetek szintézisének eme nehézségeit a továbbiakban még érintjük, de már most megjegyezzük, hogy:

— az eltérő módszereket a vizsgált területek különbözősége is szükségessé teheti;

¹⁷ A behatóbb vizsgálat az egységesnek tűnő kiskereskedelmi vonzáskörzetet jó néhány szempont alapján bonthatja összetevőire. Pl. az eltérő igények és vásárlóerő következtében foglalkozási csoportonként, társadalmi rétegenként is eltérő lehet a kiskereskedelmi vonzáskörzet. A különböző társadalmi osztályok, rétegek által kialakított vonzáskörzetek különbségei különösen feltűnnek a kapitalista országokban. R. KLÖPPER (1953b) egy északnémet kisváros kereskedelmi vonzáskörzetének vizsgálata közben állapította meg, hogy a munkások, az önálló gazdálkodók és kisiparosok, valamint az alkalmazotti-értelmiségi rétegek által kialakított vonzáskörzetek eltérései szembetűnőek. W. MANSCHARD (1952) Portsmouth esetében mutatott ki hasonló jelenséget: Portsmouth-t tágabb környékén „olesó” városként ismerik, s ez a kis jövedelmű lakosságra jelentős vonzást gyakorol; ugyanakkor a város környékének tehetősebb lakossága már London felé gravitál. Hasonló jelenségek — kevésbé kiélezett formában — hazánkban is kimutathatók.

— a vonzaskörzetek szintézisének eltérő eredményei részben abból adódnak, hogy a vonzaskörzet-rendszereket más-más aspektusból tárják fel, eltérő komponenseit helyezik a vizsgálat homlokterébe;

— a vonzaskörzetek — sokszor igen bonyolult — struktúrájának kimutatásával „ellensúlyozható” a kifogásolt általánosítás.

A szintézis kétségkívül fennálló nehézségei ellenére a legtöbb vonzaskörzet-analízis az ágazati vonzaskörzetek vizsgálata után kísérletet tesz azok szintézisére. A módszerek igen különbözőek, végső soron azonban a következő két csoportba sorolhatók.

1. Egyes szerzők *additív* módszerrel, az ágazati vonzaskörzetek különböző módon való összegzése útján tettek kísérletet a komplex vonzaskörzet meghatározására.¹⁸

Az egyes ágazatok vonzaskörzetei eltérő mértékben járulnak hozzá a szintetikus (komplex) vonzaskörzetek kialakításához. A kiskereskedelem vonzása sokkal szorosabb kapcsolatokat teremt a város és vidéke közt, mint pl. az állami közjegyzőség által kialakított vonzás. Az additív úton történő vonzaskörzet-szintézis egyik sebezhető pontja az ágazati vonzaskörzetek súlyának figyelembevétele az általános vonzaskörzetek kialakításakor. A súlyozás szükségességét több kutató felvetette; C. A. THORWID (1963) szerint „... szükségünk volna valamilyen számítási tapasztalat alkalmazására, hogy a különböző szolgáltatási funkciók az eredményeknél különböző súllyal jelentkezzenek. De milyen mértékegység tenné összehasonlíthatóvá a kórházat a gimnáziumokkal, és a többi intézménnyel. ... Nehéz megszabadulni attól a gondolattól, hogy ily módon nem lehetne objektív eredményekhez jutni”. Ezzel szemben R. KLÖPPER (1953b) szerint a ritkábban igénybe vett funkciók általában magasabb szintűek, s „szolgáltatásaik” drágábbak, míg a gyakrabban igénybe vettek alacsonyabb szintűek s szolgáltatásaik olcsóbbak. Így bizonyos kiegyenlítődés áll elő az egyes vonzaskörzetek jelentősége közt, s a szerző megengedhetőnek véli az ágazati vonzaskörzetek súlyozás nélküli összegét.

R. KLÖPPER ellenvetésével szemben úgy véljük, hogy *azonos hierarchikus szinten álló intézmények vonzaskörzeteinek szintézise* esetén az *intézmények igénybevételének gyakorisága a vonzaskörzetek súlyozásának alapja lehet.*

Az ágazati vonzaskörzetek additív úton történő szintézisével szemben is felmerülhet a határok vizuális átlagolásánál egzaktabb eljárás igénye; sikeresnek bizonyult kísérletekkel adós a vonzaskörzet-kutatás irodalma. Jelen tanulmányunkban megkíséreltük az ágazati vonzaskörzetek intenzitási öveit matematikai úton összegezni, a komplex vonzaskörzet intenzitási övezeteit egzakttá úton meghatározni (a módszer leírását l. alább).

2. Számos, vonzaskörzet-kutatást végző szakember úgy véli, hogy a vonzaskörzetek additív úton való összegzésénél a kutató koncepciója döntő

¹⁸ O. TUOMINEN (1949) Turku vonzaskörzetének vizsgálatakor négy funkció — kiskereskedelem, mezőgazdasági termények felvásárlása, egészségügy, oktatás — vonzásterületének határait térképezte hierarchikus szintenként külön-külön, majd „vizuális átlagolás” segítségével illesztett e határokhoz egy „középvonalat”. Ezt a vizsgált területen az ágazati vonzaskörzetek határainak hasonló futása nagymértékben megkönnyítette. Hasonló módszert alkalmazott I. SVENTO (1964) Mikkeli (Finnország) vonzaskörzetének kutatása során; módszerének lényege a több lépésben történő „határátlagolás”. G. CHABOT (1962) az 50 000 lakosnál népesebb francia városok vonzaskörzetét az ágazati körzetek erős szelektálása után három csoportba osztott 13 jellemző ágazat vonzaskörzet-határainak vizuális átlagolásával jelölte ki.

mértékben befolyásolja az eredményt; a vizsgálatba bevont ágazatok megválasztása, esetleges súlyozásuk, a „határátlagolások”, a határövezetek képzése tág teret enged a szubjektívizmusnak, másrészt kérdéses, hogy azonos, összemérhető minőségnek bizonyul-e a különböző intézmények által életre hívott vonzás.

Tehát az ágazati vonzásokörzetek összegzése felveti a téregységek elhatárolásának, szintézisének általános problémáját, az ágazati vizsgálatok szintézisének problémáját. BERNÁT T. és ENYEDI Gy. (1961) szerint az ágazati vizsgálatok összegzése eleve nem vezethet eredményre, legalábbis a szerzők nem tudnak elképzelni (és az addigi meglehetősen bő irodalom alapján nem is találtak) olyan módszert, ami az ágazatok analízisén keresztül ezek részeredményeit megfelelően szintetizálhatja. ERDEI F.—CSETE L.—MÁRTON J. (1959) véleménye annyiban tér el az előbbtől, hogy a szerzők szerint „... elvileg ugyan nem zárható ki valamilyen szintetizálás lehetősége, azonban még eddig ilyen sehol sem sikerült”.

Az ágazati vonzásokörzetek *összemérhető közös tényezőjét* a kutatók többsége a központi funkciójú intézmények által kiváltott *forgalomban* találta meg. O. BOUSTEDT szerint a város és vidék kapcsolata a közlekedésben, áru- és személyforgalom formájában válik észlelhetővé és mérhetővé; a forgalmi kapcsolatok különböző formáit figyelembe véve megkapjuk a városok „általános vonzásokörzetét”.¹⁹ S. GODLUND, M. GOOSSENS, F. H. W. GREEN ugyancsak a közlekedés, R. AJO a telefonbeszélgetések, mások a napilapok elterjedése alapján jelölték ki a városok vonzásokörzeteit. K. A. BOESLER (1959) vizsont a különböző funkciók összemérhetőségét biztosító közös tényezőt társadalmi értékalkotásukban találta meg. A településeket aszerint lehet egyik vagy másik központhoz rendelni — vagyis a központok vonzásokörzetét kijelölni —, hogy mely város központi funkcióitól kap egy-egy település nagyobb értékű szolgáltatást. BOESLER szerint ily módon a város—vidék kapcsolatának egzakt mennyiségi meghatározása megnyugtatóan megoldható. A módszer alkalmazásának elvi és gyakorlati nehézsége egyaránt abban van, hogy a központi funkciók értékalkotását nehéz meghatározni, s a szükséges statisztikai adatok beszerzése megoldhatatlannak látszik.

Meg kell jegyeznünk, hogy az ágazati vonzásokörzetek valamely közös tényezője (forgalom, telefonkapcsolatok, a szolgáltatások értéke) alapján történő összegzésének is vannak hiányosságai; a komplex vonzásokörzet vonzásintenzitása mérhető ugyan, de a vonzásokörzet *funkcionális övekre* való tagolását e mutatók alapján nem lehet megoldani (a vonzásokörzetek kvantitatív vizsgálatára korlátozódnak e módszerek).

d) A vonzásokörzetek belső szerkezete

Egy-egy központ városi funkcióinak kisugárzása a vonzásokörzet egyes egységeire eltérő intenzitású; településként eltérő számú és jellegű intézmény vehet részt a kapcsolat kialakításában. Egyes egységek a városi szolgáltatások túlnyomó többségét a szóban forgó központban szerzik be,

¹⁹ O. BOUSTEDT a kiinduló autóbuszok által érintett területet, az izokrón adatokat, a közúti forgalomszámlálások adatait, a vasutakon mutatkozó forgalomsűrűsödést, az inga-vándorforgalom területét vette figyelembe a vonzásokörzetek elhatárolásakor.

míg más egységek több központ felé gravitálnak. A város vonzáskörzete tehát nem egységes; különböző szempontok alapján övezetekre, eltérő jellegű téregységekre bontható.

A vonzáskörzetek struktúrájának feltárása különböző szempontok figyelembevételével történhet.

1. *A vonzáskörzetek szerkezetének megállapítása a vonzásintenzitás mutatószámai alapján kézenfekvő; a központ vonzása a vonzáskörzet határai felé csökken; így lehetőségünk van a központ s a vonzáskörzet egyes téregységei — községei — közt kimutatható „kapcsolatteremtések” gyakorisága, a kapcsolatok intenzitása alapján a vonzáskörzet tagolására. (Jelen tanulmányukban pl. a 13. ábra.)*

2. Egy város vonzáskörzetének egyes téregységei kisebb-nagyobb mértékben vonzódnak a szomszédos központok felé is; az egyes téregységek — községek — városokkal létesített „kapcsolatteremtéseiből” való részesedés alapján ugyancsak tagolhatjuk a vonzáskörzeteket.²⁰

3. *A szakirodalomban legáltalánosabb a vonzáskörzetek funkcionális (hierarchikus) övekre való tagolása. A központi szerepkört ellátó intézmények hierarchikus rangsort alkotnak. Az intézmények — és városok — hierarchikus tagolódása tükröződik a vonzáskörzet-komplexumokon is: a sűrű hálózatot alkotó, alacsony hierarchikus szintű intézmények kis kiterjedésű vonzáskörzeteire rátelepednek a ritkább hálózatú, magasabb szintű intézmények nagyobb területű vonzáskörzetei. A városhálózatban kimutatható hierarchikus tagolódásnak megfelelően a vonzáskörzet-rendszerekben is egymás fölé rendelt szintek hierarchiája alakult ki. Amennyiben egy város nemcsak a legalacsonyabb hierarchikus szintű intézményekkel rendelkezik, azok rendszerint más és más területre terjesztik ki vonzásukat; minél magasabb szintűek, annál nagyobb területre; így koncentrikus övezetek alakulnak ki; a külső övekben az alacsonyabb szintű funkciókat természetesen már más, alacsonyabb hierarchikus szinten álló városok elégítik ki. A vonzáskörzetek hierarchikus szerkezetének feltárása nem más, mint a hierarchikus fokozatok szerint csoportosított intézmények (funkciók) vonzáskörzeteinek összegzése.²¹*

A központok hierarchikus fokozatainak száma az egyes országok, országrészek gazdasági, településhálózati sajátosságaitól függően változik; ennek megfelelően változik a vonzáskörzetek funkcionális tagolása is.²²

²⁰ S. DAHL (1949) négy relatív intenzitási övet különböztetett meg: kizárólagos vonzásterület; uralkodó vonzásterület, ahol a vizsgált központ vonzása uralkodik, de már más központ vonzása is érződik; átmeneti övezet és az esetleges vonzás öve. R. KLÖPPER (1953b) az általa vizsgált kisváros kereskedelmi vonzáskörzetét kizárólagos, túlnyomó és átmeneti zónára bontotta.

²¹ A vonzáskörzetek hierarchikus szerkezetének kimutatásával, a „vonzás” komponenseinek hierarchikus szintenként elkülönített kezelésével elkerülhető a következő aggály is: az egyes funkciók, intézmények vonzása *különböző társadalmi, gazdasági síkon jelentkezik*. Egyetlen síkra való „vetítésük” a három dimenzióban világosan elkülönülő, egyértelmű rendszert kuszálttá, nem egyértelművé, értelmetlenné teszi. A „többszintű jelenségek” egy síkban való ábrázolása nem engedhető meg. Véleményünk szerint amennyiben „egy síkban” is világosan elkülöníthetően ábrázoljuk vagy vizsgáljuk a vonzáskörzet-komplexumok „síkjait”, ez a veszély nem áll fenn.

²² A vonzáskörzetekkel foglalkozó irodalomban általános a vonzáskörzetek hármass funkcionális tagolása (Umland—Hinterland—Einflussgebiet): az *Umland* a központok alsó fokú funkcióinak állandó, rendszeres és kizárólagos — vagy döntő hányaddal

4. Az általános (komplex) vonzaskörzetek legjellegzetesebb övezetei a kvalitatív jellemzők által kialakított funkcionális (hierarchikus) övek s a kvantitatív szempontokat figyelembe vevő intenzitási zónák. Emellett azonban az általános vonzaskörzetek alakításában részt vevő ágazati vonzaskörzetek számos egyéb szempont alapján is csoportosíthatók, s a különböző csoportok vonzaskörzetei képezhetik az általános vonzaskörzet struktúráját. G. CHABOT (1962) a vonzást kiváltó intézményeket jellegük szerint csoportosította s jelölte ki a vonzaskörzet szerkezetét, a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok zónáját (az elhatárolásához figyelembe vett ágazati vonzaskörzetek: a bankok, az időszakos vásárok vonzaskörzete, a kereskedelmi kapcsolatok, 25—50 %-os részesedés a távolsági telefonbeszélgetésekből), a szellemi befolyás zónáját (egyetemek és főiskolák vonzása, a helyi sajtó elterjedési területe, a kórházak, klinikák vonzása, a városhoz való tartozás lélektani érzése) és az általános, közvetlen kapcsolatok zónáját (napi ingázás, mezőgazdasági áruk felhozatali területe, hetivásárok vonzásterülete, a távolsági telefonbeszélgetésekből való legalább 50 %-os részesedés) különböztetve meg. H. FEHRE (1959) a városok vonzaskörzetét „materiális” és „nem materiális” kapcsolatok övezetére bontotta (az előbbiek közé kereskedelmi, piaci kapcsolatokat, az inga-vándorforgalmat, az utóbbiak közé a helyi sajtó elterjedési körét, a kulturális intézmények befolyási övét, a politikai és adminisztrációs kapcsolatokat sorolta). Említetük már, hogy a különböző társadalmi osztályok, rétegek, foglalkozási csoportok eltérő vonzódása alapján is tagolni lehet a városok vonzaskörzetét. H. CAROLL (1952) Dél-afrikai Köztársaságban végzett vizsgálataival kimutatta, hogy a fehér és az afrikai lakosság városi javakkal való ellátása — részben az eltérő kereseti viszonyok és igények, részben az apartheid politika következtében — elkülönül egymástól, s így egymástól függetlenül léteznek „fehér” és „fekete” vonzaskörzetek.

---

részesedő — vonzásterülete; a *Hinterland* a központ középfokú funkcióinak állandó és uralkodó vonzásterülete, amelyben alsóbb funkcióinak vonzása is érződhet; az *Einflussgebiet* a felsőfokú központok legmagasabb rendű funkcióinak vonzásterülete, amelyben az alsó és középfokú funkciókat már alsóbb fokú központok látják el részben vagy egészben (P. SCHÖLLER 1953). F. H. W. GREEN (1950) angliai vizsgálatai során a vonzaskörzet-hálózat négy hierarchikus szintre való tagolását tartotta szükségesnek, O. TUOMINEN (1949) viszont Turku környékén csupán két hierarchikus fokozatot különböztetett meg.

II. Nyíregyháza vonzáskörzete

A. A vonzáskörzet alakításában közrejátszó fontosabb tényezők

1. A természetföldrajzi környezet

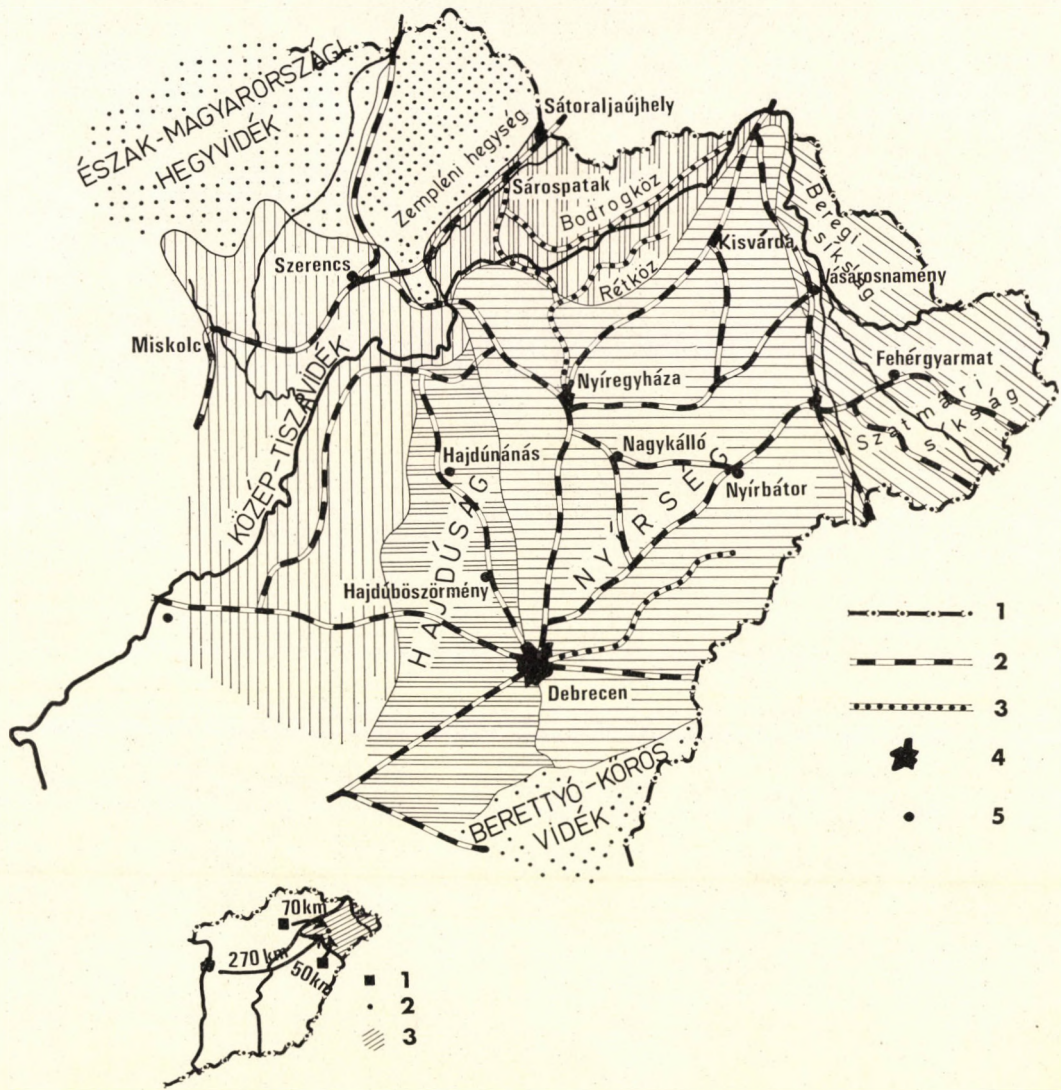
A természetföldrajzi környezet a gazdaság térszerkezetére, a település-hálózatra s a közlekedési viszonyokra gyakorolt hatásán keresztül közvetve részt vesz a vonzáskörzet-rendszer alakításában is.

Nyíregyháza a Nyírség Ny-i határa közelében települt, tágabb környékének jelentékeny része is e tájegységre terjed ki (I. ábra). A Nyírség a Tisza és mellékfolyóinak átlagosan 150 m vastag folyóvízi hordalékanyagból felépült pleisztocén hordalékkúpja, melyen a pleisztocén végén s az óholocénban 25 m vastagságot is elérő futóhomok takaró képződött. Az alföldi jellegű táj mikroformákban gazdag; felszíni formakincse eróziós és deflációs eredetű. A hozzávetőleg É—D-i irányú elhagyott eróziós medrekben szivárgó „nyírvizek” tavakban, lápokban rekedtek meg; köztük változatos formakincsű (szélbarázda, garmada, parabolabucka) homokhát-ságok húzódnak; a deflációs mélyedések számos tavacska-ját a talaj- és csapadékvíz táplálja. A tájat eredetileg erdő borította; alatta kielégítő táperejű barna erdőtalajok képződtek. A Mátészalka—Nyírbátor vonaltól D-re viszont rossz vízgazdálkodású, gyenge táperőben levő homoktalajokon folyik a gazdálkodás. A homoktalajok értéke és gazdasági produktuma a gabonakonjunktúra idején (19. század) csekély volt; a táj gazdasága így nem tudta kihasználni a mezőgazdasági árutermelés fellendüléséből fakadó előnyöket. A századfordulótól kezdve azonban a magas agrárnépsűrűség hatására meginduló — a nagy élőmunka-ráfordításon alapuló — belterjesedés számára kedvező lehetőségeket nyújtanak a talajadottságok (burgonya-, dohány-, gyümölcs-termelés).

Nyíregyháza távolabbi környéke — melyet első közelítésként közigazgatási hatósugara jelölhet ki — átterjed a Nyírséget övező fiatal süllyedékek hajdan árvízjárta, ártéri erdővel fedett területére is (Rétköz, Bodrogköz, a Tisza völgye, a Szatmári-síkság).

A város tágabb környékének természeti adottságai nem járultak hozzá a városi funkciók koncentrációjához. A környék városfejlesztő energiákban szegény; hiányoznak az élénk termékcserét kiváltó éles tájhatárok. A központok természetföldrajzi alap nélkül alakultak ki. Csak Mátészalka, Vásárosnamény, Tokaj, a távolabbi Sárospatak és Sátoraljaújhely városiasodásához járult hozzá szerény mértékben a tájak közti termékcseréje. Nyíregyháza sem kapott a természeti környezettől számottevő támogatást városi szerepkörének kibontakoztatásához.

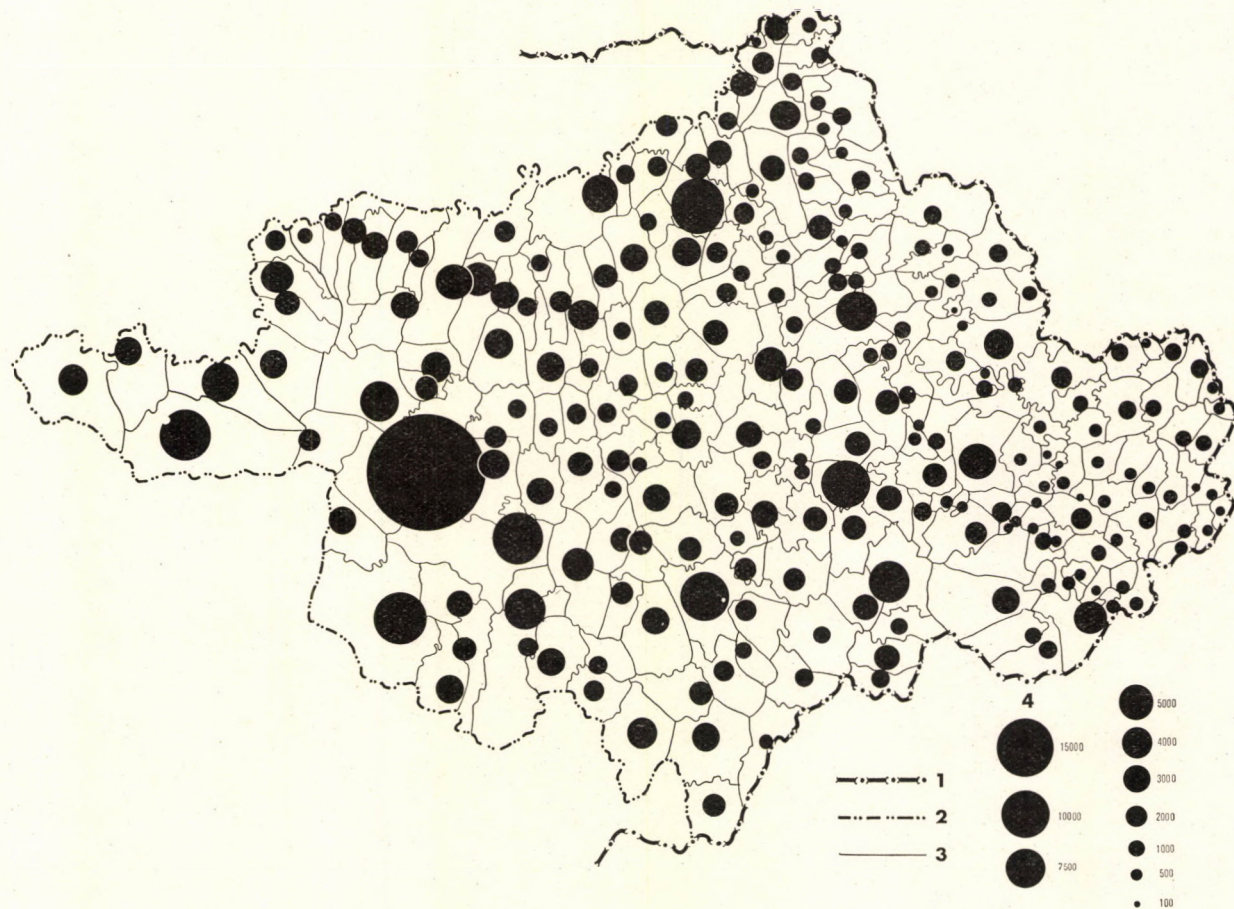

1. ábra. Nyíregyháza fekvése

1 = országhatár; 2 = vasútvonal; 3 = keskeny nyomtávú vasútvonal; 4 = 15 000 lakosnál népesebb település; 5 = fontosabb település < 15 000 lakossal. A melléktérképen: 1 = regionális centrum; 2 = Nyíregyháza; 3 = Szabolcs-Szatmár megye

2. ábra. Nyíregyháza környékének közigazgatási beosztása és a települések lélekszáma

1 = országhatár; 2 = megyehatár; 3 = községhatár; 4 = a települések lakosságszáma

2. A településviszonyok alakulása

a) Nyíregyháza — mezőváros

A város a török időkben sokat szenvedett, a 17—18. század fordulójának történelmi viharai szinte teljesen elpusztították és a hajdúkéhoz hasonló kiváltságait is időlegesen elvesztette. Noha a vármegyei hivatalnokok a 18. század első felében sűrűn ismétlődő összeírások alkalmával mindig találtak 30—50 családot a községben, a jelenlegi város kontinuitása az 1750-es évektől számítható. A Rákóczi-szabadságharc utáni egyik földesura 1753—1760 közt folytatott telepítési akciójának eredményeként egy évtized alatt a megye legnépesebb községévé vált. 1769-ben 833 családot írtak össze. Az 1789-es népszámlálás 6923 lakost talált Nyíregyházán. A város már röviddel újratelepítése után szert tett néhány — akkori értelemben vett — városi funkcióra is: 1769-ben hét iparágban 34 iparos dolgozott, 1786-ban vásártartási jogot nyert, orvosa, patikája, több boltja, a későbbi algimnáziumok feladatát betöltő „főbb iskolája” volt. Nyíregyháza megindult az alföldi mezővárosi fejlődés sajátos útján; ehhez a földesuraival szemben biztosított jelentős autonómia is hozzájárult.

A városiasodás későbbi kibontakozását elősegítette, hogy Nyíregyháza tágabb környéke jelentős városi központtal nem rendelkezett. Az autarkitás gazdálkodáson támadt rések nyomán ugyan már a magyar városfejlődés korai szakaszában kialakult a mai Szabolcs-Szatmár megye területén néhány mezőváros, melyek közül az országos vásártartási joggal rendelkező Bátor, Kálló, Kisvárdá és Namény tartozott a jelentősebbek közé. A kézművesipar helyi központjává a 15. században Kisvárdá fejlődött. A mintegy 800 lakosú mezőváros lakóinak negyede iparból élt; tizenegy iparág képviselői dolgoztak a városban. A belső piac fejletlensége következtében azonban sem a céhes ipar, sem a belső kereskedelem nem ért el oly fejlettséget, hogy a szó akkori értelmében jelentős várost hozhattak volna létre.

A településhálózat képe a 18. század végéig alig változott; a település-szerkezet már településállományunk kialakulásának kezdetén — a 12—13. században — eltért az alfölditől: a kis falvak sűrűn ülték meg Nyíregyháza tágabb környékét. A török hódoltság korának fizikai pusztítása a Debrecen—Nyíregyháza—Tokaj vonaltól K-re fekvő területet megkímélte, így az Alföld és Szabolcs megye település-szerkezetében mutatkozó különbségek növekedtek. A városi funkciójú településeket azonban továbbra is csak néhány mezőváros képviselte, sőt ezek relatív jelentősége csökkent. A termelőerők viszonylag gyors fejlődését biztosító 18. század végén a Nyírség mezővárosaiban alig éltek többen, mint a középkorban (II. József népszámlálása Kisvárdán 1029, Nagykállóban 2308, Nyírbátorban 1397, Mátészalkán 1311 lakost talált). Néhány mesterember — számuk egyik mezővárosban sem haladta meg az ötvenet —, egy-két kereskedő, a vásártartási jog, esetenként postahivatal vagy patika képviselte a városi funkciókat. A megyegyűléseket Nagykállóban tartották. Nyíregyházától Ny-ra, DNy-ra a településhálózat óriásfalvakból, mezővárosokból állt (Hajdúböszörmény 8429, Hajdúnánás 6165, Hajdúhadház 4108 lakosú tömörülés a 18. század végén). Az Észak-Tiszántúl kézműipari, kereskedelmi, kulturális központja Debrecen volt.

A vázolt településhálózat keretei közt indult meg Nyíregyháza városi szerepkörének kibontakozása a 19. század elején. A mezővárosi fejlődés korszakát hozzávetőleg 1870-ig számíthatjuk.

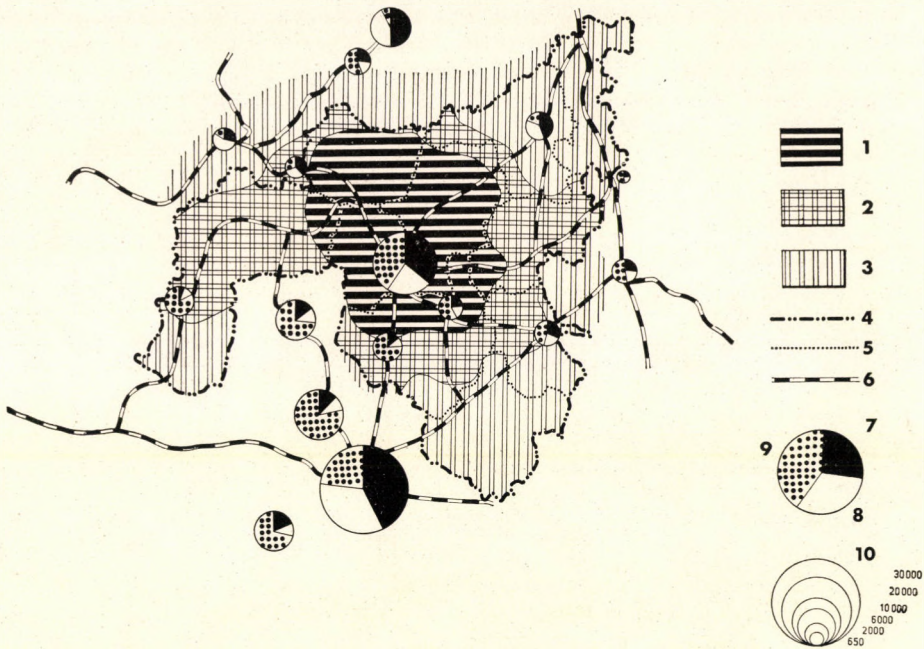
A város 1803 és 1824 közt jelentős anyagi áldozatok árán megváltotta magát a földesúri fennhatóság alól; a föld a parasztpolgárok szabad magántulajdonába került, s már a század elején megindult a jogilag is felszabadult jobbágyok tömeges kiköltözése a szállásföldekre; kialakult a város tanya-rendszere. A népességyarapodás a közel 46 000 holdas határ egyre intenzívebb művelésére támaszkodva egyenletes; a lakosság száma 1870-re megközelítette a 22 000-et. Már a 19. század elején a megye — egyébként jelentéktelen — kézműiparának központja; 1828-ban az akkori Szabolcs megye 289 iparosából 123 Nyíregyházán dolgozott; a rangsorban következő Nyírbátorban mindössze 46 iparost írtak össze. A kézműipar belső tagozottsága kifejezetten mezővárosi jellegű. A város vásárai látogatottságban már elérték-meghaladták a környező kisvárosok vásárait, de a kiskereskedelem megyei központja továbbra is Nagykálló maradt.

A városias fejlődés a század derekán meggyorsult. A 19. század második fele egyébként is az alföldi mezőgazdasági centrumok gyors fejlődésének kedvezett; a vasúthálózat kiépítése lehetővé tette, hogy az alföldi városok váljanak a terménygyűjtés és -kereskedelem központjaivá. Nyíregyháza is korán vasúthoz jutott: 1858-ban nyílt meg a Debrecen—Nyíregyháza—Miskolc vasútvonal. Terménykereskedelme fellendült; amíg a Nyíregyháza—Záhony—Ungvár vasútvonal nem épült ki, az Alföldről a Felvidékre szállított gabona egyik fontos átrakóhelye volt. 1862-ben nyílt meg a megye első hitelintézete, felépült az első gőzmalom, a terménykereskedők közös vállalkozásként megszervezték a „terménycsarnokot”. A gabonakonjunktúrából azonban nem merített olyan előnyöket, mint számos más gabonakereskedő város; a Nyírség nem tartozott a számottevő felesleget produkáló gabonatermő körzetek közé, s a város terménykereskedelmét elsősorban távoli városok kereskedőinek bizományosai irányították, így számottevő *magántőke* nem halmozódott fel a városban, amely aztán utat keresett volna a gazdasági élet más ágai — mindenekelőtt a gyáripar felé; így a város ipara még alföldi viszonylatban is jelentéktelen maradt.

b) Nyíregyháza — Szabolcs központja

A városias fejlődés a múlt század 70-es éveitől új forrásokból kezdett táplálkozni, s viharos gyorsasággal szétfeszítette a mezővárosias fejlődés kereteit. Az autarkiasz gazdaság fokozatos eltűnése, a — részleges — árutermelésre áttérő lakosság igényei, a gazdasági élet kapitalizálódása, a polgári közigazgatás, az igazgatás és szervezés intézményhálózatának kiépítése szükségessé tette a megnövekedett mennyiségi és minőségi igényeket is kielégítő város vagy városok kialakulását az addig „várostalan” Szabolcs megyében. A népességszám, a gazdasági potenciál s mindenekelőtt a közlekedéscsatornák adottságok egyértelműen Nyíregyházát jelölték a fokozott városi fejlődésre (1872-ben nyílt meg a Nyíregyháza—Kisvárdá—Ungvár vasútvonal, ugyanakkor a megyeszékhelynek, Nagykállónak még nem volt vasúti összeköttetése). A kiegyezés utáni években lépett Nyíregyháza arra az útra, melyet közel egy évszázadon keresztül járt: Szabolcs

3. ábra. Nyíregyháza vonzaskörzete és a távolabbi környék városhálózata a századfordulón

1 = a vonzaskörzet belső övezete; 2 = a rendszeres kapcsolatok övezete; 3 = a vonzaskörzet külső övezete; 4 = megyehatár; 5 = járáshatár; 6 = vasútvonalak; 7 = a városok „egyéb” foglalkozású keresőinek aránya; 8 = az iparforgalmi keresők aránya; 9 = a mezőgazdasági keresők aránya; 10. = a városok keresőinek száma

megye igazgatási, forgalmi, kézműipari, kulturális központjává vált, miközben mezőgazdasági szerepköre fokozatosan vesztett jelentőségéből.

Miután 1876-ban a vármegye székhelye is átkerült Nyíregyházára, gyors ütemben épült ki közigazgatási, gazdasági, pénzügyi, kulturális intézményhálózata.²³ Közlekedési helyzete egyre kedvezőbb: 1887-ben a Nyíregyháza—Mátészalka, 1896-ban a Nyíregyháza—Polgár közti, 1904-ben a vásárosnaményi, 1906-ban a dombrádi (keskeny nyomtávú) vasutat adták át a forgalomnak. A városiasodás Nyíregyháza arculatát is átalakította: a terjedelmes falusias település centrumában megépültek emeletes középületei, a bankok székházai, az első bérházak; burkolták főbb útvonalait.

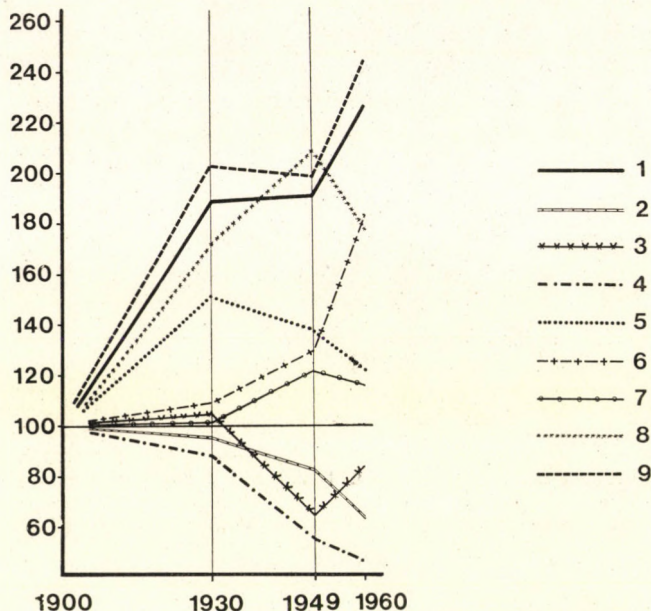
A századfordulón a kereső lakosság 35,9%-a „egyéb” foglalkozású, 23,2%-a ipari-közlekedési tevékenységből élt, s 40,9%-a dolgozott a mezőgazdaságban (többségük a város tanyáin élt!). Ipara szinte kizárólag kézműipar volt; 2778 ipari keresőjéből 818 segédet nem foglalkoztató kisiparos, s a 20 főnél több alkalmazottal dolgozó vállalatok száma mindössze kettő. Nyíregyháza rekonstruált század eleji vonzaskörzetét a 3. ábrán vázoltuk.

²³ 1869-ben az Ipar- és Kereskedelmi Bank, 1870-ben könyvnyomda, 1872-ben törvényszék, a Szabolcsi Hitelbank, Kereskedelmi és Iparkamara, 1880-ban Kereskedelmi Társulat, nyolcosztályos középiskola, 1885-ben tanfelügyelőség, ipartestület, a Nyírvízszabályozó Társulat, 1887-ben főgimnázium, pénzügyigazgatóság, közben megyei hivatalok, a megyei közkórház stb. létesült.

A Nyírség északi harmadában Kisvárdra Nyíregyházához hasonló városi szerepet töltött be, noha a városi funkciók abszolút méretei elmaradtak Nyíregyházától. Nagykálló városi szerepköre teljesen elsorvadt.

Miután 1870 és a századforduló közt a megyei közigazgatási intézményhálózat kiépült, a város funkcionális átalakulása lelassult ugyan, de továbbra

4. ábra. Néhány város központi funkciói fejlődésének dinamikája a 20. században (a kiskereskedelmi szerepkör fejlődése alapján)

1 = Nyíregyháza; 2 = Kisvárd; 3 = Nagykálló; 4 = Sátoraljaújhely; 5 = Debrecen; 6 = Miskolc; 7 = Kecskemét; 8 = Mátészalka; 9 = Kaposvár

is a fent vázolt irányokat követte. A lakosságszám egyenletesen növekedett. Mindenekelőtt a város kézműipari, kereskedelmi és oktatási-egészségügyi funkciói fejlődtek a századforduló utáni években. 1900 és 1930 közt a kereskedelembe foglalkoztatottak száma megháromszorozódott, iparosainak száma megkétszereződött. 1930-ban a város foglalkozási szerkezete még kifejezettebben tükrözi, hogy *Nyíregyháza* elsősorban *városi alapfunkciókat betöltő település*; az „egyéb” foglalkozásúak aránya 39,5%, az iparban és közlekedésben dolgozóké 26,9%, míg a mezőgazdaságból élőké 33,6%. Ha figyelembe vesszük, hogy a mezőgazdasági lakosság túlnyomó többsége a város tanyáin lakott, s az ipari foglalkozásúak zöme is a helyi munkamegosztást képviselő — tehát lényegében városi alapfunkciókat ellátó — kisiparos volt, akkor a funkcionális értelemben vett városban a központi szerepkör uralkodó volta egyértelmű. Gyáripara továbbra sem érdemel említést; kilenc 20 főnél többet foglalkoztató vállalatának mindössze 385 alkalmazottja volt. Növelte Nyíregyháza városi szerepét, hogy

a környező kis központok szerepe a századforduló óta csökkent; különösen feltűnő Kisvárdra hanyatlása (4. ábra).²⁴

c) Nyíregyháza — a felszabadulás után

Nyíregyháza városi fejlődése az 1945-től napjainkig terjedő időszakban két szakaszra bontható:

a) A felszabadulás utáni másfél évtized nem hozott változást a város funkcionális fejlődésének irányában. A központi funkciók volumene növekedett, a központi szerepkörű intézmények száma tovább emelkedett. A megyerendszer reformja (1949) során, Szatmár, Ugocea, Bereg megyék egy részének és Szabolcsnak Szabolcs-Szatmár néven egyesítése után a városból igazgatott terület kerekén 30%-kal növekedett, megközelítette a 6000 km²-t; a megye járásbeosztásának átszervezése nyomán a 100 000 lakosú nyíregyházi járás székhelye lett. A gazdasági élet állami irányítása, szervezése, ellenőrzése a közigazgatási székhelyeknek a közigazgatási feladatokat messze meghaladó szerepet — s számos új intézményt, megyei központú vállalatot — biztosított. A lakosság megnövekedett igényei a város ellátó-szolgáltató intézményeinek további fejlesztését is megkövetelik (1930 és 1960 közt a középiskolai tanulók száma megkétszereződött, 90%-kal emelkedett a kereskedelemből élők száma, kiépültek egészségügyi intézményei, a rendelő- és gondozóintézetek). A város — és az egész megye — iparosítása viszont igen vonatott. 1960-ig az ipari munkavállalók száma 4300-ra emelkedett, jelentékeny részük azonban a volt kisiparosokat tömörítő szövetkezetek dolgozója. A mezőgazdasági népesség aránya — részben a külterületek egy részének önállósulása nyomán — 20%-ra csökkent. Nyíregyháza funkcionális szerkezetében a városi alapfunkciók szerepe kiemelkedő; az ún. III. szektor foglalkoztatja a lakosság 52,8%-át, a funkcionális értelemben vett város lakosságának kerekén kétharmadát.

b) 1960 óta a város funkcionális fejlődésében új vonás a gyáripar arányaiban gyors, méreteiben is számottevő kibontakozása. A konzerv-, gumi-, cipógyár, üvegtechnikai, mezőgazdasági gépgyár üzembehelyezése nyomán 1970-ben a szocialista iparban 9589 munkás dolgozott, az összes foglalkoztatottak száma megközelítette a 14 000-et, az építőiparban dolgozók nélkül (számuk Nyíregyházán kb. 4000). Közben a város kulturális-egészségügyi-szolgáltató funkciói tovább gyarapodtak (Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Felsőfokú Mezőgazdasági Technikum, Felsőfokú Tanítóképző Intézet, új kórházi osztályok stb.). *Ma Nyíregyháza mindegyik városi alapfunkciókat betöltő település (forgalmi, igazgatási, ellátási központ), gyorsan fejlődő, ma már számottevő iparral, csökkenő mezőgazdasági szerepkörrel.*

²⁴ Kisvárdán 1900-ban az ország kereskedőinek 2,62‰-e, 1930-ban 2,18‰-e, 1960-ban pedig már csak 1,68‰-e élt; ugyanakkor Nyíregyházán 1900-ban 4,62‰-e, 1930-ban már 8,81‰-e, 1960-ban pedig 10,45‰-e.

3. Nyíregyháza tágabb környékének településhálózata

A megye településszerkezete — az előzőekben már érintett okok következtében — eltér az alföldi településszerkezettől, mert kis- és középfalvakból áll. Az átlagos településméret nagyság kerekén 2000 fős. Szabolcs-Szatmár településszerkezete nem homogén; Ny-i határa mentén mezővárosok és óriásfalvak sorakoznak (Hajdúhadház, Hajdúböszörmény, Hajdúdorog, Hajdúnánás, Újfehértó, Tiszavasvári), a Nyírségen közepmértékű falvakból, a Tisza—Kraszna vonaltól K-re kistalvakból épül fel a településhálózat. A közép- és kistalvas településszerkezet nagymértékben hozzájárult a falvak infrastruktúrájának fejletlenségéhez. A falvak többsége a mindennapi szükségleteket kielégítő (lokális) funkciókat sem biztosítja lakói számára. A megye 234 közigazgatási egysége közül teljes alapvető ellátást 38—40 község, ill. város biztosít lakóinak, további hetven hiányosan, de még kielégítő mértékben látja el lakóit lokális szolgáltatásokkal, a települések fele viszont csak egy-egy alapvető ellátási intézménnyel rendelkezik (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT

A Szabolcs-Szatmár megyei községek lokális funkciójú intézményekkel való ellátottsága

Az intézmények megnevezése	Az intézménnyel rendelkező települések	
	száma	az összes település %-ában
Közzeti orvos	124	53,2
Állatorvos	69	29,6
Gyógyszertár	59	25,3
Piac	28	12,0
Alapvető kisipari ágak*	67	28,6
Ruházati és iparcikkzaküzet	31	13,3
Egy főre jutó iparcikkforgalom 1000 Ft felett	64	27,4
Normálfilmes mozi	33	14,1

* asztalos, szabó, kőműves, kovács vagy lakatos, cipész és fodrász szakmákból legalább öt jelenléte

A közép- és kistalvas településszerkezet nem teszi lehetővé a városi funkciók szóródását; különösen a kiskereskedelem, a kisipar s a szolgáltatási funkciók terén nagyobb arányú a koncentráció, mint az Alföldön. Nyíregyházán él a megye lakosságának 21,3%-a, viszont a megye ruházati és iparcikkforgalmának kerekén 30%-át bonyolítja le; a 71 000 lakosú város saját lakossága mellett — elméletileg — 96 000 vidéki lakost lát el iparcikkal. A megye településeinek alig 4%-ában él a lakosság 24,3%-a, s e települések bonyolítják le a kiskereskedelmi forgalom 62,2%-át.

A településszerkezet, ill. jórészt a településszerkezet hatására kialakult alacsony szintű vidéki intézményhálózat határozott profilú, saját lakosságukhoz mérten igen nagy arányú vidéki forgalmat lebonyolító vonzásközpontok kialakulását eredményezte.

a) Nyíregyháza városi szerepköre

A megye területén kilenc városi település alakult ki (5. ábra).²⁵

A regionális szintű központi funkciókat a megye számára Debrecen s részben Miskolc látja el. Nyíregyháza városi funkciójú intézményhálózatának differenciáltságát tekintve felzárkózott az átlagos megyeszékhelyek közé. Csupán városi szintű szolgáltatási funkciói nem érik el a fejlett megyeszékhelyek színvonalát, s kulturális szerepköre hiányos (pl. nem működik a városban színház, tudományos könyvtár, a középiskolák differenciáltsága viszonylag csekély stb.), noha az utóbbi években oktatási funkciói is erősen fejlődtek. Intézményhálózata Kecskemétéhez vagy Egeréhez hasonló; a magyar városhálózatban a 10—11. helyet foglalja el (6. ábra). A központi funkciójú intézmények volumene és a lebonyolított forgalom alapján azonban a legtöbb funkciócsoport területén előkelőbb helyet foglal el. Iparcikkforgalmát csak az öt vidéki nagyváros, valamint Székesfehérvár múlja felül, ha azonban a megye alacsony vásárlóerejét is figyelembe vesszük (vagyis a ruházati és iparcikkforgalom nagysága és az 1 főre jutó forgalom megyei átlaga alapján elvileg ellátott lakosság számát véve figyelembe), akkor a város kiskereskedelmi forgalmának volumene az öt vidéki nagyvárost követi.

Az 1960-as népszámlálás adatai alapján megkíséreltük meghatározni a városi funkciókat ellátó lakosság számát. A népszámlálás publikált adatai ezt a számot településenként nem tartalmazzák; megyei szinten bontható szét az „egyéb” foglalkozású kereső lakosság lokális és városi alapfunkciókat végző keresőkre. A megyei arány ismeretében számítottuk ki az egyes települések városi alapfunkcióit ellátó keresők számát:

²⁵ A városhálózat hierarchiájának meghatározására kidolgozott módszerünk a központi szerepkörű intézmények meglétét vagy hiányát veszi figyelembe településenként. A figyelembe vett intézményeket hierarchikus fokozatok alapján rangsoroltuk. A rangsorolás alapja az egyes központi szerepkörű intézményekkel ellátott települések és az ország összes településeinek hányadosa, a „diszperziós érték”. Majd a diszperziós érték alapján rangsorolt mutatókat (intézményeket) hierarchikus szintenként tagoltuk. A hierarchikus szintek számának meghatározása tapasztalati úton történt. Budapestet figyelmen kívül hagyva öt hierarchikus szint kialakítása látszott indokoltnak.

I. szint: megkülönböztethető a városok olyan csoportja, melyeknek funkciói több megyére kiterjednek, szintjelző intézményeik csak az ország néhány településében fordulnak elő (Debrecen, Szeged, Pécs, Miskolc és részben Győr).

II. szint: e városokra a megyei szintű intézmények jelenléte a jellemző. (Természetesen a szorosabb értelemben vett megyei intézmények — tanács, bíróság, ügyészség, tömegszervezetek területi egységei stb. — mellett a többi funkciócsoportban is ki lehet jelölni a megyei szintű intézményeket.)

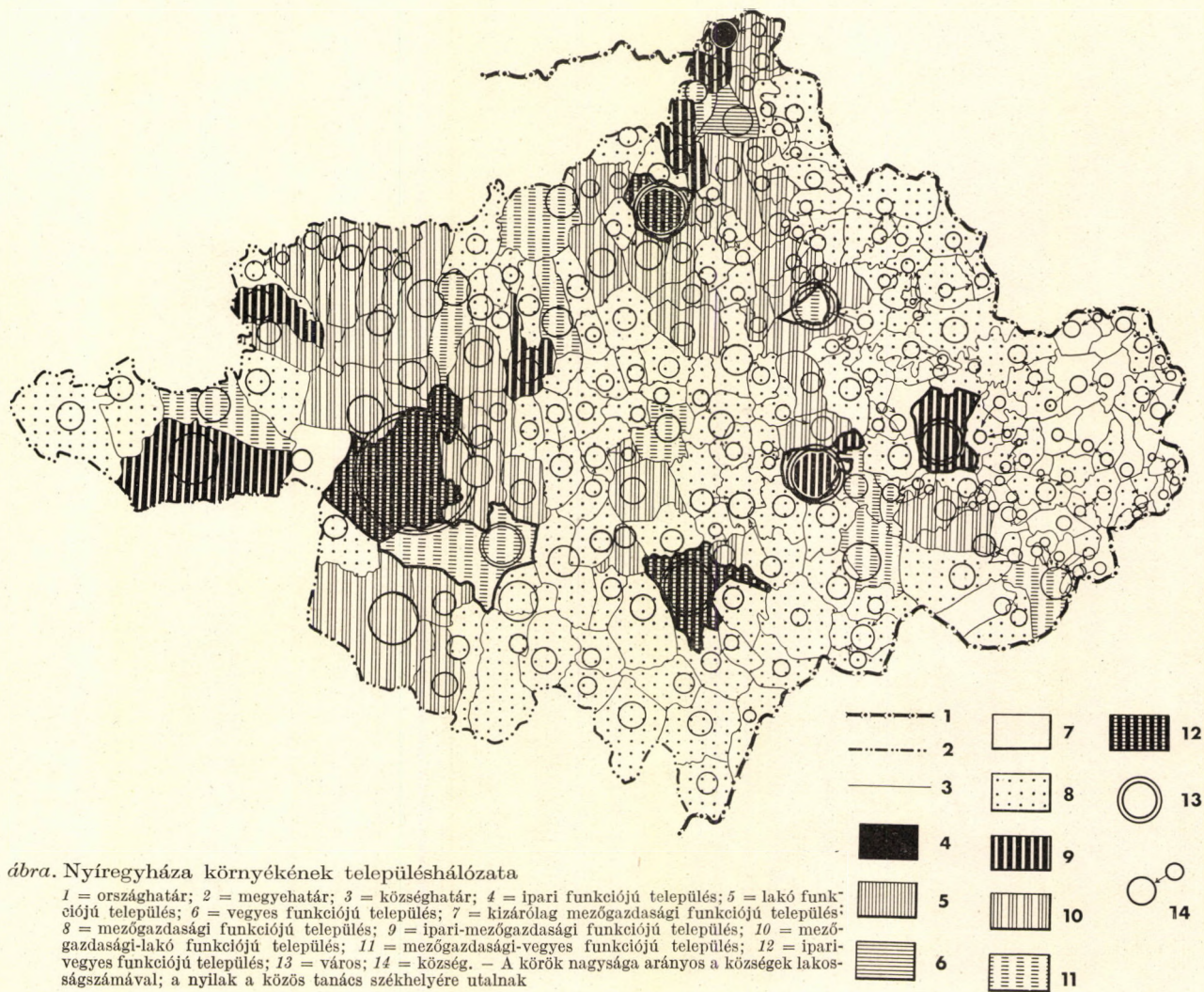
III. szint: egyes települések a megyeszékhelyek és a járási székhelyek szintje közt állanak; nem érik el ugyan a megyeszékhelyek hierarchikus szintjét, de magasabb rangú intézményekkel rendelkeznek, mint a járási székhelyek.

IV. szint: a járási székhelyekre jellemző funkciókkal rendelkeznek.

V. szint: azok a települések, amelyek valamilyen szempontból kiemelkednek az átlagos falusi szintből, de a járási székhelyekre jellemző funkciókkal nem vagy csak részben rendelkeznek.

Az öt fokozatnak megfelelően öt hierarchikus szintbe tagoltuk a mutatókul választott intézményeket diszperziós értékük alapján, végül azt vizsgáltuk, hogy a települések milyen mértékben részesednek a hierarchikus szintekbe tagolt központi szerepkörű intézményekből (l. a módszer részletes leírását BELUSZKY P. 1967b).

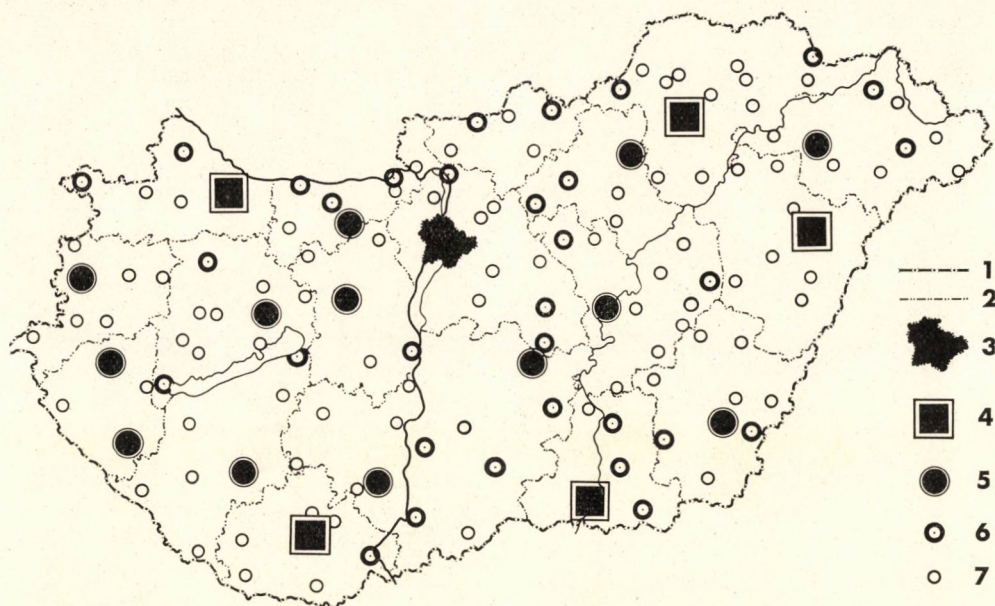

5. ábra. Nyíregyháza környékének településhálózata

1 = országhatár; 2 = megyehatár; 3 = községhatár; 4 = ipari funkciójú település; 5 = lakó funkciójú település; 6 = vegyes funkciójú település; 7 = kizárólag mezőgazdasági funkciójú település; 8 = mezőgazdasági funkciójú település; 9 = ipari-mezőgazdasági funkciójú település; 10 = mezőgazdasági-lakó funkciójú település; 11 = mezőgazdasági-vegyes funkciójú település; 12 = ipari-vegyes funkciójú település; 13 = város; 14 = község. — A körök nagysága arányos a községek lakosságával; a nyílak a közös tanács székhelyére utalnak

6. ábra. A magyar városok hierarchikus szintje

1 = országhatár; 2 = megyehatár; 3 = Budapest; 4 = regionális központ; 5 = megyeszékhely-szintű város; 6 = középváros (III. rendű központ); 7 = járási székhely szintű város (IV. rendű központ)

$$K_1 = E_1 (L \cdot a); \text{ ahol}$$

K_1 = a település központi funkcióit ellátó lakosságának abszolút száma,

E_1 = a település „egyéb” keresőinek száma,

L = a település lakóinak száma,

a = az egy lakosra jutó, lokális funkciókat ellátó intézményekben dolgozó keresők száma (megyei átlag).

Számításaink szerint 7615 fő dolgozott a város központi szerepkörű intézményeiben. A II. rendű központok hasonló értékeinek mediánja 5597. Nyíregyháza a központi funkciójú intézményekben dolgozók száma alapján városaink közt a hetedik, a II. rendű központok közül csupán Kecskemét előzi meg.

Noha Nyíregyháza dinamikus népességyarapódása következtében ma már 70 000 lakosú népességtömörülés, a központi szerepkörű intézményei szolgáltatásainak többségét a vidék kiszolgálása teszi ki. A vidék ellátására jutó hányad az iparcikkforgalomból 57,5%, a középiskolai férőhelyekből 65,7%, a kórházi férőhelyekből 72,6%, a szakrendelőintézeti forgalomból 78,0%. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az elmúlt évtized során a „vidék” ellátásából csökkenő mértékben részesedik a megyeszékhely. 1957-ben a megye iparcikkforgalmának 31,6%-a, 1968-ban 28,7%-a, 1970-ben 24,4%-a²⁶ bonyolódott le Nyíregyházán, s az elméletileg ellátott lakosság száma 187 000-ről 158 000-re csökkent (3., 4. táblázat). Miközben az általános kórházi

²⁶ Az 1970–1971-es kiskereskedelmi forgalom adatait a szatmári árvíz következményei torzítják.

osztályok ágyszáma 685-ről 970-re emelkedett 1957 és 1970 közt, részese-
désük a megyében 64%-ról 50%-ra csökkent. A város központi szerepköre
jelentőségének *relatív* csökkenése a kisebb központok fokozott fejleszté-
sének a következménye.

b) Szabolcs-Szatmár megye városi központjai

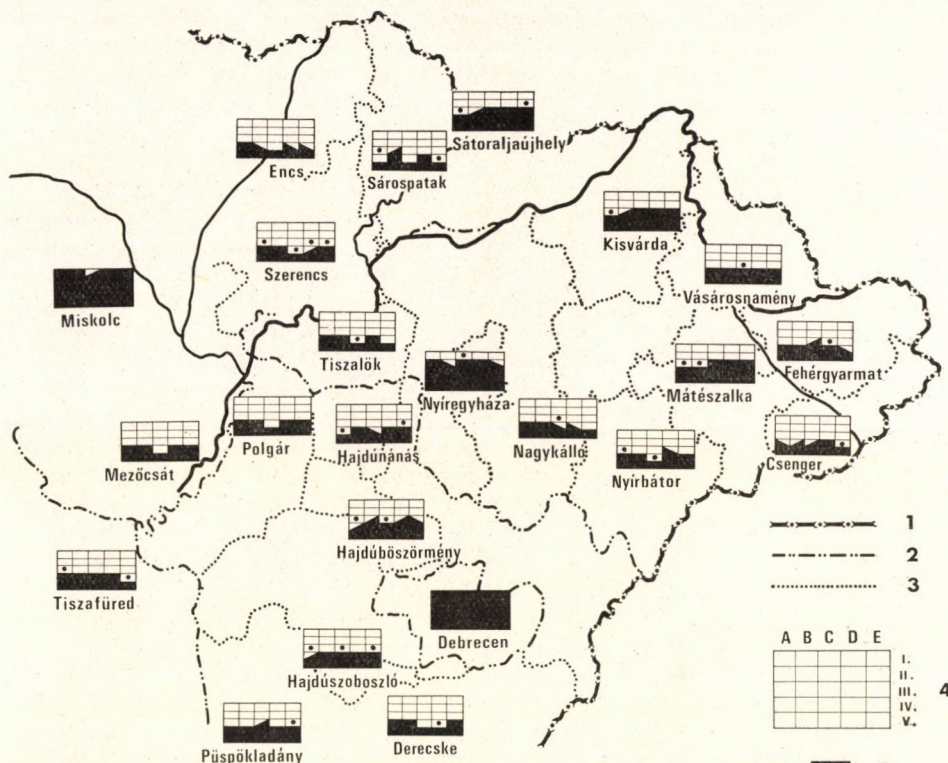
A megye többi városi központjának (Kisvárdá, Mátészalka, Vásárosna-
mény, Fehérgyarmat, Nyírbátor, Tiszalök, Csenger, Nagykálló) s Nyíregy-
házának több közös jellemvonása van. Központi funkcióik mennyiségi
fejlettsége figyelemre méltó; városi szolgáltatásaik jelentékeny része a
„vidék” ellátását szolgálja, így vonzásuk nagyarányú, különösen lakos-
ságszámukhoz viszonyítva (Nagykálló és Tiszalök e tekintetben kivétel).
Mezőgazdasági és ipari funkcióik jelentéktelenek, így elsősorban ellátási-
igazgatási-szolgáltató szerepkört töltenek be. Város mivoltuk, városi sze-
repekörük jelentősége a futólagos vizsgálódás esetén mégsem szembetűnő;
várostörténeti múltjuk szerény, lakosságszámuk hierarchikus szintjük átlaga
alatt marad, s a másodlagos városi jegyek fejlettsége (morfológiai kép,
közművesítettségük foka, lokális funkcióik fejlettsége, a városi tradíciók,
a lakosság műveltségi szintje stb.) sem éri el a hasonló hierarchikus szintű
városok színvonalát.

Különösen vonatkoznak az elmondottak az elmondottak a megye két III. rendű központ-
jára, *Kisvárdára* és *Mátészalkára*. Az Alföld átlagosan 30 000 lakosú III.
rendű központjaival szemben csupán 12—13 000 lakosú, külsejükben sze-
rény városiasodást mutató települések, csekély ipari és mezőgazdasági sze-
repekörrel. Rövid a várostörténeti múltjuk, városi tradícióik településfor-
máló szerepe; a legutóbbi időkig nélkülözték az ipari fejlődés nyújtotta
lendületet is. Intézményhálózatuk differenciáltsága, a városi szolgáltatá-
sok minősége és mennyisége azonban egyértelműen a III. rendű központok
sorába emeli Kisvárdát és Mátészalkát (7. ábra). Intézményhálózatuk
hasonló fejlettségű, mint Mohácsé, Kiskunfélegyházáé, Orosházáé vagy
Makóé, s felülmúlja többek közt Hatvanét, Kiskunhalasét, Nagykőrösét,
Kalocsáét. A két város igazgatási-szervezési és kulturális szerepköre elma-
rad a III. rendű központok átlagától. Központi funkcióik mennyiségi fej-
lettsége megközelíti vagy eléri hierarchikus szintjük átlagát.²⁷

Mátészalka helyzete a városiasodás szempontjából kedvezőbb, mint
Kisvárdáé. A megyeszékhelytől távol fekvő szatmári részekben (a 2 órás izo-
krónon és a 20 Ft-os izoforint vonalon kívül) kb. 200 000 lakosú terület
legjobban megközelíthető városa. E területen négy alacsonyabb rendű,
járási székhely szintű központ, Vásárosnamény, Fehérgyarmat, Csenger
és Nyírbátor helyezkedik el. 1920—1945 közt Szatmár-Bereg-Ugocsa, 1945—
1950 közt Szatmár-Bereg vármegye székhelye volt, a városiasodásban hatá-

²⁷ Kisvárdá a kiskereskedelmi forgalom alapján a városok rangsorában a 40., Máté-
szalka a 44. A középiskolás tanulók — nappali és esti tagozat — száma alapján pedig
Kisvárdá a 20. (!), megelőzve oly patinás iskolavárosokat, mint Pápa, Vác, Balassa-
gyarmat, Sátoraljaújhely; Mátészalka e rangsorban a 27., Gyöngyös, Kiskunfélegy-
háza, Hatvan, Szentes előtt helyezkedik el.

7. ábra. A városok központi szerepköre Nyíregyháza környékén

1 = országhatár; 2 = megyehatár; 3 = járáshatár; 4 = központi szerepkörű települések: I–V = hierarchikus szintek, A = igazgatási-szervezési szerepkör, B = oktatási-kulturális szerepkör, C = egészségügyi szerepkör, D = kereskedelmi szerepkör, E = szolgáltatási szerepkör; 5 = teljes értékű szerepkör; 6 = hiányos szerepkör; 7 = részleges szerepkör

rozottan megelőzte a környék járási székhelyeit. Ezt a szerepét az 1950-es évek végéig megtartotta; a mátészalkai, csengeri, fehérgyarmati és vásárosnaményi járásek területén egyedül Mátészalkán működött kórház, rendelőintézet, általános gimnázium, nyomda, ügyvédi munkaközösség stb. Az elmúlt másfél évtized során viszont a város szerepe csökkent a megye K-i harmadának ellátásában; a környező központokat erősen fejlesztették,²⁸ ugyanakkor Mátészalka intézményhálózata alig fejlődött, s lassan kiegyenlítődött a környező központok s Mátészalka közt mutatkozó különbség.²⁹

²⁸ Fehérgyarmaton és Vásárosnaményban kórház épült, mellettük és Csengeren rendelőintézeteket szerveztek, középiskolák létesültek Vásárosnaményban, Fehérgyarmaton, Csengerben, Nagyecsedben, a járási székhelyek üzemhálózatát modernizálták, új áruházak nyíltak Fehérgyarmaton és Nyírbátorban.

²⁹ 1957-ben az 1 főre jutó iparcikkforgalom az akkori megyei átlag 406%-a volt, Fehérgyarmaton 310%, Csengerben 199%, Nyírbátorban 296%, Vásárosnaményban 581%; 1968-ban Mátészalkán ez az érték 275%-ra csökkent, a környező járási székhelyeken — az előbbi sorrendben — 421, 253, 324 és 642%-ra növekedett.

*Kisvárd*a városiasabb külsővel, jelentősebb városi múlttal rendelkezik, s a múlt század második felében, e század első évtizedeiben Felső-Szabolcsban sok szempontból Nyíregyházához hasonló szerepet töltött be. Viszonylagos szerepe azonban Mátészalkához hasonlóan csökkent (4. ábra). Ez a folyamat — annak ellenére, hogy az intézményhálózat kiterjedése és forgalma növekszik — a mai napig tart; Kisvárda esetében azonban nem az alacsonyabb rendű központok gyorsabb fejlesztése, hanem elsősorban Nyíregyháza fokozódó versenye, s a falvak fejlettségi szintjének emelkedése csökkentti a város relatív jelentőségét. Potenciális vonzáskörzete — ahonnan a III. rendű és magasabb hierarchikus szintű központok közül Kisvárda közelíthető meg legelőnyösebben — Mátészalkáénál lényegesen kisebb, mintegy 100 000 lakosú, s egyetlen alacsonyabb rendű központra sem terjed ki.

Nyíregyháza tágabb környékének IV. rendű központjai közül Hajdúnánás és Hajdúböszörmény jellegzetes alföldi agrárváros. Tiszalök, Nagykálló és Csenger csak részleges IV. rendű központok; intézményhálózatuk erősen hiányos; Tiszalök helyzete nagyfalvas településszerkezetű területen csupán közigazgatási funkciói miatt központi jellegű; Nagykálló Nyíregyháza árnyékában nem tehet szert jelentősebb központi szerepkörre. Csengernek — miután elvesztette járási székhely funkcióját — városias mivolta jelentéktelenné vált.

Vásárosnamény, Fehérgyarmat és Nyírbátor kis lélekszámú IV. rendű központ, igen jelentős vidéki forgalommal. Vásárosnaményban az 1 főre jutó iparcikkforgalom 26 000 Ft felett van, a megyei átlagnak hat és félszerese. Intézményhálózatuk az elmúlt évtizedben gyorsan fejlődött. Mindenekelőtt közigazgatási-ellátási szerepkört betöltő települések.

A városi funkciókat részben ellátó települések — V. rendű központok — száma Szabolcsban nagy. Tiszavasvári, Újfehértó és Balkány 8—13 000 lakosú alföldi jellegű elemi központok, intézményhálózatuk saját lakosságuk ellátására jött létre (szaküzletek, piac, középiskola, OTP-fiók stb.). A többi elemi központ középfalvas településszerkezetű területen alakult ki, intézményhálózatuk részt vesz a környék ellátásában is. A megye szatmár—beregi részén elemi centrumok nem alakultak ki, pedig a településszerkezet elaprózottsága s esetenként a magasabb rendű központok rossz megközelítési lehetősége indokolná létüket. Viszont hiányoznak azok a nagyobb népességtömörülések, amelyekben megindulhatna az — igen szerény méretű — városiasodás.

4. Nyíregyháza tágabb környékének gazdasága

A településhálózatra s a vonzáskörzetek alakulására egyaránt messzeemenően kihat Nyíregyháza tágabb környékének — a megyének — gazdasági jellege. *A gazdasági élet meghatározó tényezője a mezőgazdasági tevékenység uralkodó volta, az iparosodottság igen alacsony foka.* 1970-ben a 10 000 lakosra jutó, szocialista iparban foglalkoztatott keresők száma alapján (633 fő) az utolsó helyet foglalta el a megyék sorában (s az utolsó előtti Somogy megyében 969 fő ez az érték). 1970-ben még mindig a mezőgazdaságban tevékenykedett a keresők 43 %-a, az iparban és építőiparban

24%-a, a többi ágazatban 33%-a. Az utóbbi évek iparosítása is jobbra Nyíregyházára korlátozódott. A megyeszékhelyen dolgozott a szocialista ipar foglalkoztatottjainak 39%-a. Az alacsony szintű iparosodottságnak a településhálózatra gyakorolt hatása sokrétű:

— Igen nagyarányú az elvándorlás; 1960—1969 közt a vándorlási veszteség 8,6%. A lakónépesség száma csökkent.

— Az ipar alig vesz részt a települések fejlesztésében; egyedül Nyíregyháza lakosságának emelkedésében van szerepe az iparosításnak. Így a városi központok lakosságszáma stagnál vagy csökken.

— A megyén belüli ingázás jelentéktelen, csupán Nyíregyháza környékének néhány községében (Oros, Nyírszőlős, Nyírpazony) élnek számottevő arányban — a keresők 25%-át meghaladó mértékben — Nyíregyházán dolgozó munkavállalók.

— Alacsony az 1 főre jutó jövedelem, ami természetesen befolyásolja a városi szerepkörű intézmények igénybevételét (az 1 főre jutó kiskereskedelmi forgalom a legalacsonyabb a megyék közt).

A megye mezőgazdaságának munkaigényes földhasznosítási formái, ill. vetésszerkezete magas agrárnépsűrűséget tartanak fenn (60—75 fő km²-enként; Felső-Szabolcsban magasabb, a Dél-Nyírségen s a Szatmári-síkságon alacsonyabb); a termelés színvonala a megyén belül is igen egyenetlen, rendkívül nagy a mezőgazdaság értéktermelésének és a mezőgazdasági keresők személyi jövedelmének szóródása. Az egy dolgozó tagra jutó személyi jövedelem megyei átlaga 1968-ban 12 359 Ft volt, az országos 15 754 Ft-os átlaggal szemben. Az egy munkanapra jutó 67 Ft-os jövedelem a legalacsonyabb az országban.

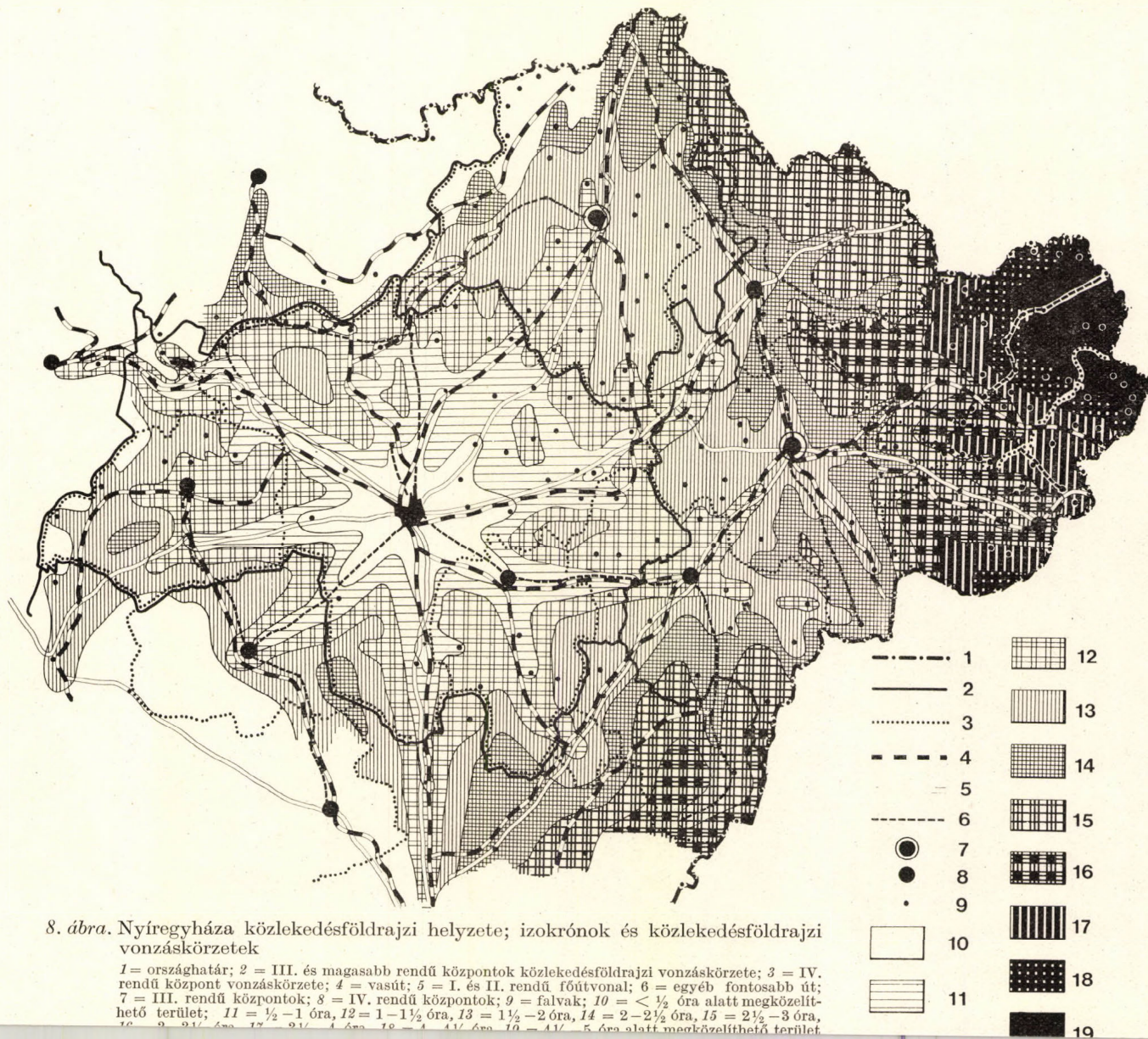
5. A város közlekedési adottságai

A vonzaskörzetek alakulását — feltehetően — meghatározó módon befolyásolják a közlekedési adottságok. Nyíregyháza távolabbi környéke közlekedésileg feltárt. A megyében csupán három község nem rendelkezik vasútállomással vagy autóbuszmegállóval. Az autóbuszhálózat kiépüléséig viszont a községek 58%-a nem kapcsolódott be a tömegközlekedési eszközök forgalmába; a megye falvainak 40%-a 6 km-re, vagy ennél is távolabb van a legközelebbi vasúti megállótól.

A megye városai forgalmas közlekedési csomópontok (2. táblázat). Közlekedésföldrajzi vonzaskörzeteik³⁰ népesek; a három magasabb rendű központ (Nyíregyháza, Kisvárdra és Mátészalka) potenciális vonzaskörzetén átlagosan 190 000-en élnek. A II—III. rendű központok közlekedésföldrajzi vonzaskörzeteinek szerkezete eltérő (8. ábra). Nyíregyháza két IV. rendű központra (Tiszalök, Nagykovács) s a járási székhely szerepét betöltő Baktalórántházára terjeszti ki közlekedésföldrajzi vonzaskörzetét; e területen 260 000-en élnek; a városok sorrendjében a 6. helyet foglalja el a Székesfehérvárral és Kaposvárral kb. azonos nagyságú közlekedésföldrajzi von-

³⁰ Közlekedésföldrajzi vonzaskörzet az a terület, ahonnan a szóban forgó központ felkeresése a legelőnyösebb (leggyorsabb vagy legolcsóbb) a tömegközlekedési eszközökön.

8. ábra. Nyíregyháza közlekedésföldrajzi helyzete; izokrónok és közlekedésföldrajzi vonzaskörzetek

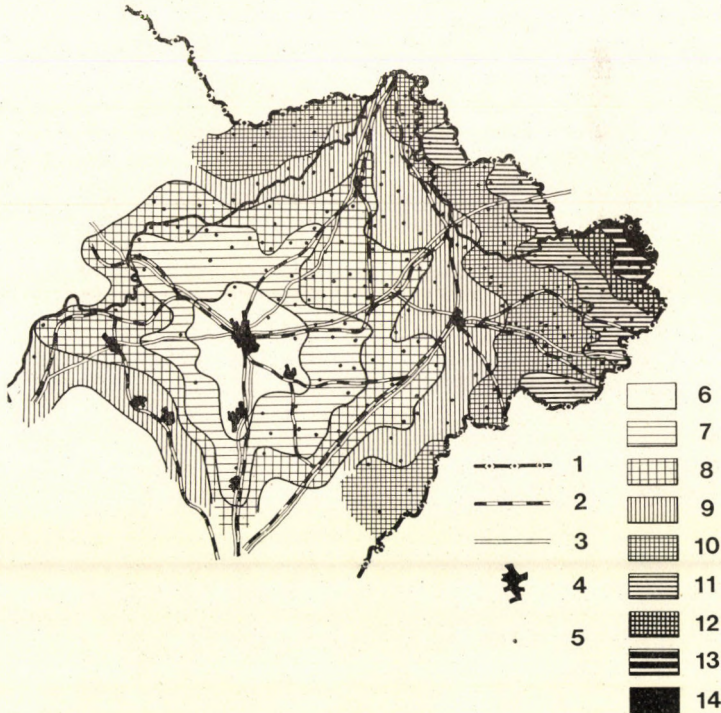
1 = országhatár; 2 = III. és magasabb rendű központ közlekedésföldrajzi vonzaskörzete; 3 = IV. rendű központ vonzaskörzete; 4 = vasút; 5 = I. és II. rendű főútvonal; 6 = egyéb fontosabb út; 7 = III. rendű központok; 8 = IV. rendű központok; 9 = falvak; 10 = < 1/2 óra alatt megközelíthető terület; 11 = 1/2 - 1 óra, 12 = 1 - 1 1/2 óra, 13 = 1 1/2 - 2 óra, 14 = 2 - 2 1/2 óra, 15 = 2 1/2 - 3 óra, 16 = 3 - 3 1/2 óra, 17 = 3 1/2 - 4 óra, 18 = 4 - 4 1/2 óra, 19 = 4 1/2 - 5 óra alatt megközelíthető terület.

2. TÁBLÁZAT

A Szabolcs-Szatmár megyei III. és IV. rendű központok közlekedésföldrajzi vonzaskörzeteinek főbb adatai (1000 lakos)

Központok	A közlekedésföldrajzi vonzaskörzet					
	lakóinak	és a központ lakóinak	lakosságszám a			
			<45'	45'–90'	90' <	
száma		perces izokrónon belül				
Kisvárdá	III. rendű vonzaskörzet	94	107	45	43	6
	IV. rendű vonzaskörzet	74	87	40	34	—
Mátészalka	III. rendű vonzaskörzet	188	200	81	50	57
	IV. rendű vonzaskörzet	54	66	49	5	—
Fehérgyarmat		37	43	25	11	1
Vásárosnamény		43	47	34	9	—
Csenger		22	26	17	3	2
Nyírbátor		51	61	29	22	—
Nagykálló		31	42	21	7	3
Tiszalök		28	34	27	1	—
IV. rendű központok átlaga		42,5	50,8	29,7	12,0	0,8

9. ábra. Nyíregyháza felkeresésének költségei (a tömegközlekedési eszközök viteldíját véve alapul)

1 = országhatár; 2 = vasútvonal; 3 = főbb útvonal; 4 = > 10 000 lakosú település; 5 = < 10 000 lakosú település. Az utazás költségei: 6 < 5 Ft; 7 = 5–10 Ft; 8 = 10–15 Ft; 9 = 15–20 Ft; 10 = 20–25 Ft; 11 = 25–30 Ft; 12 = 30–35 Ft; 13 = 35–40 Ft; 14 = > 40 Ft

zaskörzetével. A megyeszékhely IV. rendű közlekedésföldrajzi vonzaskörzete 92 000 lakosú területre terjed ki. Nyíregyházát excentrikus fekvése következtében megyéje K-i harmadának lakói csak tetemes idő- és költséggráfördítés árán kereshetik fel. Az utazás 40—80 Ft-ba kerül, oda-vissza 4—9 órát vesz igénybe, s esetenként többszöri átszállást igényel (9. ábra). Közvetlen környezetével viszont, egészen a Nyíradony—Mátészalka—Vásárosnamény—Záhony vonalig közlekedési kapcsolatai jók; a III. rendű központok figyelembevételével szerkesztett közlekedésföldrajzi vonzaskörzetének lakói közül 1 óra alatt mintegy 150 000-en érhetik el a várost (az 1 órás izokrónon belül összesen közel 200 000-en élnek). A III—IV. rendű központok közlekedésföldrajzi vonzaskörzetének főbb adatait a 2. táblázat tartalmazza.

B. Az ágazati vonzaskörzetek vizsgálata

A mezőgazdasági árutermelés kibontakozása nyomán a 19. században s e század első felében a városok egy-egy kisebb vagy nagyobb körzet gazdasági életének központjai voltak, központi szerepkörük is e funkcióból fakadt; a mezőgazdasági és kézműipari termékek piacai (terménykereskedelem, állatvásárok, piacok), a termelőeszközök beszerzési és javítási helyei, a termékek feldolgozó központjai (malom-, szesz-, tejipar). Szemléletesen példázza állításunkat Jánoshalma városiasodásának megindulása, amelyről ERDEI F. (1957) festett plasztikus képet. E funkciókhoz a közgazgatási központi szerepkör társult, s természetesen csatlakozott a nagyobb városokban néhány, a lakosság közvetlen ellátását végző intézmény is; ezek igénybevétele — mindenekelőtt az oktatási, kulturális, egészségügyi intézményeké — azonban a vidéki lakosság részéről minimális volt. Jelenleg a városok vezető központi funkciójává a lakosság városi „szolgáltatásokkal” való ellátása vált.

Természetesen a gazdasági élet szervezése továbbra is fontos feladata a városoknak, de e szerepkör egyre inkább adminisztratív jellegűvé válik, s csökken a lakosság személyes „üzleti” útjainak (vásárok, piac, malom stb. felkeresése) száma. Ugyanakkor a tágabb értelemben vett szolgáltatási intézményhálózat gyors kiépülése, a lakosság igényeinek, életszínvonalának növekedése, a közlekedési lehetőségek javulása egyaránt a „szolgáltató” központok kialakulásának kedvezett.

1. A kiskereskedelem vonzása

a) A kiskereskedelmi vonzás jellege

Ha a központi funkciók egyes ágazatainak a város—falu közti kapcsolatok alakításában játszott szerepét a vonzás intenzitásával (a központ és a vonzaskörzet közt kialakított kapcsolatteremtések száma) fejezzük ki,

akkor ma a kiskereskedelem meghatározó szerepet tölt be a komplex vonzásokörzetek alakításában.³¹

A kiskereskedelem vonzásának kitüntetett szerep jut a vonzásokörzet-hálózat feltárásakor. Amellett, hogy a város—falu közti kapcsolatteremtések jelentős részét a kiskereskedelem hívja életre, a kiskereskedelem vonzása megkülönböztetett figyelmet érdemel, ugyanis a kiskereskedelmi vonzás irányait végső soron a vásárlók szubjektív döntése szabja meg, így a bolthálózat kiépítéskor messzemenően figyelembe kell venni a forgalmat, amelyet a központok lakosság száma, funkciói, közlekedésföldrajzi helyzete befolyásol, ezért a bolthálózat jól igazodik a városok hierarchikus szintjéhez, „természetes” (adminisztratív döntésektől nem befolyásolt) vonzásokörzetüknek nagyságához. A szaküzlethálózat a legsűrűbb valamennyi központi funkciójú intézmény közt, így az intézményhálózat egyenlőtlensége korántsem befolyásolja oly mértékben a vonzásokörzetek alakulását, mint a többi funkció esetében. Valamennyi városunknak van kiskereskedelmi vonzása. A vonzásokörzetek alakításában mindenekelőtt földrajzi tényezők játszanak szerepet, ezek befolyásolják a vásárlók szubjektív döntését (a központtól való távolság, a közlekedési lehetőségek, településhálózati sajátosságok stb.). Adminisztratív megkötöttségek nem befolyásolják a kiskereskedelmi vonzásokörzetek alakulását. Mindebből következik, hogy a kiskereskedelmi vonzás kialakította kapcsolatokat tartósak, csak lassú változásoknak vannak kitéve, szemben pl. a közigazgatási kapcsolatokkal. A kiskereskedelem vonzásokörzeteinek alakulását jelentősen befolyásolják a város egyéb központi funkciói által kialakított kapcsolatok; a kiskereskedelem vonzásában a különböző központi funkciók vonzása összegződik.

³¹ A Belkereskedelmi Minisztérium felmérése szerint

		hetente átlagosan	
az	I. rendű központokban		18 610,
a	II. „ „		18 450,
a	III. „ „		4 870,
a	IV. „ „		2 400

vidéki vásárló fordult meg, s a központok saját forgalmát is figyelembe véve a városok szaküzleteinek forgalma

az	I. rendű központokban	63 000,
a	II. „ „	33 500,
a	III. „ „	15 000,
a	IV. „ „	6 800

főre tehető. Ugyanakkor a magasabb fokú (városi szerepkörű) egészségügyi intézmények heti forgalma

az	I. rendű központokban	30 000,
a	II. „ „	14 000,
a	III. „ „	7 000,
a	IV. „ „	2 500

főre tehető. A felső- és középiskolák tanulólétszáma pedig még alacsonyabb; az I. rendű központok közép- és felső iskoláiban átlagosan

		10 261 hallgató,
a	II. „ „	3 277 „
a	III. „ „	1 338 „
a	IV. „ „	444 „

tanult 1968-ban.

b) A megye városainak kiskereskedelmi szerepköre

Szabolcs-Szatmár megyében 1968-ban az 1 főre jutó iparcikkforgalom 4309 Ft volt, szemben az országos 5446 Ft-os értékkel. A megyék rangsorában Szabolcs az utolsó előtti helyet foglalja el, mivel azonban az utolsó helyen álló Pest megye adatait a főváros közelsége erősen torzítja, tulajdonképpen ebben a megyében a legalacsonyabb a népesség számához mért kiskereskedelmi forgalom. Ugyanakkor a forgalom növekedése gyors, s a megye fokozatosan felzárkózik az ország más területeihez; 1960-ban az 1 főre jutó iparcikkforgalom még csak 66,6%-a volt az országos átlagnak, 1968-ban már 79,1%-a. A központok forgalma az alacsony vásárlóerő ellenére országos méretekben is kiemelkedő, ugyanis a forgalom erősen koncentrálódott (3. táblázat). Nyíregyházán és a járási székhelyeken a megye lakosságának 25,1%-a él, de a kiskereskedelmi forgalom 63,6%-át bonyolították le 1968-ban. A települések többségében a lakosság csak a legegyszerűs-

3. TÁBLÁZAT

A központok részesedése a megye ruházati és iparcikkforgalmából 1957 és 1968 között (%)

Központ	1957	1961	1963	1966	1968
Nyíregyháza	31,6	31,4	28,5	29,7	28,7
Kisvárdá	8,8	8,2	7,6	7,4	7,3
Mátészalka	7,8	8,0	7,0	6,3	5,7
III. rendű központok összesen	16,6	16,2	14,6	13,7	13,0
A többi járási székhely	18,7	18,3	19,4	21,3	21,9
Ebből:					
Fehérgyarmat	3,1	3,6	3,9	4,2	4,6
Vásárosnamény	3,8	3,0	3,7	4,4	4,3
Nyírbátor	5,4	4,3	5,0	5,1	5,6
Falvak	33,1	34,1	37,5	35,3	36,4
Ebből az elemi központok	—	10,1	10,7	13,0	13,3

4. TÁBLÁZAT

A bolti kiskereskedelem eladási forgalma Szabolcs-Szatmár megye kiskereskedelmi központjaiban, 1968 (1000 Ft)

Központ	Összes bolti forgalom	Az összes bolti forgalomból			
		élelmiszer	ruházat	vegyes iparcikk	iparcikk összesen
Nyíregyháza	991 014	341 897	300 099	349 018	649 117
Kisvárdá	225 021	61 906	71 482	91 633	163 115
Mátészalka	187 652	56 031	56 998	74 623	131 621
Nyírbátor	167 927	37 256	64 323	66 348	130 671
Fehérgyarmat	128 750	24 815	47 851	56 084	103 935
Vásárosnamény	116 661	18 502	39 020	59 139	98 159
Tiszavasvári	73 629	23 447	13 068	37 114	50 182
Csenger	61 188	13 276	16 043	31 869	47 912
Nagykálló	71 976	28 326	14 308	29 342	43 650
Újfehértó	66 134	23 175	15 438	27 521	42 959
Tiszalök	56 223	16 660	12 344	27 219	39 563

rűbb napi szükségleteket kielégítő iparcikkeket vásárolja; a megye 145 községében az 1 főre jutó iparcikkforgalom az 1000 Ft-ot sem éri el (10. ábra). A kereskedelmi központoktól távol fekvő falvak lakossága is *rákényszerül* a központok felkeresésére.³²

A *falusi bolthálózat fejletlensége következtében a megye vásárlóerejének 40%-a* — a „vidéki” területekre számítva kereken 50%-a — *mobilizálódik, a kereskedelmi központok felé áramlik.* A kiskereskedelmi forgalom adatai egyértelműen igazolják az alacsony vásárlóerő ellenére nagyarányú vevőáramlást, a kereskedelem koncentráltságát, a városias települések kereskedelmi szerepkörének abszolút és viszonylagos jelentőségét (4. táblázat).

Nyíregyháza kereskedelmi hálózata 1968-ban 991 millió Ft-os forgalmat bonyolított le, ebből a ruházati és iparcikkforgalom (a „városi jellegű” szaküzletek forgalma mindenekelőtt e két árucsoportból adódik) 649 millió Ft-ot tett ki (5. táblázat).

5. TÁBLÁZAT

Néhány város kiskereskedelme által ellátott lakosság

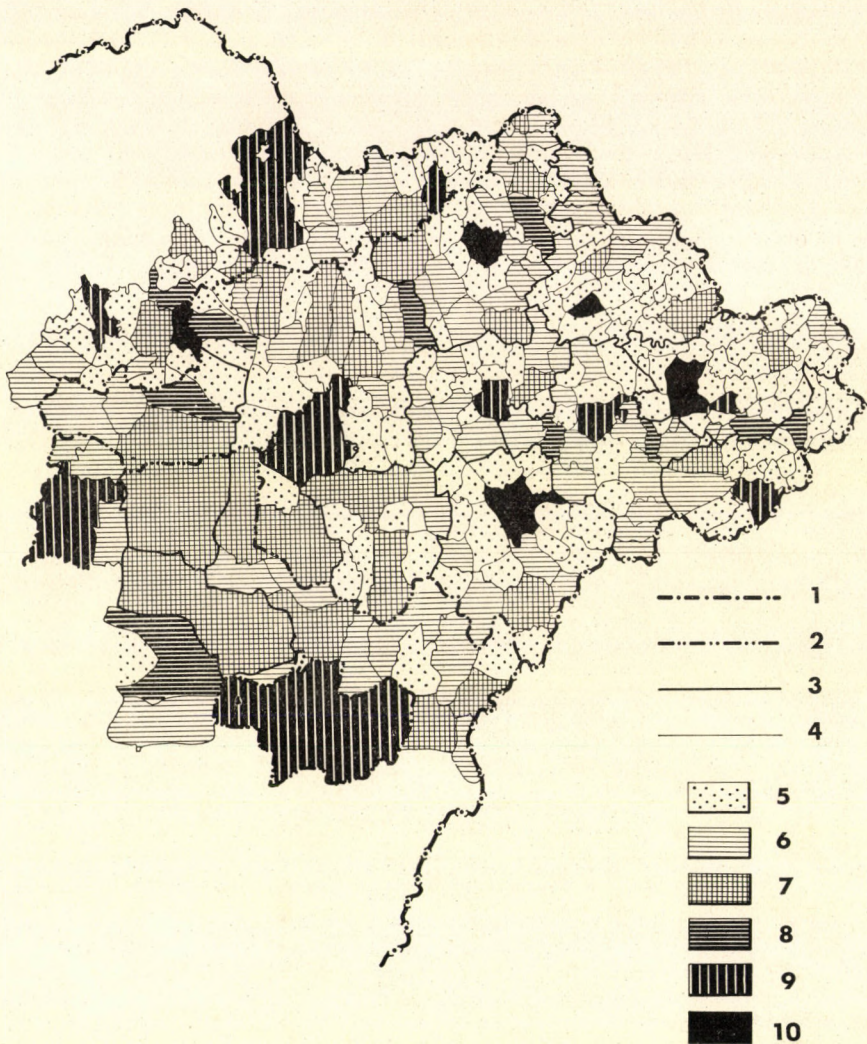
Városok	Iparcikk-forgalom (1000 Ft)	Ellátott lakosság száma összesen	A forgalomból a vidéknek jut (1000 Ft)	Ellátott vidéki lakosság száma	a helybeli %-ában
Miskolc	1 461 256	327 350	602 385	157 350	92,4
Debrecen	1 189 022	238 050	465 200	93 050	64,2
Pécs	1 199 650	218 900	455 006	83 900	64,5
Szeged	1 148 272	194 620	469 758	79 620	69,2
Győr	941 726	173 100	506 640	93 100	116,3
Székesfehérvár	735 626	150 100	416 990	85 100	130,9
Nyíregyháza*	649 117	150 650	402 985	93 500	148,4
Szombathely	642 528	127 900	340 858	67 900	113,1
Kecskemét	611 813	114 300	210 373	39 300	52,4
Kaposvár	596 751	116 100	329 474	64 100	123,3
Szolnok	574 635	119 800	306 240	63 800	112,1
Békéscsaba	514 541	97 800	225 128	42 800	77,8
Veszprém	480 488	100 600	318 082	66 600	195,8
Eger	418 580	85 650	222 520	45 650	114,1

* Ezen értékek eltérnek a 7. táblázatban Nyíregyházáról közöltektől, mert az 1 főre jutó forgalom értékei a területileg nem bontható forgalmat is tartalmazzák, míg a 7. táblázat értékeinek számításánál azt figyelmen kívül hagytuk.

³² Erre utalnak azok a számítások, amelyekkel a községek 1 főre jutó kiskereskedelmi forgalmára ható tényezőket kívántuk meghatározni. Többváltozós korrelációs számításunkba tíz tényezőt (független változót) vontunk be; a totális korrelációs koeficiens értékéül 0,8904-et kaptunk, ami azt bizonyítja, hogy a vizsgálatokba vont tényezők együttes hatása messzemenően befolyásolja az 1 főre jutó forgalmat. A falvak kiskereskedelmi forgalmát alapvetően a települések általános fejlettségi szintje — amelyet a KSH „Adatok . . . megye községeiről” c. kiadványa által a települések fejlettségi szintjéről közölt adatokkal fejeztünk ki (parciális korrelációs koeficiens 0,7993) — és a bolthálózat fejlettsége — amelyet a kereskedelmi alkalmazottak számával mértünk (parciális korrelációs koeficiens 0,7808) — határozza meg, ugyanakkor a központok távolságának elenyésző befolyása van a helyi forgalom alakulására (a legközelebbi V. rendű központ időtávolsága s az 1 főre jutó iparcikkforgalom közti parciális korrelációs koeficiens — 0,207, a magasabb rendű központok esetében pedig — 0,200).

Ezzel az értékkel Nyíregyháza a vidéki városok sorában a 7. helyet foglalja el, megelőzve többek közt Szombathelyt, Kecskemétet, Kaposvárt; az elméletileg ellátott lakosság száma alapján³³ pedig Székesfehérvárt megelőzve köz-

10. ábra. Az 1 főre jutó ruházati és iparcikkforgalom Nyíregyháza távolabbi környékén

1 = országhatár; 2 = megyehatárok; 3 = járáshatárok; 4 = községhatárok; 5 = az 1 főre jutó forgalom < 1000 Ft; 6 = 1000–2999 Ft; 7 = 3000–4999 Ft; 8 = 5000–6999 Ft; 9 = 7000–11 999 Ft; 10 = > 12 000 Ft

³³ Elméletileg ellátott lakosság = $\frac{F_k}{F_m \cdot L_m}$; ahol F = forgalom Ft-ban, L = lakosságszám, k = a központra vonatkozó értékek, m = a környékre vonatkozó értékek (megyei értékek).

vetlenül felzárkózik az öt vidéki nagyváros mögé (5. táblázat). A közvetett adatok szerint kiemelkedő szerepre tett szert a város a „vidék” ellátásban; az 1 főre jutó iparcikkforgalom (9549 Ft) magasabb a megyeszékhelyek átlagánál, s ha ezt az értéket a megyei átlaggal vetjük egybe, akkor

6. TÁBLÁZAT

A megyék és megyeszékhelyek egy lakosra jutó kiskereskedelmi forgalma 1968-ban

Megye	Az 1 lakosra jutó iparcikkforgalom Ft	Az 1 lakosra jutó összes forgalom Ft	Az 1 lakosra jutó iparcikkforgalom a megyeszékhelyen Ft	A megyeszékhelyek 1 főre jutó iparcikkforgalma a megyei átlag %-ában
Csongrád	5904	10 719	9 344	158,3
Baranya	5482	10 567	8 651	156,2
Győr-Sopron	5439	10 789	11 185	205,6
Tolna	5384	9 218	10 844	201,4
Bács-Kiskun	5353	9 196	7 815	145,9
Békés	5258	9 256	9 344	177,7
Somogy	5140	9 966	11 053	215,0
Vas	5023	9 661	9 931	197,7
Hajdú-Bihar	4995	9 152	7 599	152,1
Zala	4943	8 680	11 869	240,1
Komárom	4929	10 808	6 134	124,4
Fejér	4902	9 739	9 808	200,1
Heves	4877	9 582	8 992	184,4
Szolnok	4795	9 106	8 997	187,6
Veszprém	4776	10 245	13 617	285,1
Borsod-Abaúj-Zemplén	4464	9 248	8 103	181,5
Nógrád	4372	9 322	10 177	232,7
Szabolcs-Szatmár	4309	7 763	9 549	221,6
Pest	3406	7 563	—	—
Vidék	4830	9 348	9 107	188,5
Budapest	7996	16 853	—	—
Ország	5446	10 809	—	—

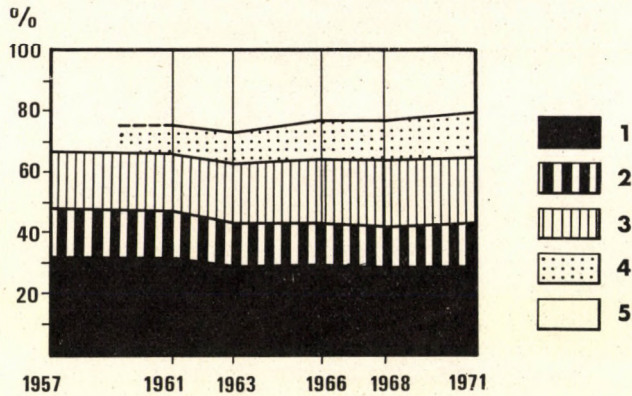
Nyíregyháza Veszprém, Zalaegerszeg és Salgótarján mögött a 4. helyet foglalja el; a város 1 főre jutó iparcikkforgalma több mint kétszerese a megyei átlagnak (6. táblázat). Az 1 főre jutó forgalmat azonban torzítja a központ lakosság száma, ezért csak a vidéki vásárlások arányára utal, de nem ad tájékoztatást a „vidék” kereskedelmi ellátásában játszott szerep méreteiről. Ha Nyíregyháza kereskedelmi szerepkörének ezen utóbbi mutatóit vizsgáljuk, meglepően magas értékeket kapunk. A „vidék” ellátására jutó — elméletileg nyert — forgalom évi 400 millió Ft felett van³⁴, nagyságrendben nem különbözik Debrecen, Pécs, Szeged és Székesfehérvár értékeitől. Az *ellátott vidéki lakosság* $\left(\frac{F_k}{F_m : L_m} - L_k\right)$ elméletileg nyert száma alapján pedig a 157 000 lakost vonzó Miskolc mögött Debrecennel és Győr-

³⁴ a vidék ellátására jutó forgalom = $F_k - (L_k \cdot F_m : L_m)$

rel kb. azonos 93 500 fős értékével a 2. helyet foglalja el vidéki városaink sorában, jelentősen megelőzve Pécsét és Szegedet.³⁵

A megye többi központjának a kereskedelemben betöltött szerepe messze elmarad a megyeszékhelyétől; a III. rendű központok iparcikkforgalma Nyíregyháza forgalmának 20—25 %-át, a IV. rendű központokban 6—20 %-át teszi ki (II. ábra). Ám saját hierarchikus szintjükkel összevetve e központok többségének kiskereskedelmi szerepköre is kiemelkedő. Mivel saját lakosságuk száma alacsony, nem a forgalom nagysága, hanem annak a vidékre eső hányada magas. [Noha pl. Kisvárdra 163 milliós iparcikkfor-

11. ábra. Szabolcs-Szatmár megye iparcikk-kiskereskedelmi forgalmának megoszlása a különböző hierarchikus szintű központok között (1957—1971)

1 = Nyíregyháza; 2 = III. rendű központok; 3 = járási székhelyek; 4 = elemi központok; 5 = községek

³⁵ Az ellátott vidéki lakosság elméletileg nyert száma természetesen nem azonos a vonzáskörzet lakosságával, mindenekelött azért, mert számításaink során azt tételeztük fel, hogy a vidéki lakosság teljes ruházati és iparcikk-szükségletét a kereskedelmi központokban szerzi be. Ezzel a számítási eljárással csak a központok lakosságának az 1 főre jutó forgalomra gyakorolt torzító hatását, ill. a területenként különböző vásárlóerő torzításait szűrtük ki, s oly mértékegységet kívántunk kialakítani, amelynek segítségével összehasonlítható a kereskedelmi központoknak körzetükben betöltött szerepe. Nyilvánvaló, hogy a vidéki lakosság iparcikk-szükségleteinek egy részét (mindenekelött a kisebb választékú, mindennapos szükségleteket kielégítő cikkeket) lakóhelyén vásárolja meg, így a központokban kimutatott, a vidék ellátását szolgáló forgalom Ft összegéből lényegesen több vidéki vásárló szükséglete elégíthető ki, mint a fent kimutatott érték. Megkíséreltük az ellátott vidéki lakosság korrigált (valós) számát közelítő számítások segítségével meghatározni. Figyelembe vettük a „vidéki” bolthálózat forgalmát, s csak a ténylegesen mobilizált vásárlóerő és a központban mutatkozó „vidékre” eső forgalom összegének összevetése alapján határoztuk meg az ellátott lakosság számát. Számításunk menete

$$\frac{F_k - (L_k \cdot F_m : L_m)}{F_m : L_m - (F_v - F_k) / (L_v - L_k)}, \text{ ahol}$$

F_v = a vonzáskörzet járásainak kiskereskedelmi forgalma, L_v = a vonzáskörzet járásainak lakosságának száma.

A nyert értékeket a 7. táblázat 7. oszlopa tartalmazza. Számításaink szerint Nyíregyháza kereskedelmi vonzáskörzetében — a város lakosságán kívül — több mint 200 ezren élnek.

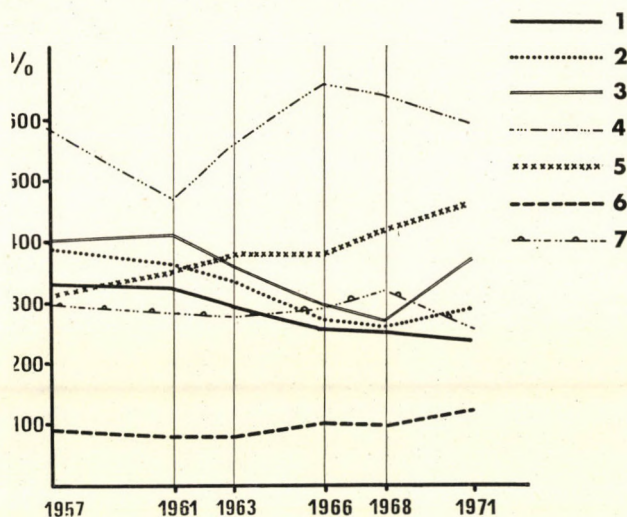

7. TÁBLÁZAT

A Szabolcs-Szatmár megyei központok által ellátott lakosság száma, 1968

Központ	Iparcikk-forgalom (1000 Ft)	Ellátott lakosság száma	A vidék ellátására jutó összeg (1000 Ft)	Ellátott vidéki lakosság száma	Ellátott vidéki lakosság a hely- beli %-ában	Ellátott lakosság korrigált száma
Nyíregyháza	649 117	157 930	394 297	95 930	154,9	216 600
Kisvárdá	163 115	39 680	110 795	26 960	212,3	58 490
Mátészalka	131 621	32 030	83 698	20 360	174,5	47 350
Nyírbátor	130 671	31 790	90 393	21 990	224,4	29 830
Fehérgyarmat	103 935	25 290	79 275	19 280	321,3	32 225
Vásárosnamény	98 159	23 880	82 870	20 170	543,7	29 260
Tiszavasvári	50 172	12 210	1 684	410	3,5	?
Csenger	47 912	11 650	29 006	7 060	193,4	12 240
Nagykálló	43 650	10 620	-205	-50	-0,5	?
Újfehértó	42 959	10 450	-10 471	-2 550	-19,6	?
Tiszalök	39 563	9 650	14 492	3 530	57,6	15 350
Baktalórántháza	32 969	8 020	18 789	4 570	132,5	8 790

galma felülmúlja Nagykovács, Balassagyarmat, Mohács vagy Sátoraljaújhely (!) forgalmát.] Vásárosnamény 26 387 Ft-os, Fehérgyarmat 17 322 Ft-os 1 főre jutó iparcikkforgalma országosan kiemelkedő; Vásárosnamény a IV. rendű és magasabb szintű központok közt e téren az első helyen (!) áll. E központokban a vidékiek által lebonyolított forgalom a helyi forgalomnak három-ötszöröse (7. táblázat). Az ellátott vidéki lakosság száma is kiemelkedő a megye III. rendű központjaiban, valamint Nyírbátorban, Vásárosnaményban és Fehérgyarmaton. A Kisvárdá által ellátott vidéki

12. ábra. A Szabolcs-Szatmár megyei kereskedelmi központok 1 főre jutó forgalmának alakulása 1957 és 1971 között (a mindenkorai megyei átlag százalékában)

1 = Nyíregyháza; 2 = Kisvárdá; 3 = Mátészalka; 4 = Vásárosnamény; 5 = Fehérgyarmat; 6 = Nagykálló, 7 = Nyírbátor

lakosság — kereken 27 000 fő — Kecskemét hasonló értékének közel 70%-a, s meghaladja Dunaújváros, Kiskunfélegyháza, Gyula, Vác vonzását. A megye kisvárosainak kiskereskedelmi vonzása tehát — Nagykálló és Tiszalök kivételével — saját lakosságukhoz és hierarchikus szintjükhez mérten az országos átlagot messze meghaladja.

A központok kiskereskedelmi szerepkörének időbeli alakulását vizsgálva a vázolt erős koncentráció csökkenésének tendenciái figyelhetők meg (12. ábra). A központok forgalmának *viszonylagos* csökkenése következtében az ellátott „vidékiek” száma is jelentősen csökkent, ugyanakkor a vonzás intenzitása, ill. a „vonzott” pénzüsszeg növekedett. A dekoncentráció egyébként mindenekelőtt az ún. vegyes iparcikk árufőcsoportnál jelentkezik, a nagyobb választékkal rendelkező ruházati cikkeknel kisebb arányú (8., 9. táblázat).

8. TÁBLÁZAT

A megye kiskereskedelmi központjai által ruházati és vegyes iparcikkal ellátott lakosság számának alakulása 1957 és 1968 között

Központ	1957	1961	1963	1966	1968
Nyíregyháza	186 000	184 960	167 200	163 700	157 930
Kisvárd	51 820	48 560	44 670	40 980	39 680
Mátészalka	45 520	46 570	40 870	34 850	32 030
Nyírbátor	31 400	30 200	29 205	28 650	31 790
Fehérgyarmat	18 590	21 200	22 400	23 110	25 290
Vásárosnamény	22 080	17 440	21 170	24 430	23 880
Nagykálló	11 040	9 600	9 050	10 950	10 620
Csenger	9 580	12 440	13 200	11 750	11 650
Baktalórántháza	—	6 200	7 760	7 780	8 020
Tiszalök	9 530	10 330	9 760	10 900	9 650

9. TÁBLÁZAT

Az egy főre jutó ruházati és iparcikkforgalom alakulása 1957 és 1968 között a mindenkori megyei átlag százalékában*

Központ	1957	1961	1963	1966	1968
Nyíregyháza	332	325	294	255	254
Kisvárd	389	364	336	322	312
Mátészalka	406	414	362	299	275
Nyírbátor	296	284	279	292	324
Fehérgyarmat	310	351	380	381	421
Vásárosnamény	581	469	558	657	642
Csenger	199	247	275	254	253
Tiszalök	156	169	163	179	157
Nagykálló	94	81	81	102	99
Baktalórántháza	—	184	252	225	232
Az egy főre jutó megyei átlag, Ft	1919	2289	2653	3268	4110

* A területileg nem bontható forgalom nélkül

c) A kereskedelmi vonzás mértéke

A kiskereskedelem szívóhatásáról a forgalmi adatok alapján nyert képet a tényszerű vizsgálatok igazolták.³⁶

Az adatfelvétel két hete alatt a megye területéről 115 000 vidéki vásárlót figyeltek meg a számba vehető I—V. rendű központokban (10. táblázat). A vidéki lakosság (a megye lakossága a járási székhelyek lakossága nélkül) 14,2%-a fordult meg a felvétel idején *hetente* a központokban. Az átlagos családnagyságot — 3,54 — véve figyelembe ez azt jelenti, hogy a vidéki családok fele *minden héten* felkeresi vásárlás céljából a *magasabb rendű központokat*. A kereskedelmi vonzás intenzitása — amennyiben azt a vonzott vevők számával fejezzük ki — országos viszonylatban is kiemelkedő; csupán Baranya, Nógrád és Győr megyében magasabb. A megye egyes kereskedelmi központjai által vonzott vidéki vevők száma magasán hierarchikus szintjük átlaga felett van. Nyíregyházán az egész országra kiterjedő adatfelvétel hetében 21 406 vidéki vásárlót figyeltek meg, s csupán Győrt és Miskolcot kereste fel több vidéki vásárló. A Nyíregyházán megfigyelt vidéki vevők száma a II. rendű központok átlagának kétszerese. Ugyanakkor a város vonzáskörzetét alakító alacsonyabb rendű központok vevővonzása is — Nagykállót és Tiszalöket kivéve — feltűnően magas. A Nyírbátor, Mátészalka és Kisvárdra által vonzott vevők száma megközelíti vagy meghaladja néhány megyeszékhely (Szekszárd, Békéscsaba, Szolnok, Veszprém) vevővonzását is.

d) A vevőáramlás irányai

A megye kohéziója — a központok saját forgalmát is figyelembe véve — 0,96, csak a vidéki forgalmat véve figyelembe 0,94. (L. a Módszertani függelék.) Ez az erős kohézió azért is feltűnő, mert Debrecen és Miskolc a megye jelentős részéből könnyen megközelíthető (a nyírbátori járás néhány községéből a legkönnyebben elérhető magasabbrendű központ Debrecen). Debrecen a megyéből kiinduló 115 000 vásárlási útból 3884-nek volt a célja. Debrecen vonzásának területi kiterjedését vizsgálva nyilvánvaló, hogy elsősorban nem Debrecennek mint magasabb rendű központnak Szabolcs-Szatmár megyére kiterjedő vonzásáról van szó, hanem Debrecen és Nyíregyháza közti átmeneti övről (sőt Debrecen és Nyírbátor közt tulajdonképpen IV. rendű vonzáskörzetek határövééről), noha a megye szatmári részén — ahonnan Nyíregyházát is ritkán keresik fel — jelentős arányban részesedik Debrecen az I—II. rendű központok felé irányuló forgalomból (a megye K-i harmadából Nyíregyházán 1699, Debrecenben 765 vevőt figyeltek meg az adat-

³⁶ E vizsgálatokhoz a Belkereskedelmi Minisztérium által (a 80/1963/BkM utasítás alapján a Kereskedelemszervezési és Technikai Főosztály lebonyolításában) végrehajtott egyhetes reprezentatív vevőszámlálás, valamint a Szabolcs-Szatmár megyei tanács Kereskedelmi Osztálya segítségével, hasonló elvek alapján végrehajtott saját vevőszámlálásunk adatait használtuk fel. A felmérés valamennyi — feltételezetten — kereskedelmi szívóhatással rendelkező településre kiterjedt; valamennyi vizsgált település ruházati és iparcikk boltjaiban feljegyezték a vásárlók lakóhelyét. Az adatfelvételek lehetővé tették a kiskereskedelmi vonzás számszerű elemzését.

10. TÁBLÁZAT

A központok és a járások közti vevőáramlás irányjai

Központ	Járás				
	Nyíregyház	Kisvárdai	Mátészalkai	Nyírbátori	Vásárosnaményi
Nyíregyháza	19 705	2 414	685	1 405	451
Kisvárdai	150	13 131	8	6	401
Mátészalka	62	105	11 550	176	671
Nyírbátor	19	2	1 320	11 206	—
Vásárosnamény	12	156	258	5	6777
Fehérgyarmat	10	—	53	6	138
Csenger	9	—	48	2	2
Baktalórántháza	14	25	32	8	6
Nagykálló	50	—	33	12	—
Tiszalök	18	—	1	3	—
Újfehértó	18	—	—	—	—
Rakamaz	1 958	—	—	—	—
Kemecse	264	8	—	—	—
Demecester	716	478	—	—	—
Gávavencsellő	2 104	—	—	—	—
Tiszavasvári	10	—	6	—	—
Dombrád	486	1 406	—	—	—
Mándok	—	1 283	—	—	80
Balkány	11	—	—	80	—
Nagyecsed	—	—	2 920	6	—
Debrecen	430	402	308	1 002	103
Egyéb IV. rendű központok	251	—	—	—	—
Egyéb V. rendű központok	1 018	68	9	360	—
Összesen	27 315	19 478	17 231	14 277	8629

felvétel idején). A Miskolcon vásárló szabolcsiaiak száma a vizsgált időben az ezret sem érte el; megállapítható, hogy az I. rendű központok a kiskereskedelem terén csak igen gyenge vonzást fejtenek ki saját megyehatáraikon túl.

Nyíregyháza centralitása megyéjén belül a központok saját forgalmát is figyelembe véve 0,42, csak a vidékről a városokba irányuló vevőáramlással számolva 0,34. A kiskereskedelmi vonzáskörzet a megye egészére kiterjed, noha a fehérgyarmati és csengeri járás néhány községből a felmérés ideje alatt nem figyeltek meg vásárlókat. A megyehatárokat azonban alig lépi túl a város kereskedelmi szívóhatása, csupán Tokaj és Tarcsl rendszeres vásárló Nyíregyházán; a Bodrogköz községei, Hajdúnánás, s a megyehatár közelében fekvő Hajdú-Bihar megyei községek lakói esetenként ugyancsak felkeresik a város szaküzleteit. A vonzás intenzitása természetesen erősen eltérő a vonzáskörzeten belül. Az egyes községek 100 lakosára jutó heti négy vásárlást tekintettük — tapasztalati benyomások alapján — az intenzív vonzás határértékének. Az intenzív vonzáskörzet meglehetősen éles határokkal különül el a vonzáskörzet peremterületétől. A rendszeresen Nyíregyházán vásárló községek — heti 2,0—3,9 vásárlás/100 lakos gyakorisággal vonzó terület — száma 19, s nem alkotnak összefüggő övezetet az intenzív vonzáskörzet határán. A nyíregyházi járáson kívül az intenzí-

Fehérgyarmati	Csengeri	Baktalórántházi	Nagykállói	Tiszalóki	Megyén kívül	Összesen
319	244	3967	3081	1718	933	34 922
55	6	471	3	16	195	14 442
1399	887	314	12	5	19	15 200
13	6	21	36	—	103	12 726
62	6	255	—	—	25	7 556
3675	167	—	—	5	20	4 074
10	3477	—	2	—	2	3 552
—	—	2168	2	—	—	2 255
—	—	10	714	—	88	907
—	—	—	6	1100	276	1 404
—	—	—	480	—	22	520
—	—	—	—	410	148	2 516
—	—	26	11	—	—	309
—	—	187	3	—	—	1 384
—	—	—	—	—	8	2 112
—	—	—	—	332	140	488
—	—	—	—	—	1204	3 096
—	—	—	—	—	—	1 363
—	—	—	1780	—	80	1 951
4	140	4	—	—	—	3 074
186	168	38	872	335	·	3 844*
—	—	—	2	871	·	1 124
—	—	—	930	85	·	2 470
5723	5101	7461	7934	4877	3263	·

* Csak a Szabolcs-Szatmár megyéből megfigyelt vásárlók

ven vonzott terület a járási székhelyek vonzáskörzetét teljesen fellazítva kiterjed a nagykállói és baktalórántházi járások területére. A kisvárdai járásból Berkesz és Gégény ugyancsak intenzíven vonzódik Nyíregyháza felé, ám a járás legtöbb községében a megyeszékhely vonzásának intenzitása nem éri el a heti 2 vásárlás/100 lakos értéket. Hasonló a nyírbátori járás helyzete: Kisléta, Máriapócs és Pócspetri ugyan intenzíven vonzódik Nyíregyháza felé, de a járás többi községében a vonzás intenzitása 2 vásárlás/100 lakos alatt van. A járások centralitásának mutatói (11. táblázat) számszerűen dokumentálják az elmondottakat; a 11. táblázat 2. és 6. sorának értékei jellemzik a járások s Nyíregyháza kapcsolatait; a központok saját belső forgalmát is figyelembe véve a leginkább fellazult járás a baktalórántházi (centralitása 0,49), de a nagykállói és tiszalóki járásokban ugyancsak számottevő a megyeszékhely vonzása. Figyelemre méltó, hogy a Nyíregyháza felé jó közlekedési összeköttetésekkel rendelkező kisvárdai járás — néhány községe a megyeszékhely egyórási izokróján is belül fekszik — zárt, centralizáltsága 0,90. Még szembetűnőbb a baktalórántházi, nagykállói és tiszalóki járás helyzete, ha központjaik belső, egyébként is jobbra mindennapi szükségleteket kielégítő forgalmát figyelmen kívül hagyjuk; a nagykállói járásban a járási székhely jelentéktelen szerepet tölt be

11. TÁBLÁZAT

A járáások centralizáltsága a kiskereskedelmi vonzódás alapján

A mutatók megnevezése	Nyíregyházi	Kisvárdai	Nagykállói	Nyírbátori	Baktalórántházi	Tiszalöki	Vásárosnaményi	Fehérgyarmati	Mátészalkai	Csengeri
	járás									
1	0,98	0,88	0,61	0,87	0,43	0,64	0,84	0,79	0,88	0,81
2	1,00	0,90	0,66	0,92	0,49	0,73	0,95	0,95	0,96	0,96
3	0,85	0,71	0,40	0,85	0,42	0,47	0,82	0,78	0,75	0,79
4	0,95	0,81	0,15	0,81	0,30	0,27	0,78	0,64	0,81	0,70
5	0,72	0,67	0,09	0,77	0,29	0,22	0,77	0,64	0,66	0,68
6	0,95	0,84	0,19	0,88	0,35	0,38	0,93	0,92	0,94	0,93

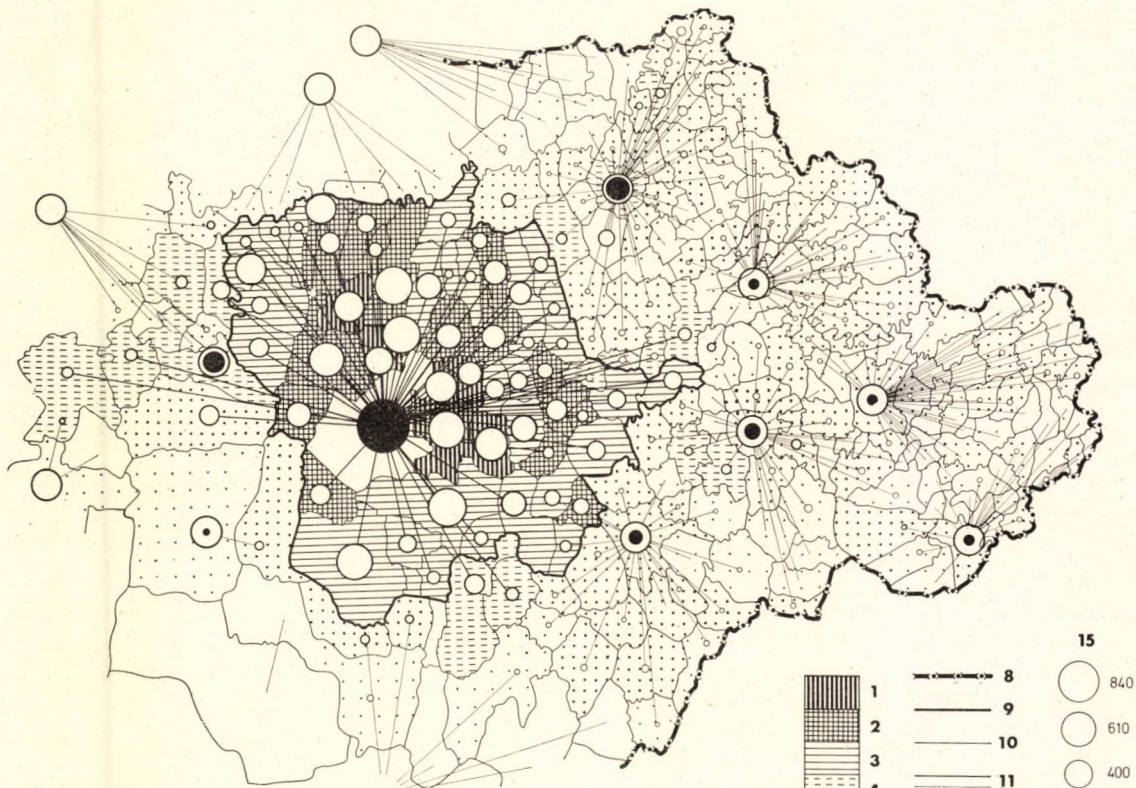
1 = centralizáltság az összes járási székhely felé irányuló forgalom figyelembevételével (ideértve a központok belső forgalmát is). – 2 = centralizáltság a saját járási székhely és a Nyíregyháza felé irányuló forgalom figyelembevételével (ideértve a központok belső forgalmát is). – 3 = centralizáltság valamennyi (I–V. rendű) központ felé irányuló forgalom figyelembevételével (ideértve a központok belső forgalmát is). – 4 = centralizáltság az összes járási székhely felé irányuló forgalom figyelembevételével (a központ belső forgalma nélkül). – 5 = centralizáltság valamennyi (I–V. rendű) központ felé irányuló forgalom figyelembevételével (a központok belső forgalma nélkül). – 6 = centralizáltság a saját járási székhely és a Nyíregyháza felé irányuló forgalom figyelembevételével (a központok belső forgalma nélkül).

a kiskereskedelem „városi szolgáltatásainak” ellátásában, s Baktalórántháza, ill. Tiszalök szerepe is Nyíregyháza mögé szorul járásában. Nagykálló és Baktalórántháza maga is intenzíven vonzódik Nyíregyháza felé, ami arra figyelmeztet, hogy a nagyvárosok kereskedelmi vonzása a viszonylag fejlett bolthálózáttal rendelkező településekre is kiterjed (13. ábra).

e) A kiskereskedelmi vonzaskörzet intenzitási övei

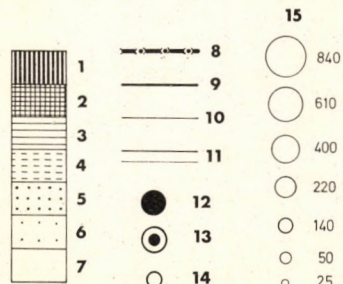
Az intenzív vonzaskörzet 54 községre, 166 000 lakosra terjed ki; az országban csupán Miskolc intenzív vonzaskörzete múlja felül (211 000 lakossal), s e vonzásövezet Debrecenéhez hasonló kiterjedésű. Az intenzíven vonzott területen él a teljes vonzaskörzet lakosságának kb. 28%-a, de erről a területről származott a megfigyelt vidéki vásárlók 76,4%-a. A város kiskereskedelmének forgalmát — mindenekelőtt a „vidékre” eső magas hányadot — meghatározó módon befolyásolja az intenzíven vonzott övezet, noha a vonzás intenzitása ezen az övezeten belül nem kiemelkedő; a heti 15–20 vásárlás/100 lakos értéket csupán kilenc község múlja felül, a legintenzívebben vonzódó Nyírpazonyból a felvétel hetében 25 vásárló kereste fel a várost 100 lakosonként. Ez az érték ugyan azt jelenti, hogy közel minden család vásárol hetente a megyeszékhelyen, de számos városban heti 30–40 vásárlás/100 lakos intenzitással vonzódó falvakat is kimutatott a felvétel. A viszonylag alacsony vonzásintenzitás mindenekelőtt az alacsony vásárlóerővel s a szerény méretű ingázással magyarázható. Az intenzíven vonzott övezetben a vonzás átlagos intenzitása heti 9,84 vásárlás/100 lakos; a vonzaskörzet külső övében heti 0,93 vásárlás/100 lakos. Az intenzíven vonzott övezet határának élességére jellemző, hogy a határvonal belső oldalát érintő községek átlagos vonzásintenzitása heti 7,3 vásárlás/100

13. ábra. Nyíregyháza kiskereskedelmi vonzaskörzete

1 = a kiskereskedelmi vonzás intenzitása heti > 15 vásárlás/100 lakos; 2 = heti 8-15; 3 = heti 4-8; 4 = heti 2-4; 5 = heti 0,5-2; 6 = heti 0,2-0,5; 7 = a kiskereskedelmi vonzás intenzitása heti < 0,2 vásárlás/100 lakos; 8 = országhatár; 9 = az intenzív vonzaskörzet határa; 10 = község-határok; 11 = a központok relatív kiskereskedelmi vonzaskörzetéhez tartozó községek (a központokba irányuló nyilak); 12 = Nyíregyháza; 13 = kereskedelmi központok; 14 = a Nyíregyházán megfigyelt vásárlók száma; 15 = a Nyíregyházán megfigyelt vásárlók számát kifejező körök nagyságskálája

lakos, a külső oldalán húzódo községeké 1,14 vásárlás/100 lakos. A rendszeresen vonzódo — heti 2,0—3,9 vásárlás/100 lakos — községek szigetekre szakadt foltjai az intenzív vonzáskörzet határához tapadnak, majd — különösen keleties irányokban — rendkívül széles, igen alacsony intenzitású övezet csatlakozik az intenzív vonzáskörzethez; a vonzás intenzitása a heti 1 vásárlás/100 lakos értéket sem éri el. E külső övezetben a vonzás intenzitása alapján nem lehet további zónákat elkülöníteni; sem a közlekedési lehetőségek, sem a települések nagysága, fejlettsége, bolthálózata nem befolyásolja számottevően a vonzás intenzitását (l. a következőkben). A mátészalkai, vásárosnaményi, fehérgyarmati és csengeri járás szelektív centralizáltsága (járási székhelyüket s a Nyíregyháza felé irányuló forgalmat véve figyelembe) szinte teljesen azonos, de a nyírbátori járás szelektív centralizáltsága is megközelíti a szatmári területek értékét. Mindez arra utal, hogy e területről a lakosság ritkán keresi fel Nyíregyházát kizárólag vásárlás céljából; a város szaküzleteinek felkeresése többnyire más funkciók vonzásához kapcsolódik.

f) A relatív kiskereskedelmi vonzáskörzetek

Sok hasonlóságot mutatnak a vonzásintenzitás alapján kialakított képhez. A 14. ábránkat a magasabb rendű központok felé irányuló vevőáramlás alapján rajzoltuk meg; csupán a járási székhely funkciókat betöltő Baktalórántháza esetében vettük figyelembe egy V. rendű központ vonzását. A települések zöme egyetlen központ felé vonzódik; a megye 234 közigazgatási egysége közül 142 valamely kiskereskedelmi központ *kizárólagos vonzáskörzetéhez* tartozik (egy központ kizárólagos vonzáskörzetéhez soroltuk azokat a településeket, amelyeknek vevőkibocsátásából 80%-nál nagyobb arányban részesedik); e településekben él a lakosság kétharmada.

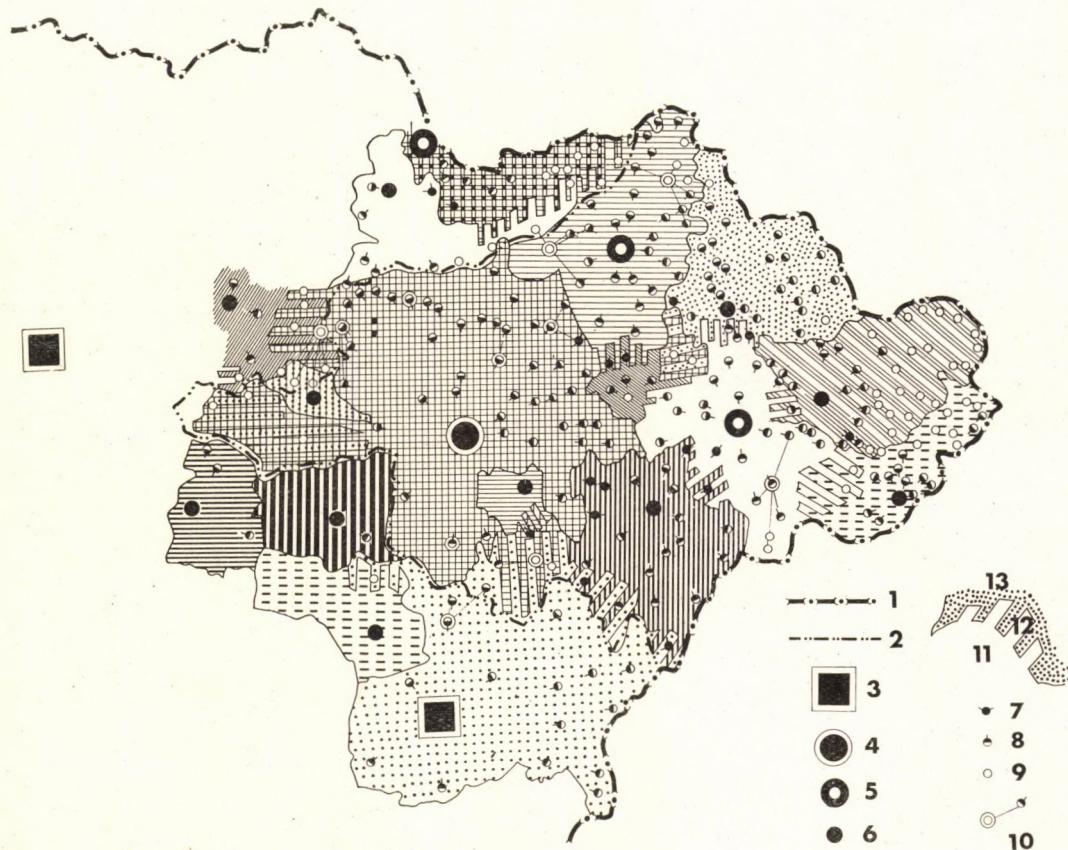
12. TÁBLÁZAT

Szabolcs-Szatmár megye kiskereskedelmi központjai relatív vonzáskörzeteinek nagysága

Központok	A vevőkibocsátásból való									
	100,0—80,1		80,0—60,1		60,0—40,1		40,0—20,1		100,0—20,1	
	% -os részesedés alapján kijelölt vonzáskörzetek									
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Nyíregyháza	37	95 700	8	32 590	14	55 480	11	40 180	70	223 950
Kisvárdá	24	38 850	7	19 070	6	15 750	5	8 170	42	81 840
Mátészalka	16	32 720	6	12 020	8	16 330	32	27 180	62	88 250
Nyírbátor	12	19 080	4	9 350	5	13 370	4	10 110	25	51 910
Vásárosnamény	20	19 510	7	12 280	4	3 460	4	7 380	35	42 630
Fehérgyarmat	14	11 040	21	18 300	2	3 260	5	5 970	42	38 570
Csenger	9	7 490	6	4 280	6	8 450	2	1 680	23	21 900
Tiszalök	2	1 720	—	—	3	18 900	1	3 380	6	24 000
Baktalórántháza	2	2 060	1	1 440	3	6 870	3	6 000	9	16 370
Nagykálló	—	—	—	—	1	1 490	1	4 900	2	6 390

1 = községeinek száma
2 = lakóinak száma

14. ábra. Nyíregyháza és a környező központok relatív kiskereskedelmi vonzáskörzetei

1 = országhatár; 2 = megyehatár; 3 = regionális centrum; 4 = megyeszékhely-szintű központ; 5 = III. rendű központ; 6 = járási székhely-szintű központ; 7 = két vagy több központ felé intenzíven vonzó község (a vonzódás irányát az iránytűsike jelzi); 8 = egy központ felé intenzíven vonzó község; 9 = intenzíven egyetlen – magasabb szintű – központ felé sem vonzó község; 10 = elemi központok és a feléjük intenzíven vonzó községek; 11 = a központok kizárólagos kiskereskedelmi vonzáskörzete (a vevőkibocsátásból való > 80,1%-os részesedés övezete); 12 = átmeneti övezet; 13 = a központok kizárólagos kiskereskedelmi vonzáskörzete

További 63 község közel 130 000 lakója pedig valamely központ *uralkodó vonzáskörzetéhez* (a vevőkibocsátásból való 60—80 %-os részesedés) tartozik. A relatív vonzáskörzetek is éles határokkal, vagy keskeny határövezetekkel különülnek el egymástól. Különösen azonos vagy hasonló szintű ellátást biztosító központok közt alakultak ki markáns határok (Kisvárdá—Vásárosnamény, Vásárosnamény—Fehérgyarmat, Mátészalka—Nyírbátor, Mátészalka—Fehérgyarmat, Mátészalka—Vásárosnamény). Nyíregyháza körül sem jött létre összefüggő átmeneti övezet, noha a relatív vonzáskörzetek alakulásából is nyilvánvaló, hogy a tiszalöki, nagykállói és baktalórántházi járásokban Nyíregyháza eléri vagy meghaladja a járási székhelyek kiskereskedelmi ellátó szerepét. Ismét feltűnő a kisvárdai járás zártsága; a megyeszékhely még *részleges vonzáskörzetét* is csupán a járás négy községére tudta kiterjeszteni. A relatív vonzáskörzetek kiterjedéséről a 12. táblázat adatai tájékoztatnak.

g) A kiskereskedelmi vonzáskörzetek alakításában
közrejátszó tényezők

Nyíregyháza kiskereskedelmi vonzáskörzetének alakításában feltehetően részt vevő tényezők szerepét — első megközelítésként — többtényezős korreláció-számítással határoztuk meg. Tíz olyan tényezővel végeztük számításainkat, amelyekről feltételeztük, hogy számottevően befolyásolják a vonzáskörzetek — pontosabban a heti vásárlás/100 lakos értékkel kifejezett vonzásintenzitás — alakulását. A tényezők megválasztását természetesen befolyásolták a rendelkezésünkre álló adatok is. Számításba vettük

1. a város és a vonzásterület közlekedési kapcsolataira vonatkozóan:
  - a) az egyes települések időtávolságát Nyíregyházától,
  - b) az egyes települések költésztávolságát Nyíregyházától;
2. a településszerkezeti és településhálózati sajátosságokra vonatkozóan:
  - a) a települések lakosságszámát,
  - b) az egyes települések fejlettségi szintjét (az „Adatok Szabolcs-Szatmár megye községeiről” c. kiadvány alapján),
  - c) a mezőgazdasági lakosság %-os arányát;
3. az alacsonyabb rendű központok hatására — versenyére — vonatkozóan:
  - a) az egyes települések és a legközelebbi III—IV. rendű központ időtávolságát,
  - b) az egyes települések és a legközelebbi V. rendű központ időtávolságát;
4. a vásárlóalpra vonatkozóan:
  - a) az egy dolgozó tagra jutó — a tsz közös gazdaságából származó — részesedés Ft-értékét;
5. végül számításba vettük az ingázók %-os arányát és az egyes települések bolthálózatának fejlettségét.

Számításainkat elvégeztük a vonzásterület belső, 63 településből összetett magjára, s a vonzásterület egészére. A nyert eredmények azt mutatják, hogy a vizsgálatba bevont tényezők a vonzáskörzet alakulásában meghatározó szerepet játszanak, noha még további tényezők is hatással vannak

a vonzásintenzitás alakulására; a vonzáskörzet belső magjára végzett számítások esetében a *totális korrelációs koefficiens* 0,8359, a vonzáskörzet egészét vizsgálva 0,7358.

Mindkét számítás nyilvánvalóvá tette, amint az várható volt, hogy a vonzásintenzitás alakulását meghatározó módon befolyásolja a központ felkeresésének lehetősége. A vonzáskörzet magjában az idő- és költségtávolság hatása közel egyenlő — a viszonylag kis távolságokon belül a települések idő- és költségtávolsága közt igen szoros a kapcsolat —; az előbbi tényező s a vonzásintenzitás közti kapcsolatot kifejező parciális korrelációs koefficiens $-0,6262$, a költségtényező esetében $-0,6230$. A vonzásterület egészére végzett számítás esetében a *költségtényezők szerepe válik elsődlegessé*: a parciális korrelációs koefficiens értéke $-0,6834$; a vonzásintenzitás alakulását 46%-ban a költségtényező szabja meg; az időtávolság hatására utaló parciális korrelációs koefficiens gyengébb kapcsolatra mutat, értéke $-0,6132$, egyezik az ország II. rendű központjainak átlagával ($-0,618$). Az összefüggés nem lineáris; a központot közvetlenül körülvevő néhány község magas intenzitási értékei hamar csökkennek, majd a csökkenés lassan folytatódik a vonzáskörzet határai felé (*15. ábra*). Még a várostól másfél-két órára fekvő települések átlagos vonzásintenzitása is heti 5,2 vásárlás/100 lakos. Azonban a vonzásintenzitás egyetlen izokrón kategóriában sem éri el a II. rendű központok átlagát.

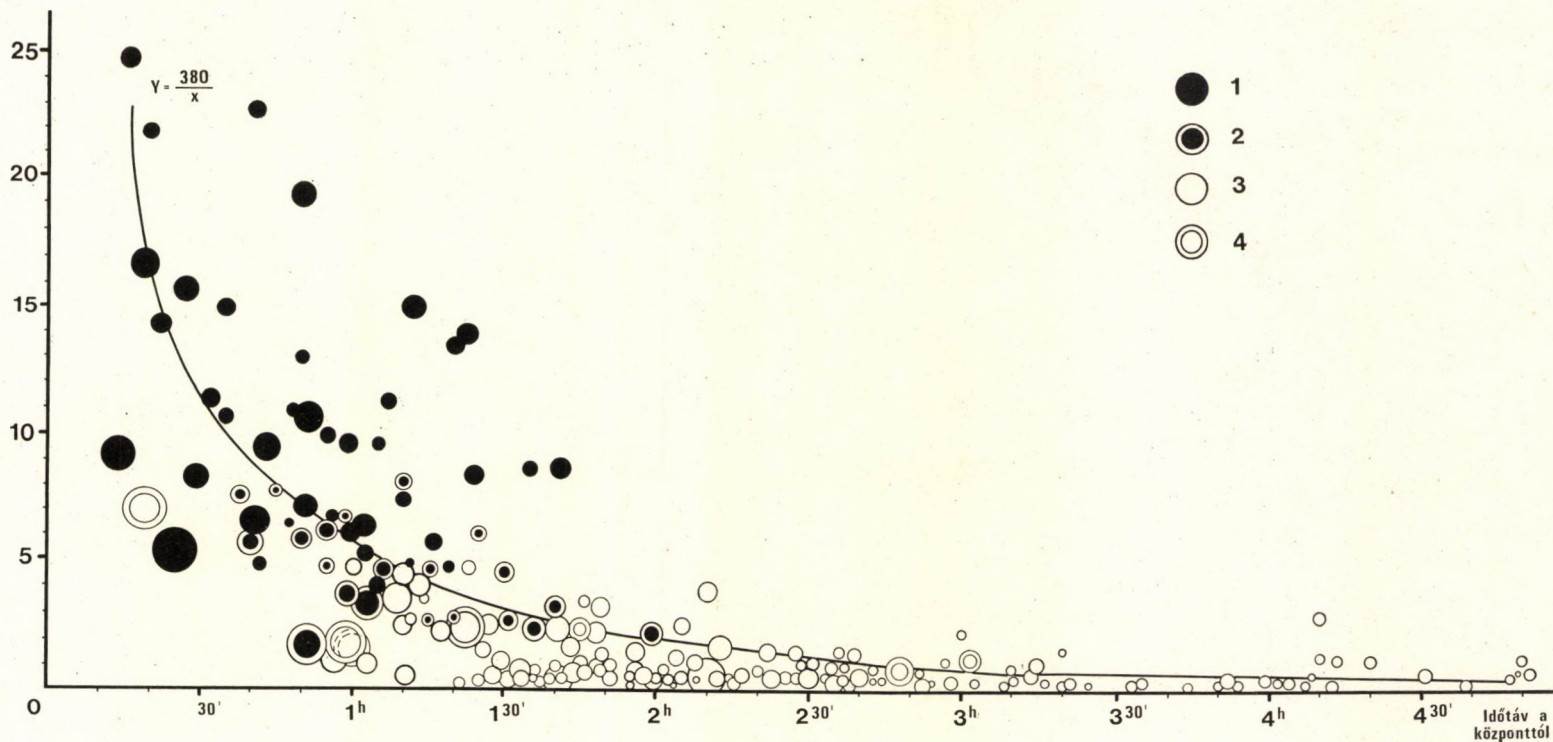
A közlekedésföldrajzi vonzáskörzetek s a relatív kereskedelmi vonzáskörzetek kiterjedése közt szoros összefüggés figyelhető meg. De igen szoros kapcsolat alakult ki a közlekedési lehetőségek (közlekedésföldrajzi vonzáskörzetek) és a közigazgatási határok — mindenekelőtt a járáshatárok — közt is; ennek magyarázata részben az, hogy a közigazgatási határok megvonásánál figyelembe veszik a közlekedési lehetőségeket, másrészt a már kijelölt közigazgatási határok is befolyásolják a tömegközlekedési eszközök járatainak (elsősorban az autóbuszjáratoknak) vonalvezetését. A megye településeinek alig 3%-a közelítheti meg előnyösebben a szomszédos járás székhelyét mint saját közigazgatási központját. Ha figyelembe vesszük, hogy a közlekedésföldrajzi határokkal lényegében megegyező közigazgatási határok különböző áttételeken keresztül befolyásolják az egyébként adminisztratív megkötöttségektől mentes kereskedelmi vonzást (pl. a „vásárlási utak” a közigazgatási központ egyéb intézményeinek felkereséséhez kötődnek), akkor érthető, hogy a közlekedésföldrajzi téregységek határai messzemenően befolyásolják a kereskedelmi vonzáskörzetek alakulását. Kisvárdá, Vásárosnamény, Mátészalka, Fehérgyarmat, Csenger és Nyírbátor közt mindössze kilenc két irányba is vonzódo községet találunk, de egyetlen olyat sem, amely a szomszédos központ uralkodó vonzáskörzetéhez tartozna. *A relatív kiskereskedelmi vonzáskörzetek csak kivételes esetekben hatolnak be a szomszédos járások területére, ha annak központja hasonló hierarchikus szintű város.* A közigazgatási és a közlekedésföldrajzi határok ilyen meghatározó szerepe még az elmondottak ismeretében is feltűnő. Csupán Nyíregyháza tudta szétfeszíteni közigazgatási és közlekedésföldrajzi határait, de még a megyeszékhely is az V. rendű központot képező Baktalórántháza irányában terjesztette ki kizárólagos vagy uralkodó kiskereskedelmi vonzáskörzetét, vagyis — a városok figyelembevételével kijelölt — közlekedésföldrajzi vonzáskörzethatárokat ebben az irányban sem lépte át relatív kereskedelmi vonzáskörzete.

15. ábracsoport. A kiskereskedelmi vonzás intenzitása és a központ időtávolsága közötti összefüggés (62–64. old.)

100 lakos /
heti vásárlás

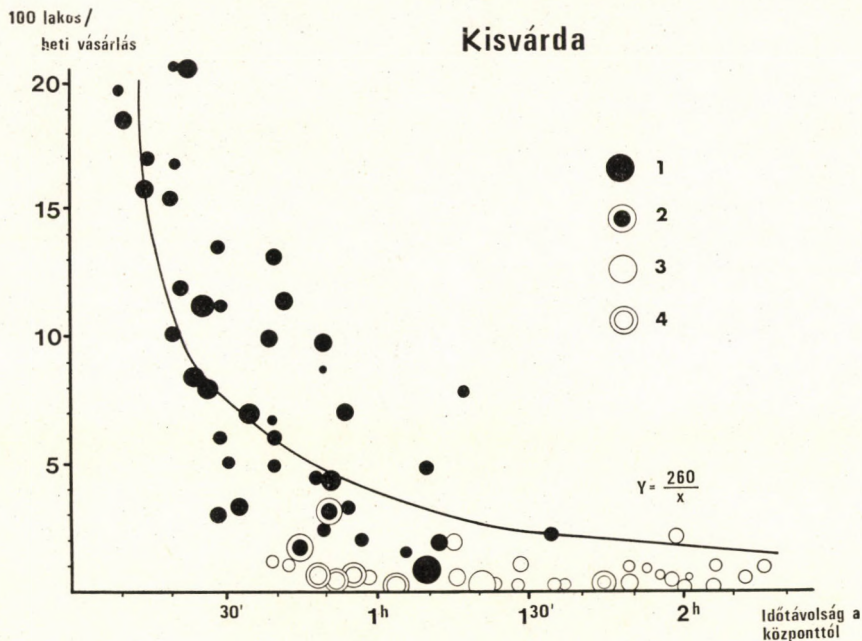
Nyíregyháza

15/A. ábra.

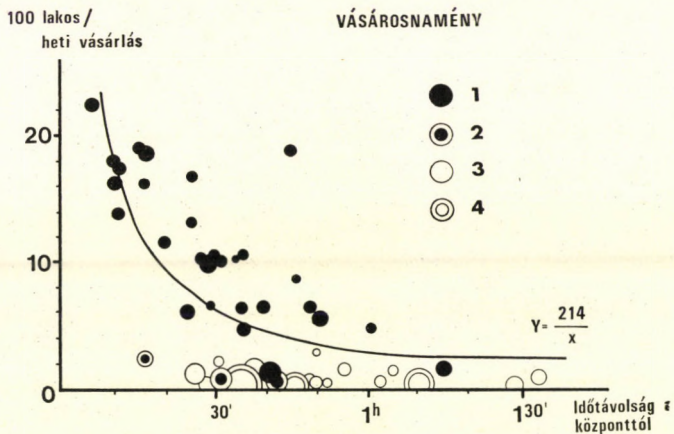
1 = a nyíregyházi járáshoz tartozó községek; 2 = a III. rendű központok figyelembevételével kijelölt közlekedésföldrajzi vonzáskörzethez tartozó községek; 3 = egyéb községek; 4 = városok

15/B. ábra.

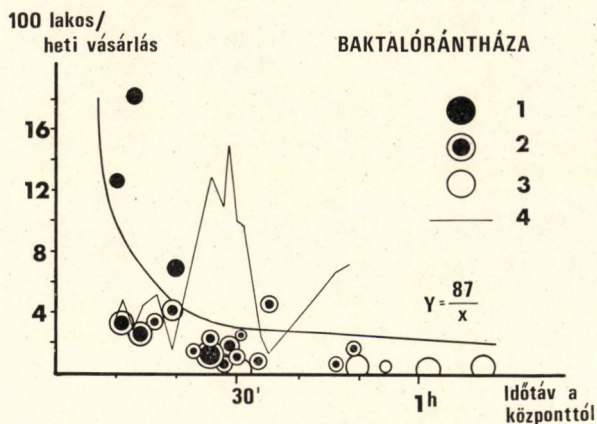
1 = a kisvárdai járáshoz tartozó községek; 2 = a III. rendű központok figyelembevételével kijelölt közlekedésföldrajzi vonzaskörzethez tartozó községek; 3 = egyéb községek; 4 = városok

15/C. ábra.

1 = a vásárosnaményi járáshoz tartozó községek; 2 = a IV. rendű központok figyelembevételével kijelölt közlekedésföldrajzi vonzaskörzethez tartozó községek; 3 = egyéb községek; 4 = városok

15/D. ábra.

1 = Baktalórántháza relatív kiskereskedelmi vonzaskörzetéhez tartozó községek; 2 = a volt baktalórántházi járás községei; 3 = egyéb települések; 4 = Nyíregyháza kereskedelmi vonzásának értékei

Feltűnő mértékben megszűri a központok felé irányuló forgalmat az átszállási kényszer, különösen akkor, ha az átszállóhely maga is betölt több-kevesebb központi szerepkört.

A településszerkezetnek a vonzás intenzitására gyakorolt hatása jelentéktelen. A két tényező közti kapcsolatra utaló parciális korrelációs koefficiens a vonzaskörzet magjában is mindössze $-0,1293$, a vonzaskörzet egészére számítva viszont $+0,2324$. Nem igazolódott azon feltevésünk, mely szerint a települések nagysága szoros összefüggést mutat a vonzásintenzitással; feltételeztük, hogy minél nagyobb település, annál nagyobb lehetősége nyílik lakóinak helyben kielégíteni igényeiket. Az egyes település-nagyság-kategóriák átlagos vonzódásának vizsgálata alátámasztotta a korreláció-számítások eredményét, pontosabban kimutatta, hogy az összefüggés nemlineáris természetű. Az eltérő közlekedésföldrajzi helyzetből fakadó torzítások elkerülése véget izokrón-kategóriánként végeztük a településnagyság és a vonzásintenzitás összevetését. A 2000—3000 lakosú települések kategóriájáig mindhárom izokrón-kategóriában növekszik a vonzásintenzitás, s csak a 3000 lakoson felüli települések esetében kezd csökkenni. Az okok közt megemlíthetjük, hogy a népesebb települések többsége vasútvonal mellett fekszik, jobb közlekedési helyzettel rendelkeznek, számottevő mértékben megnövekedett nem mezőgazdasági lakosságuk aránya, ugyanakkor bolthálózatuk nem különbözik lényegesen a kisebb települések bolthálózatától. Figyelemre méltó, hogy Nyíregyháza közelében még a népes, több szaküzlettel rendelkező települések (Nagykálló, Újfehértó, Rakamaz) is intenzíven vonzódnak a megyeszékhely felé.

A vonzaskörzet külső övezetéből viszont épp a népesebb települések vonzódása intenzívebb; az említett okok következményeként — jobb közlekedésföldrajzi helyzet, magasabb igények — ez a jelenség könnyen magyarázható.

A településszerkezetnek a vonzásterületek alakításában játszott szerepét azonban nemcsak az egyes települések nagyságának a kereskedelmi vonzásra gyakorolt hatásán keresztül mérhetjük le; a településszerkezet

bonyolult áttételeken keresztül is hat a kiskereskedelmi — s általában a központi funkciók — vonzására. Kisfalvas településszerkezetű területen számos tényező kedvez a határozott profilú centrumok kialakulásának, s a fejlett központok visszahatnak a város—falu kapcsolatainak alakulására is. A településnagyság-csoportok hatása a vonzásintenzitás alakulására ezért országrészenként eltérő.

A települések saját szakbolthálózatának, ill. az elemi (V. rendű) központok közelségének és intenzív vonzásának igen csekély hatása van a magasabb rendű központok felé irányuló gravitációra. Nyíregyháza vonzáskörzeti magjában nagy számban alakultak ki V. rendű központok (Újfehértó, Tiszavasvári, Rakamaz, Kemecse, Demecser, Gávavencsellő, kissé távolabb Dombrád, Tokaj, Baktalórántháza, Balkány). A város relatív vonzáskörzetén belül a települések jelentékeny hányada (az 59 település közül 28) valamely V. rendű központ intenzív vonzáskörzetéhez tartozik, vonzódásuk intenzitása 6,4, szemben az átlagos 6,7 vásárlás/100 lakos intenzitással; az eltérés tehát minimális. A korrelációs számítások szerint sem mutatkozik összefüggés az elemi központokban és Nyíregyházán mért vonzásintenzitás közt (parciális korrelációs koefficiens 0,0988). Az alacsonyabb — III—IV. — rendű központok vonzáskörzetében fekvő elemi központok már kimutathatóan csökkentik a városok felé irányuló forgalmat (Mándok, Nagyecsed). Figyelemre méltó, hogy a városok mellett az elemi központok szívóhatása is számottevő, különösen Nagyecsed, Dombrád és Rakamaz vonzása (10. táblázat). Szabolcs-Szatmár megye tíz elemi központjában — Baktalórántházát nem számítva — 16 800 vidéki vásárlót figyeltek meg a felvétel időszakában. Az V. rendű központok mellett a szakboltokkal rendelkező települések is jelentős kereskedelmi vonzásra tettek szert, különösen a megye K-i harmadában. (Kölcsén egy hét alatt 1100, Tarpán 680, Jánkmajtison 490 vidéki vásárlót figyeltek meg; Kölcse 12, Tarpa 8, Jánkmajtis 7, Győrtelek 6 községet vonzott intenzíven. További 11 településben heti 200 felett volt a vidéki vásárlók száma.) E községek szaküzleteiben azonban jobbra mindennapi szükségleteket kielégítő cikkeket vásárolnak a „vidéki” vevők.

A közlekedési helyzet, a településszerkezet, az alacsonyabb rendű központok vonzása mellett még számos tényező befolyásolja a vonzáskörzetek alakulását. Korreláció-számításaink szerint a közepesnél erősebb összefüggés mutatható ki a kiskereskedelem vonzásintenzitása s a városba irányuló ingázás közt (a vonzáskörzet magjában a két tényező közti korrelációs koefficiens 0,5416), noha a két tényező kölcsönhatása a közös okként szereplő közlekedési lehetőségek befolyása következtében pontosan nem ítéltető meg. Az ország más területein végzett vizsgálataink szerint azonban a munkaerővonzás nem játszik meghatározó szerepet a kereskedelmi vonzáskörzetek alakításában. A lakosság foglalkozási szerkezete (a mezőgazdasági lakosság aránya) alig kimutatható hatást gyakorol a vonzásintenzitásra. A mezőgazdasági lakosság aránya s a vonzásintenzitás közti korrelációs együttható —0,2733 (a vonzásterület egészére számítva).

Összefoglalva az elmondottakat: Nyíregyháza kereskedelmi vonzáskörzete a legnépesebbek közé tartozik az országban; a népes vonzásterület kialakításához hozzájárul a város kitűnő közlekedéscsoporthelyi helyzete, a megye falvainak alacsony szintű kereskedelmi ellátottsága, a magas népsűrűség s az a tény, hogy a szomszédos központok közül Baktalórántháza csak V. rendű központ, Nagykálló és Tiszalök sem határozott profilú centrum;

Nyíregyháza vonzáskörzete így magas intenzitású övvel fedi át a szomszédos járások területét; az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a III. vagy magasabb rendű központok (Kisvárdá, Mátészalka, Debrecen, Miskolc, Sátoraljaújhely) figyelembevételével kijelölt relatív kiskereskedelmi vonzáskörzet, valamint a vevőkibocsátásból való 40%-os részesedés alapján elhatárolt vonzáskörzet területe közel azonos, vagyis a III. rendű vonzáskörzeten belül részben vagy teljes egészében betölti Nyíregyháza a IV. rendű központok szerepét is.

h) A kiskereskedelmi vonzáskörzet övezetei

1. A nyíregyházi járás területén, a baktalórántházi járás Ny-i felében (a Ramocsaháza—Baktalórántháza—Vaja—Ófehértó vonalig), Tiszaeszlár, Érpatak és Kállósemjén számára Nyíregyháza csaknem kizárólagosan látja el a kereskedelmi központ szerepkörét; öt község kivételével e terület lakossága vásárlásainak legalább 80%-át Nyíregyházán bonyolítja le (az V. rendű központok vonzását nem számítva); e terület intenzíven vonzódik a megyeszékhely felé.

2. A szomszédos központokkal közösen látja el a tiszalöki és nagykállói járások területén, a baktalórántházi járás K-i felében, valamint Tokaj, Tarcál, Bodrogkeresztúr, Gégény és Berkesz számára a kereskedelmi központ szerepkörét; a területekről a „vásárlási utak” legalább 40%-a Nyíregyháza felé irányul; a vonzás még intenzív vagy rendszeres gyakoriságú.

E két övezet, s még néhány település — mint Nyírbátor, Nyírgyulaj — alkotja a város III. rendű vonzáskörzetét, vagyis azt a területet, ahol Nyíregyháza a differenciált igények túlnyomó többségének kielégítője. A város III. rendű vonzáskörzete többé-kevésbé megegyezik az intenzív vonzáskörzettel (nagyobb eltérés a tiszalöki járásban tapasztalható, melyre az intenzív vonzáskörzet nem terjed ki).

3. Az intenzív vonzásövezet határán a vonzás intenzitása gyorsan csökken, s a megye K-i felében, s néhány, a megyével határos településben a vonzásintenzitásban lényeges eltérések nincsenek. Csak a kisvárdai járás tart fenn viszonylag szorosabb kapcsolatot a megyeszékhellyel — a járás átlagos vonzódás-intenzitása 1,25 vásárlás/100 lakos. A mátészalkai — 0,54 —, vásárosnaményi — 0,55 —, csengeri — 0,43 — és fehérgyarmati járás — 0,41 vásárlás/100 lakos — vonzódás-intenzitása közel azonos (16. ábra).

i) A környező központok kiskereskedelmi vonzáskörzetei

A megyeszékhely vonzáskörzetét alapvetően a szomszédos III. vagy magasabb rendű központok befolyásolják. A Nyíregyháza által intenzíven és rendszeres gyakorisággal vonzott terület, ill. az ezzel közel azonos IV. rendű vonzáskörzet messzemenően igazodik a magasabb rendű központok figyelembevételével kijelölt közlekedésföldrajzi vonzáskörzethez. Nyíregyháza vonzása még a közvetlenül szomszédos III. rendű központok vonzástérületén sem számottevő, s az I. rendű központok felé is csak keskeny, néhány településre kiterjedő határövezetek alakultak ki.

16. ábra. A téregységek zárttsága Nyíregyháza környékén

a = a téregységek centralizáltsága a kiskereskedelmi forgalom alapján (a járási székhelyekre irányuló forgalmat véve alapul); *b* = a téregységek centralizáltsága a kiskereskedelmi forgalom alapján (a járási székhelyekre irányuló forgalmat véve alapul, nem számolva a központok belső forgalmával); *c* = a téregységek szelektív centralizáltsága a kiskereskedelmi forgalom alapján (a saját járási székhelyre s a Nyíregyházára irányuló forgalommal számolva, figyelembe véve a központok belső forgalmát is); *d* = a téregységek centralizáltsága az egészségügy vonzása alapján; *e* = a járások átlagos centralizáltsága a járási székhelyekre irányuló forgalommal számolva (figyelembe véve a központok belső forgalmát is); *f* = a téregységek átlagos centralizáltsága a saját járási székhelyre és a Nyíregyházára irányuló forgalom figyelembevételével (a központok belső forgalmával is számolva); *g* = a téregységek átlagos centralizáltsága valamennyi központ felé irányuló forgalmat véve figyelembe (számolva a központok belső forgalmával is); *h* = a téregységek átlagos centralizáltsága a központok belső forgalmának figyelmen kívül hagyásával

A megye két III. rendű központjának, *Kisvárdának és Mátészalkának* kereskedelmi szerepköre közel azonos; a kiskereskedelmi ellátás területén e központok s a fejlettebb járási székhelyek — Nyírbátor, Fehérgyarmat, Vásárosnamény — közti különbség csökkenőben van. Különösen szembe-tűnő Mátészalka szerepének viszonylagos visszaszorulása: 1957-ben még a megye iparcikkforgalmának 7,8%-át, 1968-ban már csak 5,7%-át bonyo-lította le. A szomszédos központok — mindenekelőtt Fehérgyarmat és Nyírbátor — kereskedelmi hálózatának fejlesztése következtében ma már hasonló ellátást nyújtanak, mint Mátészalka. Nyírbátor forgalma is megkö-zelíti a szomszédos III. rendű központ forgalmát (13. táblázat).

13. TÁBLÁZAT

A Szabolcs-Szatmár megyei kiskereskedelmi központok vonzásának főbb adatai

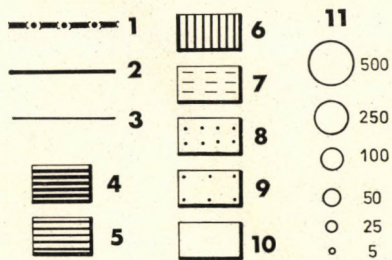
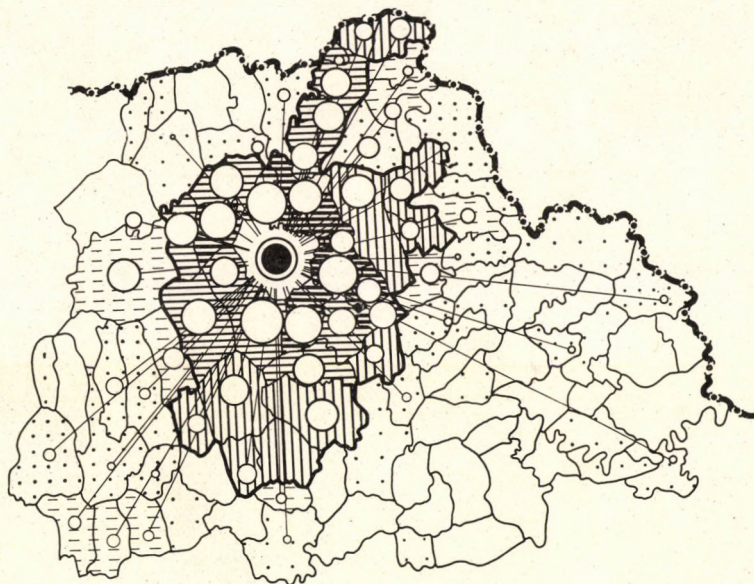
Központok	Megfigyelt vidéki vásárlók	Az intenzíven vonzott		Az intenzív vonzás- körzet és a központ lakosság- száma	A rendszeres gyakorissággal vonzott		A relatív vonzáskörzet*	
		tele- pülé- sek	lakosság		tele- pülé- sek	lakosság	tele- pülé- sei- nek	lakosságá- nak
Nyíregyháza	21 406	54	166 150	229 150	19	69 510	59	183 690
Kisvárdá	7 204	31	55 400	68 220	10	19 730	37	73 670
Mátészalka	8 084	29	46 530	58 110	23	27 980	30	61 070
Nyírbátor	8 224	22	46 590	56 480	2	6 500	21	41 800
Vásárosnamény	4 240	27	29 430	33 210	4	7 400	31	35 250
Fehérgyarmat	2 037	17	17 550	23 550	13	11 470	37	32 600
Csenger	1 767	14	10 260	14 840	2	3 180	21	20 220
Baktalórántháza	1 200	6	10 310	13 760	5	10 910	6	10 370
Nagykálló	514	1	1 490	12 060	—	—	1	1 490
Tiszalök	579	1	540	6 570	4	12 030	5	20 620

* A vevőkibocsátásból való legalább 40,0%-os részesedés alapján kijelölve.

A két III. rendű központ kereskedelmi vonzáskörzetének szerkezete eltérő; közlekedésföldrajzi vonzáskörzetük különbségei tükröződnek kereskedelmi vonzáskörzetük szerkezetében. Kisvárdá közlekedésföldrajzi vonzáskörzete egyetlen jelentősebb központra sem terjed ki. Kereskedelmi vonzáskörzete hasonlóan alakul: mindenekelőtt nagy népsűrűségű, népes járásának központja (78 000 lakos), ahol a vásárlóerő viszonylag magas, s magas a vonzás intenzitása is. Néhány bodrogközi község, a baktalórántházi és vásárosnaményi járás határos községei ugyan rendszeresen vásárolnak Kisvárdán, de e területen is a szomszédos központokkal közösen látja el a kereskedelmi ellátás feladatait. Más központok vonzásterületére nem terjed ki vonzása. Mátészalka intenzíven vonzott körzete kisebb kiterjedésű — 46—47 000 ember lakja —, ehhez azonban igen kiterjedt (a vásárosnaményi, fehérgyarmati és a csengeri járást, s néhány, a nyírbátori és baktalórántházi járáshoz tartozó községet magában foglaló) külső övezet csatlakozik, ahol Mátészalka a magasabb rendű központ szerepkörét tölti be, vonzáskörzete rátelepszik a IV. rendű központok vonzáskörzetére (17. ábracsoport). Vevővonzásának 23%-a a szomszédos járásokból kerül ki; e területen Mátészalka vonzásának intenzitása sok községben eléri a heti 2—4 vásárlás/100

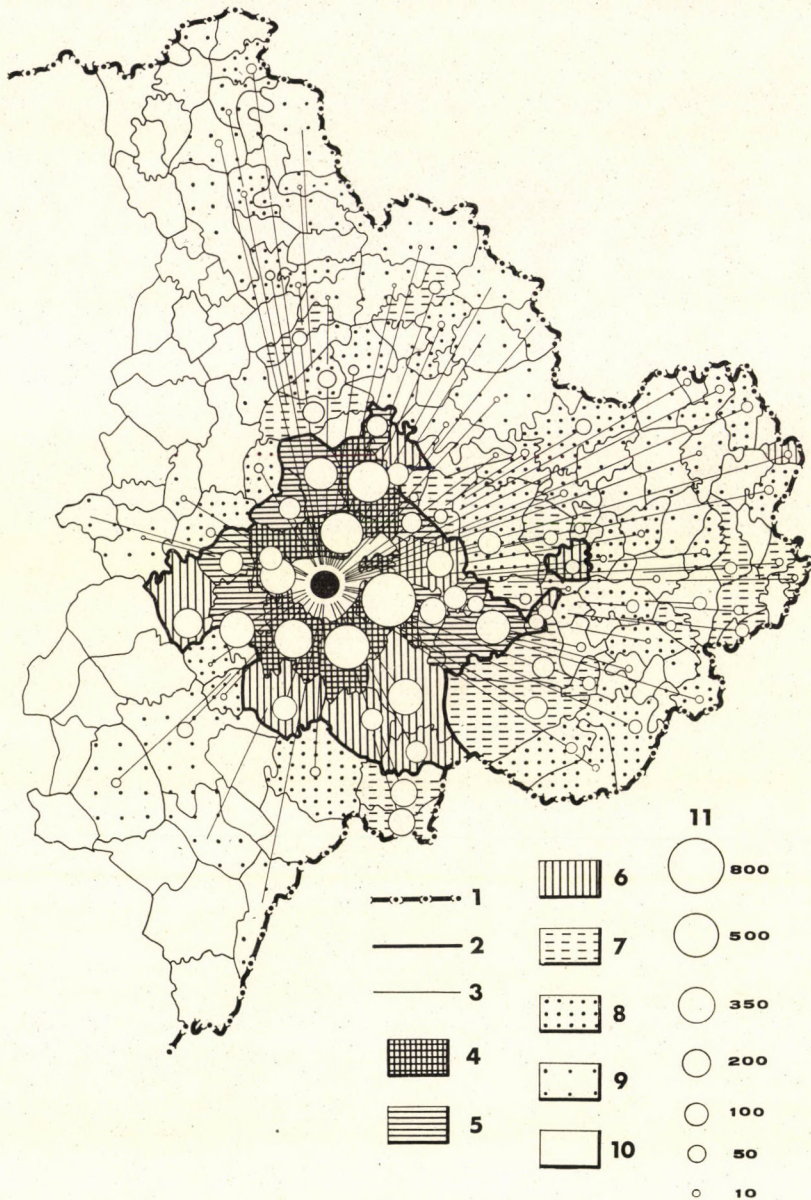
17. ábracsoport. Kiskereskedelmi vonzáskörzetek (69–72. old.)

17/A. ábra. Kisvárdai kiskereskedelmi vonzáskörzete

1 = országhatár; 2 = az intenzív vonzáskörzet határa; 3 = községhatárok (a 17/D., E., G., H. ábrán a 3–10. jelmagyarazattal); 4 = a kiskereskedelmi vonzás intenzitása heti > 15 vásárlás/100 lakos; 5 = heti 8–15; 6 = heti 4–8; 7 = heti 2–4; 8 = heti 0,5–2; 9 = heti 0,2–0,5; 10 = a kiskereskedelmi vonzás intenzitása heti < 0,2 vásárlás/100 lakos; 11 = a központban megfigyelt vásárlók számát kifejező körök nagyságskálája

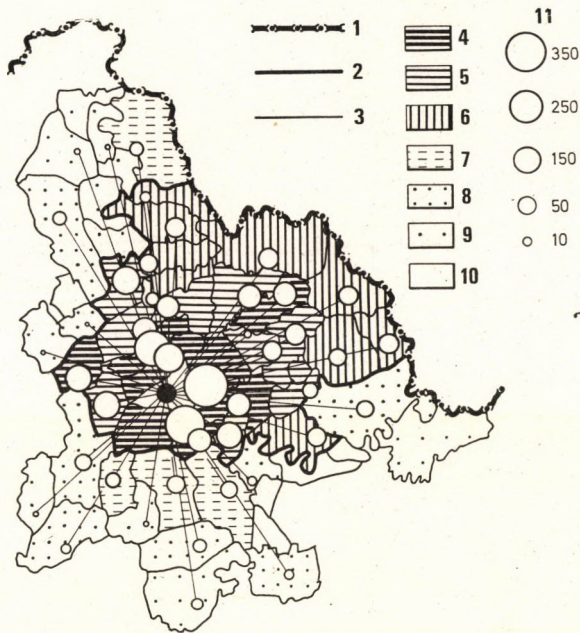

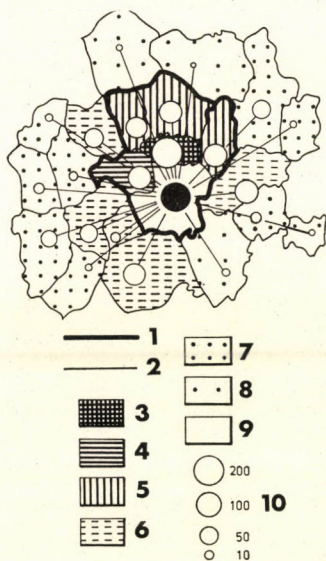
17/B. ábra. Mátészalka kiskereskedelmi vonzáskörzete

1—11 jelmagyarázata a 17/A. ábránál

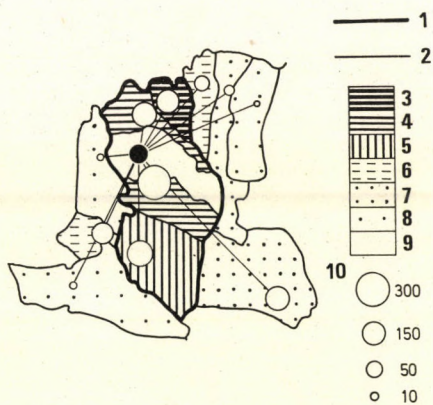

17/C. ábra. Vásárosnamény kiskereskedelmi vonzáskörzete
Jelmagyarázat a 17/A. ábránál

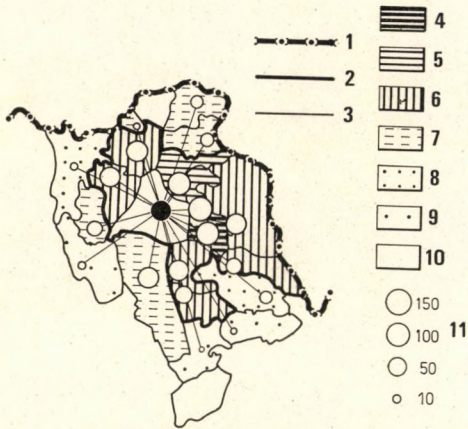

17/D. ábra. Baktalórántháza kiskereskedelmi vonzáskörzete
Jelmagyarázat a 17/A. ábránál

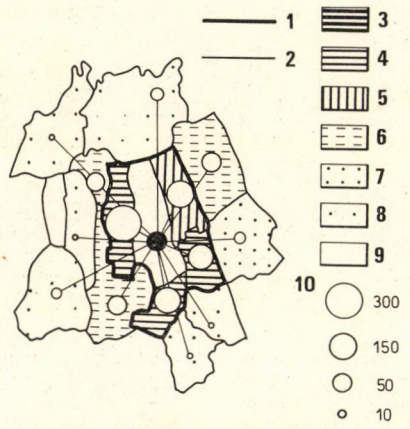

17/E. ábra. Rakamaz kiskereskedelmi vonzáskörzete
Jelmagyarázat a 17/A. ábránál

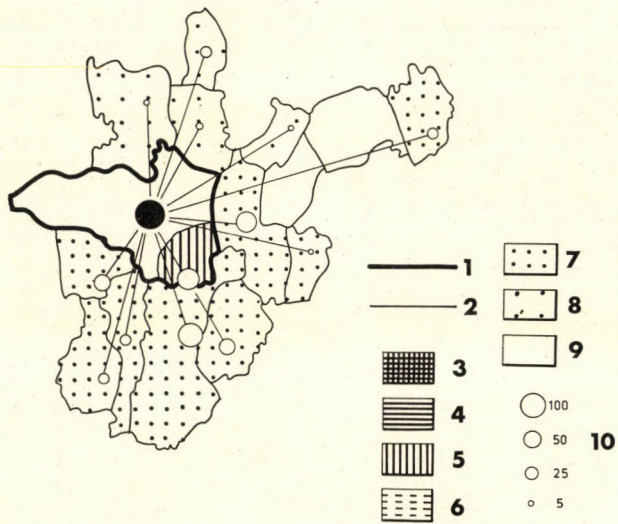

17/F. ábra. Mándok kiskereskedelmi vonzáskörzete
Jelmagyarázat a 17/A. ábránál

17/G. ábra. Demecser kiskereskedelmi vonzáskörzete
Jelmagyarázat a 17/A. ábránál

17/H. ábra. Nagykálló kiskereskedelmi vonzáskörzete
Jelmagyarázat a 17/A. ábránál

lakos értéket (13. táblázat). A fehérgyarmati és a csengeri járásban a vevő-kibocsátásból való részesedése összefüggő területen eléri a 20–40%-ot (14. ábra). Mátészalka III. rendű kiskereskedelmi vonzaskörzetének központjai — Vásárosnamény, Fehérgyarmat, Csenger — sok rokonvonással rendelkeznek; kis lélekszámú, lakosság számukhoz képest nagy vidéki forgalmat lebonyolító fejlődő központok, vonzaskörzeti magjukban a vonzás intenzitása igen magas. Nyírbátor közel 10 000 lakosú kisváros, a Dél-Nyírség hagyományos központja; járása községeinek infrastrukturális fejlettsége igen alacsony, nagymértékben rá vannak szorulva a városi központok szolgáltatásaira (a járás községeiben az 1 főre jutó iparcikkforgalom 1070 Ft volt 1968-ban). Nyírbátort igen szoros szálak fűzik járásának községeihez — egyes falvak vonzódásának intenzitása meghaladja a heti 30 vásárlás/100 lakos értéket; a vonzaskörzet éles határú, s a járás hasonló mértékben vonzódik Nyíregyháza, ill. Debrecen felé (17. ábracsoport).

A Nyíregyháza III. rendű vonzaskörzetén belül fekvő *Tiszalök és Nagykálló* vonzaskörzete elmosódott határú, a megyeszékhely felé rendkívül nyitott; a vidéki vásárlók száma hetente 500–700, kevesebb, mint az V. rendű központok átlaga. *Baktalórántháza* — noha csak V. rendű központ — járása néhány községével szoros kereskedelmi kapcsolatot tart fenn, ugyanakkor járása Ny-i községeiből még a vásárlási utak 20%-a sem irányul a járási székhely felé. Nyíregyháza intenzív vonzaskörzetének területén öt elemi központ alakult ki. Ezek vonzása — mint említettük — alig befolyásolja a város felé irányuló forgalmat, noha vonzásuk számottevő (10. táblázat), különösen azoké, melyekbe a város egyórás izokronján kívül eső területről érkeznek a vásárlók.

j) A nyíregyházi piacok vonzásterülete

A kiskereskedelmi forgalom túlnyomó többségét ma már az üzlethálózat bonyolítja le, a vásárok és piacok szerepe jelentéktelenné vált; vonatkozik ez az ún. kirakóvásárookra és az állatvásárookra. A zöldség- és gyümölcs-piacok — városról városra változó mértékben — még számottevő tényezői lehetnek a kereskedelmi életnek.

A piaci felhozatal az elmúlt két évtizedben meglehetősen hullámzó volt Nyíregyházán, s egyértelmű tendenciát nem tapasztalhatunk.³⁷

A kiskereskedelemmel ellentétben a vonzaskörzet kialakításában elsősorban az áruval „együtt mozgó” eladóknak, a felhozatal területének van nagyobb szerepe, noha az egyes területek közt fennálló árkülönbségek miatt olykor nagy távolságokról érkeznek a vevők is (Nyíregyházára Miskolcra, a borsodi iparvidékről).

Nyíregyházán az 1969 augusztusában és szeptemberében végzett felméréseink szerint a szerdai és szombati piacnapokon 1100–1200 eladó érkezett a piacra, mintegy 60%-uk vidéki. A vonzaskörzet — a kiskeres-

³⁷ 1957 és 1968 közt növekedett az élőbaromfi-felhozatal (731 q-ról 1082 q-ra), csökkent a tejtermékek kínálata. Jelentősen visszaesett a burgonya felhozatala (13–14 000 q-ról 3–4000 q-ra); erősen hullámzik a gyümölcskínálat. Összességében a felhozatal némi csökkenése tapasztalható. 1968-ban a zöldség- és gyümölcsfélék-ből 20 000 q, állati termékekből 2500 q került a nyíregyházi piacra.

kedelméhez képest — kis kiterjedésű; a vidéki eladók 70%-a nyolc községből — Nagycserkesz, Nyírtelek, Nyírszőlős, Kótaj, Nyírtura, Nyírpazony, Oros, Napkor — került ki. A vonzás intenzitása heti 1,4—5,6 eladó/100 lakos közt volt, csupán Nyírszőlős értéke közelíti meg a kiskereskedelem kialakította kapcsolatok szorosságát (17,4 eladó/100 lakos). A piac által létrehívott rendszeres kapcsolatok még a nyíregyházi járás egészére sem terjednek ki, s az említett községeken túl a vonzás intenzitása nem múlja felül a heti 1 eladó/100 lakos értéket. A nyíregyházi járás további hét községében tartanak piacot.

2. Az egészségügyi funkciók vonzáskörzete

Az egészségügyi intézmények szerepe a város—falu közti kapcsolatok kialakításában igen gyors ütemben növekedett. A megye szakrendelőintézeteinek éves betegforgalma 1 744 000 fölé emelkedett, a gondozóintézetekben több mint 650 000 vizsgálatot végeztek, a kórházak közel 70 000 beteget gyógyítottak; a szakorvosi kezelést nyújtó intézetekben tehát 1968-ban kerekén két és fél millióan fordultak meg, közülük 1 130 000 Nyíregyháza egészségügyi intézményeiben. Az egészségügyi intézményhálózat koncentrált; a megye 18 települése rendelkezik specializált egészségügyi intézménnyel, azonban közülük több csak tébécé-gondozóintézettel vagy 1—1 szakorvossal. Így 11 település tekinthető egészségügyi központnak (14. táblázat). A megye egészségügyi intézményeiben kezelt betegek 70%-a

14. TÁBLÁZAT

Szabolcs-Szatmár megye egészségügyi központjainak főbb adatai, 1968

Központok	Fekvőbeteg-intézmények				Rendelőintézeti		Tbc-gondozók vizsgálatainak száma
	összes	alap- osztá- lyok	általá- nos osz- tályok	ápol- t betegek száma	osztá- lyok száma	évi forgalom (fő)	
Nyíregyháza	1296	644	966	29 100	17	916 356	76 170
Kisvárd	245	189	245	9 709	13	144 248	64 487
Mátészalka	221	149	221	8 122	14	234 277	54 334
Fehérgyarmat	270	206	270	8 070	10	154 355	29 273
Vásárosnamény	220	185	220	6 905	10	94 494	28 124
Nagykálló	510	—	50	1 706	9	77 117	21 022
Baktalórántháza	120	—	—	304	3	17 761	29 531
Kocsord	225	—	—	472	—	—	—
Mándok	60	—	—	102	—	—	—
Nyírbélték	80	—	—	224	—	—	—
Csenger	—	—	—	—	5	34 972	21 429
Tiszalök	—	—	—	—	4	15 263	24 263
Nyírbátor	—	—	—	—	3	21 724	32 964
Újfehértó	—	—	—	—	2	14 710	16 948
Kemecse	—	—	—	—	1	2 869	—
Ibrány	—	—	—	—	1	4 166	—
Nagyhalász	—	—	—	—	1	2 932	—
Gávavencsellő	—	—	—	—	—	—	24 744

„vidéki”. Nyíregyházán egy év alatt mintegy háromnegyed millió „vidéki” beteg kereste fel a városi szintű egészségügyi intézményeket (tehát naponta mintegy 2500—2600 vidéki beteg). A napi összforgalom 3600 fő. A megye két III. rendű központjában évente 220 000 (Kisvárdra), ill. 298 000 (Mátészalka) beteget kezeltek, tehát napi forgalmuk megközelíti az ezret.

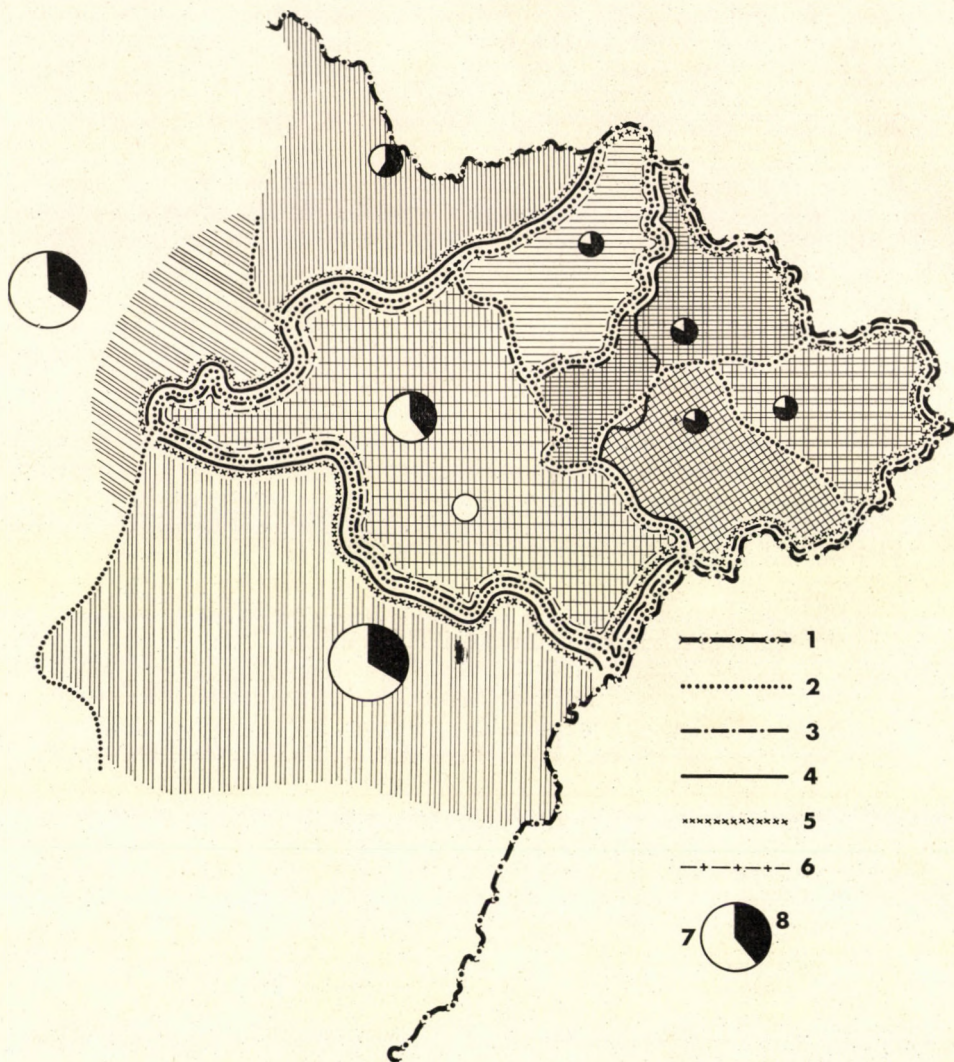
Az egészségügyi központhálózat kiépülése az elmúlt évtizedben rohamos volt; 1957-ben még csak Nyíregyháza, Kisvárdra és Mátészalka rendelkezett kórházzal, ill. rendelőintézettel, betegforgalmuk gyors növekedése ellenére részesedésük csökkent a megye lakosságának betegellátásában. Kórház épült Fehérgyarmaton és Vásárosnaményban, rendelőintézetet létesítettek e két járási székhelyen kívül Nagyállóban és Csengeren. Ugyanakkor néhány központ egészségügyi intézményhálózata hiányos, különösen Nyírbátor és járásának helyzete hátrányos; a járási székhelyen nincs sem szakrendelőintézet, sem kórház.

A városok egészségügyi intézményhálózata messzemenően megszabja a vonzaskörzet-hálózat alakulását; az intézményhálózat viszont ma még korántsem egyenletes, s gyakran nem igazodik a települések fejlettségéhez. Az egészségügyi intézményhálózat kiépítetlensége miatt egyébként jelentős városi szerepkört betöltő települések maradhatnak egészségügyi vonzaskörzet nélkül. Az egészségügyi központhálózat és vonzaskörzet-rendszer alakításában tehát korántsem érvényesülnek oly mértékben a településhálózati, földrajzi tényezők, mint a kiskereskedelem esetében.

Az egészségügyi intézmények területi illetékességét többnyire adminisztratív úton megvont határok szabják meg. Így az egészségügyi intézmények — pontosabban az egyes kórházi osztályok vagy szakrendelési ágak — vonzaskörzetének határai meglehetősen élesek, a vonzaskörzetek zártak. Az egészségügyi vonzaskörzet-hálózat ennek ellenére bonyolult képet mutat, ugyanis a szomszédos központok intézményhálózata más-más alapegységekből — kórházi osztályok, szakrendelési ágak — tevődik össze, s ezért a kölcsönös áthatások gyakoriak. Az egészségügyi intézmények hatásköre általában a közigazgatási határokhoz igazodik.

A vonzaskörzet-rendszer vázát a szakrendelők vonzása adja; a szakrendelők betegforgalma hússzorosa a kórházak forgalmának. Nyíregyháza egészségügyi vonzaskörzetét a 18. és 19. ábrán mutatjuk be. Az ábrához kevés hozzáfűzni valónk van; a rendelőintézeti osztályok közül a bel- és gyermekgyógyászati, sebészeti, nőgyógyászati és fogászati ágak, a laboratóriumi és röntgen szakrendelés járási szintű feladatokat látnak el; a többi szakrendelési ág (néhány egészen speciális ágazatot — mint pl. a gyermekszívgyógyászati szakrendelés — kivéve) a III. rendű központok szintjére jellemző, de Szabolcs-Szatmárban ortopédiai, reumatológiai, urológiai szakrendelést csak Nyíregyházán tartanak. A járási szintű szakrendelési ágak vonzásterülete a nyíregyházi járásra, a baktalórántházi járás Ny-i községeire, s igen különböző összetételben a tiszalóki és nyírbátori járásra, részben pedig a nagyállói járásra terjed ki. Nagyállóban rendelőintézet működik, de járási szintű szakágazatai is hiányosak; Tiszalókon és Nyírbátorban néhány ún. „kihelyezett szakrendelési” ág tevékenykedik, Tiszalókon a legfontosabb ágazatok többségét (sebészet, fogászat, gyermek- és nőgyógyászat) megtaláljuk, így Nyíregyháza IV. rendű vonzaskörzete csak részben terjed ki a járásra. Miután a megyeszékhely közelében, Nagyállóban működik rendelőintézet, a távolabbi Nyírbátorban viszont nem, így az a

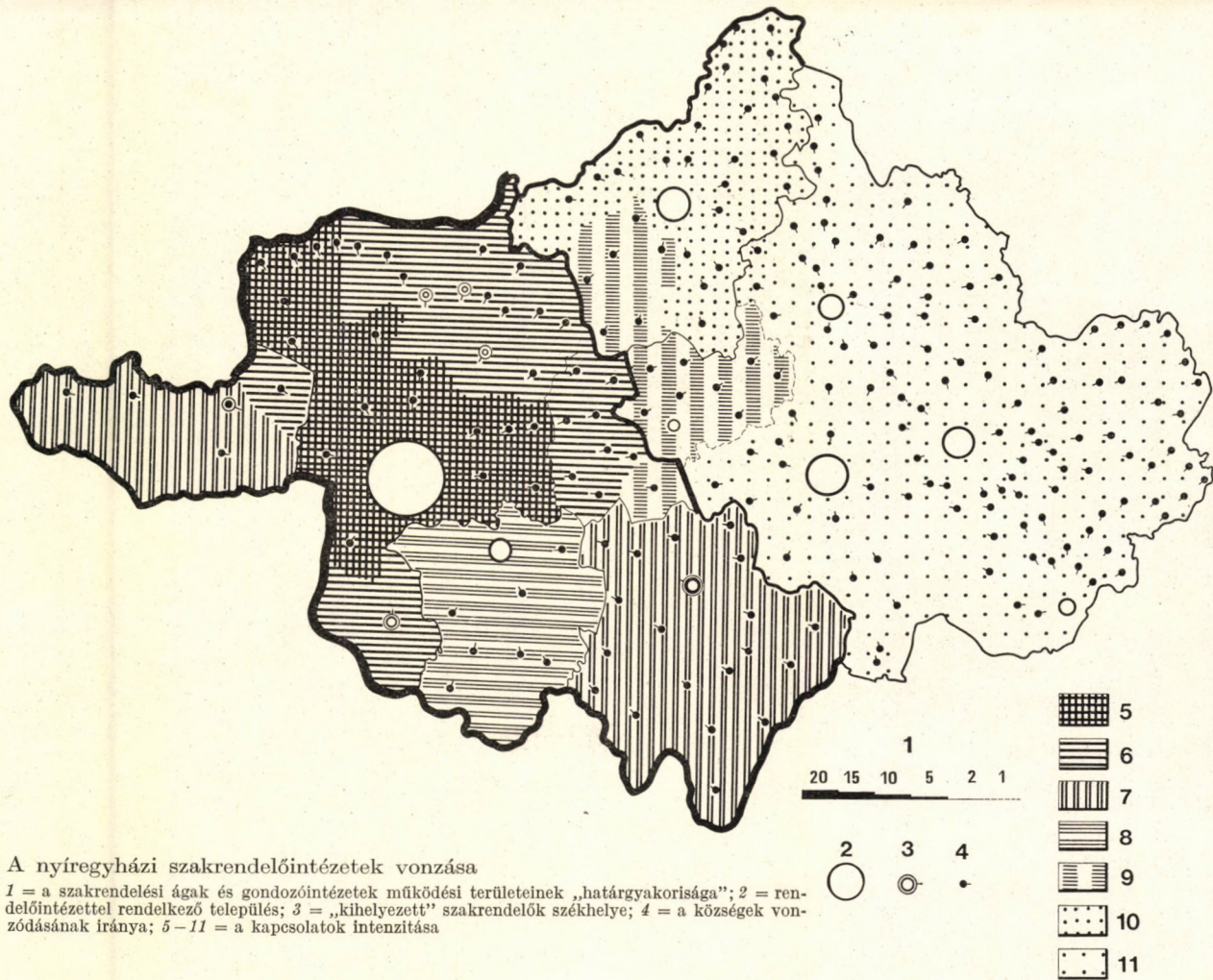

18. ábra. A kórházak vonzáskörzete Nyíregyháza környékén

1 = országhatár; 2 = kórházi alosztályok vonzáskörzetének határa; 3 = szemészeti osztály vonzáskörzete; 4 = bőrgyógyászati osztály vonzáskörzete; 5 = traumatológiai osztály vonzáskörzete; 6 = fertőző osztály vonzáskörzete; 7 = kórházzal rendelkező települések (a körök területe arányos a kórházak ágyszámával); 8 = a kórházi alosztályok részesezése az összes ágyszámból

19. ábra. A nyíregyházi szakrendelőintézetek vonzása

1 = a szakrendelési ágak és gondozóintézetek működési területeinek „határgyakorisága”; 2 = rendelőintézzel rendelkező település; 3 = „kihelyezett” szakrendelők székhelye; 4 = a községek vonzódásának iránya; 5–11 = a kapcsolatok intenzitása

szokatlan helyzet állt elő, hogy Nyíregyháza vonzaskörzetébe beékelődik Nagykálló és járása.

A további szakrendelési ágak a járási szintnél magasabb funkciókat töltenek be; elosztásuk azonban a megye egészségügyi központjaiban nem igazodik a központok hierarchikus szintjéhez; a megye két III. rendű központjában működik ugyan a legtöbb szakrendelési ágat felölelő rendelőintézet, de ágazati bontásuk nem teljes. Ugyanakkor néhány járási székhelyen magasabb szintre jellemző szakrendelési ág is működik. (Nagykálló — ideggyógyászati szakrendelés, Fehérgyarmat — onkológiai szakrendelés stb.) A megyeszékhely III. rendű funkciókat képviselő rendelőintézeti osztályainak vonzása így hármas tagolódású: a nyíregyházi, tiszalöki, nagykállói, nyírbátori járások területén, valamint a baktalórántházi járás Ny-i felében a magasabb szintű rendelőintézeti ellátást Nyíregyháza végzi; néhány rendelőintézeti osztály hatásköre kiterjed emellett a kisvárdai járásra és a baktalórántházi járás egészére, de nem látja el a szatmár-beregi járásokat (ideggyógyászat, EKG szakrendelés), végül több ágazat megyei szintű feladatokat lát el. Mátészalka rendelőintézetének teljes egészségügyi ellátást biztosító intézetté való fejlesztése kívánatos, mert a megye K-i harmadából 7—9 órát vesz igénybe a nyíregyházi rendelőintézet felkeresése.

A kórházak ma még a járási szintnél magasabb hierarchikus fokozatú feladatokat látnak el. Szabolcs-Szatmár megye öt városa rendelkezik általános osztályú kórházzal (ezen kívül Nagykállóban működik ideggyógyászati osztály). A megyeszékhely kórházának vonzása szintén három övezetre bontható; az alaposztályok vonzása a nyíregyházi, nagykállói, tiszalöki és nyírbátori járásra s néhány, a baktalórántházi járáshoz tartozó községre terjed ki. A kisvárdai járás a bőrgyógyászati, fertőző beteg osztályra is Nyíregyházára küldi betegeit, míg az urológiai, ortopédiai, tébécéssebészeti, gyermek-tébécés osztályok s részben az idegosztály vonzása az egész megyére kiterjed.

Ugyancsak megyei hatáskörrel rendelkeznek a betegellátás adminisztratív szervei, ill. az egészségügyi irányítás és ellenőrzés intézményei (KÖJÁL, SZTK és KSZKBI alközpontok, gyógyszerértékelési központ, gondozóintézetek megyei központjai stb.).

Az egészségügyi intézmények intenzitási és funkcionális övei közt szoros összefüggés mutatható ki: a belső övezet a nyíregyházi, tiszalöki, nagykállói, nyírbátori járásra s a baktalórántházi járás néhány Ny-i községére terjed ki; ezen a területen Nyíregyháza a járási szintű egészségügyi funkciókat látja el, noha néhány „vidéki” egészségügyi intézmény is részt vesz a lakosság ellátásában, mindenekelőtt a nagykállói rendelőintézet. *A vonzás intenzitása ebben az övezetben heti 9—10 kapcsolatteremtés/100 lakos.* A kisvárdai járásban, a baktalórántházi járás K-i községeiben Nyíregyháza részben ellátja a III. rendű egészségügyi funkciókat is, miután Kisvárdai egészségügyi intézményhálózata e szinten hiányos; *a vonzás intenzitása hirtelen csökken, heti 1—2 kapcsolatteremtés/100 lakos érték közt van.*

A harmadik övezet a megye további részét foglalja magában; tulajdonképp Nyíregyháza megyei szintű egészségügyi intézményeinek vonzásterülete, miután azonban Mátészalka szintén hiányosan látja el a III. rendű egészségügyi funkciókat, a megyeszékhely e szintbe sorolható intézményeinek vonzása is kiterjed a szatmári járásokra is; *a vonzás intenzitása már ala-*

csony, a heti 1 kapcsolatteremtés/100 lakos érték körül van. (Az egészségügyi intézmények vonzásintenzitása a megyében átlagosan heti 9,2 kapcsolatteremtés/100 lakos.) A város egészségügyi vonzásának övezetei tükröződnek a járások centralitásának mérőszámaiban (15. táblázat).

15. TÁBLÁZAT

A járások centralizáltsága az egészségügyi intézmények vonzása alapján

A mutatók megnevezése	Nyíregyházi	Kisvárdai	Mátészalkai	Nagykállói	Baktalóránt-házi	Nyírbátori	Tisza-löki	Vásárosnaményi	Fehérgyarmati	Csongrádi
	járás									
1	0,95	0,68	0,92	0,55	0,20	0,18	0,18	0,72	0,86	0,37
2	0,98	0,69	0,92	0,57	0,20	0,18	0,19	0,72	0,86	0,37
3	1,00	0,71	0,94	0,55	0,27	0,19	0,20	0,91	0,95	0,87

1 = a járások centralitása a központok belső forgalmát is figyelembe véve. — 2 = a járások szelektív centralizáltsága a járási székhelyek felé irányuló forgalmat véve figyelembe (számolva a központok belső forgalmával is). — 3 = a járások szelektív centralizáltsága a Nyíregyháza és a saját járási székhely felé irányuló forgalmat véve figyelembe (számolva a központok belső forgalmával is)

3. Az oktatási funkciók vonzáskörzete

Az oktatási és kulturális intézmények is egyre szorosabb kapcsolatot építenek ki a városok és környezetük közt. Szabolcs-Szatmár megyéből 23 000 fő — tehát a lakosság 4,3%-a — tanul közép- és felsőfokú iskolákban.

Az oktatási intézmények erősen differenciálódtak; a szakközépiskolai rendszer és a felsőfokú technikumok számának növekedése következtében ez a folyamat ma is tart. Így egy-egy városban az oktatási funkciók hasonló hierarchikus szintje mellett az egyes iskolatípusok, ill. tanított szakok legkülönbözőbb kombinációja jön létre, ugyanakkor még nagyvárosaink sem rendelkeznek az iskolafajták, szakok teljes választékával. Az oktatási intézmények ezen nagyfokú differenciáltsága az oktatási intézmények felé irányuló kapcsolatokat — már a középiskolák felé irányuló kapcsolatokat is — differenciálja. Ennek következménye, hogy vidéki városaink felsőfokú oktatási intézményei vonzásukat gyakran az egész országra kiterjesztik, s maguk a közép- és nagyvárosok szintén vonzódnak más oktatási központok felé. Így az oktatási intézmények meglehetősen kusza vonzáskörzet-rendszert hoznak létre, noha jelenleg a középfokú oktatás terén az iskola távolságának, a bejárás lehetőségeinek, a kollégiumi elhelyezkedés lehetőségeinek van elsődleges szerepe a vonzáskörzetek alakításában, s nem az iskolatípusoknak. Az oktatási intézmények iránt támasztott fokozódó igények az igények fokozott differenciálódásában is jelentkezni fognak, ami az oktatási vonzáskörzet-rendszer sokrétűségét eredményezi majd.

A középfokú oktatási intézmények vonzáskörzet-hálózata jelenleg az általános gimnáziumok sűrű, kis kiterjedésű, intenzíven vonzott körzeteire épül, s nagyobb városaink esetében ezt a területet veszi körül egy külső övezet, amelynek nagysága, a vonzás intenzitása a város oktatási intézményeinek fejlettségétől függ.

1968-ban a 12 114 Szabolcs-Szatmár megyében lakó középiskolai tanuló közül 10 112 a megye középiskoláiban, kerekén 2000 pedig a megyén kívül tanult, legtöbben — 951-en — Debrecenben. A felsőfokú oktatási intézményekben tanuló 2224 hallgatóból viszont csak 613 tanult a megyén belül; legtöbben — 614-en — ugyancsak Debrecen oktatási intézményeit keresték fel.

A tanulók többsége nem az iskolák székhelyén lakik; az 1969/70-es tanévben a megyei középiskolák 10 799 tanulójának 59,1%-a „vidéki”, többségük, 57,6%-uk (a teljes tanulólétszám 30,5%-a) bejáró.

A megyében 17 településben működik középiskola, felsőfokú oktatás azonban csak Nyíregyházán folyik. A középiskolák tanulólétszáma az 1960-as évek elején kibontakozott iskolaalapítási hullám óta is növekszik; 1970-ben a város hét középiskolájába több mint 4000 tanuló iratkozott be, kétszer annyi, mint 1957-ben. A megyeszékhely szerepe a megyén belül alig változott; ma a tanulók 36,4%-a, 1957-ben 34,0%-a nyíregyházi középiskolákba járt. A tanulók fele vidéki, kerekén egyötödük bejáró. Az átlagos bejárási távolság nagy; a bejáró tanulók kétötöde 20 km-nél távolabbról érkezik naponta Nyíregyházára, s néhány tanuló 50 km-nél távolabbról keresi fel iskoláját. A kollégiumi férőhelyek növelése sürgős feladat, annál is inkább, mert az általános iskolát végzettek továbbtanulási aránya jelenleg még az országos átlag alatt van (mintegy 30%, szemben az országos 40%-os, a gazdaságilag fejlett, urbanizálódott területek közel 50%-os arányával); feltehetően a középiskolákba iratkozók száma tovább fog növekedni.

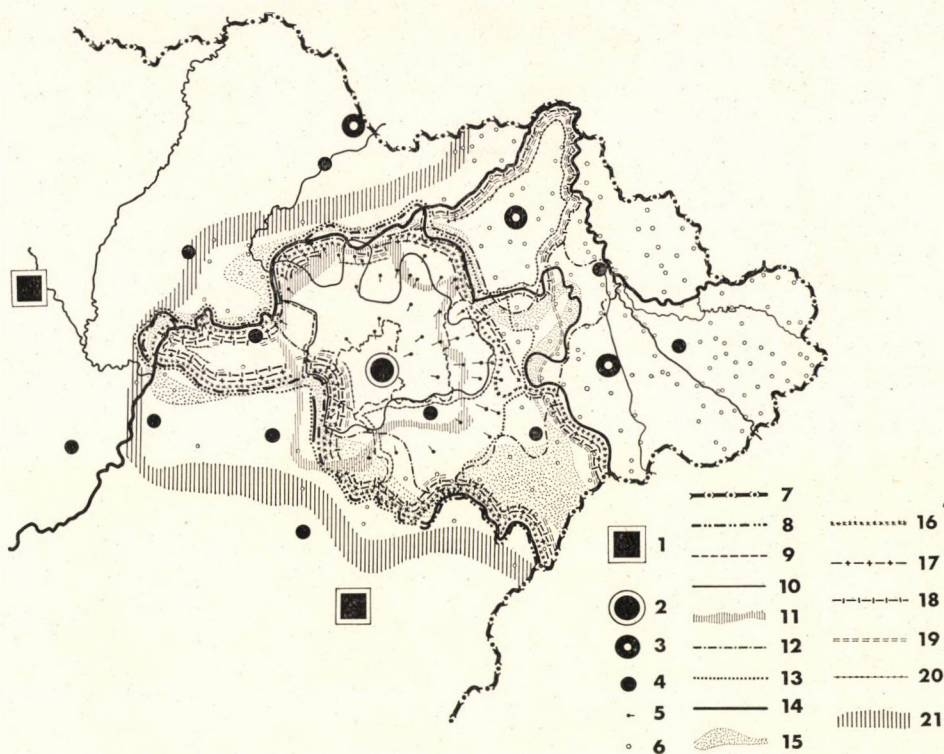
A járások *kohéziója* többnyire magas (a távolabbi városok felé irányuló forgalom figyelmen kívül hagyásával); csupán a baktalórántházi és a cseri járás nyitott, kohéziójuk 0,54, ill. 0,61. A Nyíregyháza vonzását kimutató *szelektív centralizáltság* (a járások saját központjaiba s a Nyíregyháza felé irányuló forgalmat véve figyelembe) mérőszámai szerint a baktalórántházi és a vásárosnaményi járás kivételével a megyeszékhely szerepe az oktatási funkciók ellátásában nem számottevő (a centralizáltság mérőszámai 0,8 felett vannak).

A fenti adatokkal egybehangzóan az oktatási vonzáskörzet három övezetre bontható.

— A középiskolák, mindenekelőtt az általános gimnáziumok *uralkodó vonzáskörzete* a járás többi középiskolájának — Gávavencsellő, Ibrány, Deme-cser, Újfehértó — vonzása következtében a járás egészére sem terjed ki (20. ábra); Nyíregyháza centralitása járásában csupán 0,66. A vonzás intenzitása 1—1,5 tanuló/100 lakos (ha a naponta bejárók által létrehívott, naponta ismétlődő kapcsolatteremtéseket vesszük figyelembe, akkor természetesen ez az érték magasabb, eléri a heti 6—9 kapcsolatteremtés/100 lakos értéket).

— A megye többi területe tulajdonképp egységes övezetet alkot; erre mutatnak a szelektív centralizáltság mérőszámai, amelyek szűk határon belül, 0,79 és 0,87 közt változnak, s csupán a baktalórántházi járás értéke tér el nagyobb mértékben, mindenekelőtt a járás néhány Ny-i községének intenzív vonzódása következtében. Ebben az övezetben a szakközépiskolák, technikumok vonzása uralkodik; a vonzásintenzitás községről községre szélsőséges mértékben változhat, a járási átlagok viszont szinte pontosan megegyeznek; a járások lakosságának 0,3%-a tanult Nyíregyházán, csu-

20. ábra. Nyíregyháza néhány városi szerepkörű intézményének vonzáskörzete

1 = regionális központ; 2 = megyeszékhely szintű város; 3 = középváros (III. rendű központ); 4 = járási székhely szintű város (IV. rendű központ); 5 = Nyíregyháza felé intenzíven vonzó község; 6 = egyéb település; 7 = országhatár; 8 = megyehatár; 9 = járáshatár; 10 = a középiskolák relatív vonzáskörzetének határa (a „tanuló-kibocsátásból” való 50,1%-os részesedés alapján kijelölve); 11 = a piacok vonzáskörzetének határa; 12 = a középiskolák által rendszeresen vonzott terület határa; 13 = a GELKA-szervíz illetékességi területének határa; 14 = a kórház szemészeti osztálya vonzáskörzetének határa; 15 = a III. rendű központok figyelembevételével kijelölt relatív kiskereskedelmi vonzáskörzet határa; 16 = a kórház általános osztályai vonzáskörzetének határa; 17 = a szemészeti szakrendelés illetékességi területének határa; 18 = a baleseti sebészeti szakrendelés vonzásterületének határa; 19 = a kórház bőrgyógyászati osztálya vonzáskörzetének határa; 20 = az ideggyógyászati és EKG-szakrendelés illetékességi területének határa; 21 = a kiskereskedelmi vonzáskörzet határa

pán a vásárosnaményi és baktalórántházi járás 0,6%-os értéke mutat eltérést az átlagostól.

— A harmadik övezet a felsőfokú oktatási intézmények megyén túli vonzáskörzete. A 985 hallgatóból 372 más megyéből érkezett; Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdú-Bihar megye küld évről évre viszonylag rendszeresen nagyobb számú hallgatót Nyíregyházára (120, ill. 96 hallgató).

4. Az egyéb központi funkciójú intézmények vonzáskörzetei

A tanulmány célja — a komplex vonzáskörzet kijelölése — nem teszi szükségessé a város valamennyi központi funkciójú intézménye vonzáskörzetének vizsgálatát. A kereskedelmi, egészségügyi és oktatási szerep-

kört ellátó intézmények mellett több mint száz intézmény, vállalat tölt be központi szerepkört a városban. Többségük a közigazgatás és a gazdasági-társadalmi élet szervezése-irányítása-ellenőrzése funkcióját látja el.³⁸ Túlnyomó többségüknek illetékességi területe a közigazgatási határokhoz igazodik, s így növelik a közigazgatási határok szerepét a komplex vonzásokörzettek kialakításában.

A város középszintű — járási — intézményeinek hatáskörében 170 000 lakos él; a megye lakosság száma alapján a negyedik az országban. A megye járáshatárai földrajzi szempontból elfogadhatóak, noha a közigazgatási-ellátási funkciók minőségi-mennyiségi fejlődése más területi igényeket támaszt a jövőben a közigazgatási egységekkel szemben. Mindenesetre a vonzásokörzeti vizsgálatok is rámutattak a baktalórántházi járás feleslegességére; a járás községei már a járás megszűnése előtt a szomszédos központokkal, elsősorban Nyíregyházával tartottak fenn szoros kapcsolatokat. Némiképp problematikus a nagykállói járás helyzete is; a járás Nyíregyháza felé igen nyitott.³⁹

A városi szintű szolgáltató intézmények csoportjába nagyszámú s igen különböző jellegű intézmény sorolható. Egy részük adminisztratív úton kijelölt s jobbra a közigazgatási határokhoz igazodó területen látja el feladatait, mások működésére a kereskedelmi formák, s így a kereskedelmi vonzásokörzetről elmondottak érvényesek. A szolgáltatási funkciók összességé által kialakított vonzás intenzitására nem állnak rendelkezésünkre megfelelő adatok, az azonban megállapítható, hogy a vonzás mértéke ma még messze elmarad attól a szinttől, amelyre a szolgáltatási intézmények fejlettsége alapján lehetőség nyílna. A szocialista szektor lakossági szolgáltatásainak 1 főre jutó értéke 1968-ban 196 Ft volt (országos átlag Budapest értéke nélkül), Szabolcs-Szatmárban feltehetően még alacsonyabb. Rendszeresnek mondható a járási s az ennél alacsonyabb hierarchikus szintű „intézmények” igénybevétele; az előbbieik vonzásokörzetei hasonlóak a kiskereskedelem járási szintű vonzásokörzeteihez. Az elemi központokra jellemző szolgáltató funkciók vonzásokörzetei a nyíregyházi járásra, a baktalórántházi járás néhány Ny-i községére terjednek ki, de Újfehértó, Rákamaz, Tokaj, Demecser e téren „vetélytársa” a megyeszékhelynek. A város speciálisabb — megyei szintű és a III. rendű központokra jellemző — szolgáltatásait viszont igen ritkán veszi igénybe a „vidéki” lakosság. E téren feltehetően az egyéni közlekedési eszközök tömeges elterjedése nyomán következik be alapvető változás.

³⁸ Ötletszerűen említjük az állami gazdaságok igazgatóságát, a KSH megyei igazgatóságát és járási felügyelőségét, a Magyar Hirdető kirendeltségét, a kereskedelmi felügyelőséget, a MNB, az OTP és az ÁB megyei és járási szerveit, az utazási és idegenforgalmi irodákat, az OFTH szerveit, az Országos Műemléki Felügyelőség Építésvezetőségét, a tömegszervezetek megyei és járási szerveit, a megyei és járási tanácsokat, a KIOSZ megyei titkárságát stb.

³⁹ Időközben a baktalórántházi járás megszűnt.

C. Nyíregyháza általános (komplex) vonzáskörzete

1. A komplex vonzáskörzet meghatározásának módszerei

Az előző fejezetben elemzett ágazati vonzáskörzetek adatainak birtokában — véleményünk szerint — lehetőség van az általános (komplex) vonzáskörzetek tényanyagon nyugvó elhatárolására, a szubjektív döntések kiküszöbölésére.

Az ágazati vonzáskörzetek összegzésének lehetőségeiről az I. fejezetben szóltunk. Vizsgálataink során szintetizáló mutatókat — pl. a forgalom iránya és intenzitása, a hírközlés adatai, a telefonbeszélgetések száma és iránya stb. — nem vettünk igénybe. Egyrészt megfelelő részletességű, területileg bontható adatok nem álltak rendelkezésünkre, másrészt a szintetizáló mutatók sem oldják meg maradéktalanul az ágazati vonzáskörzetek összegzésének problémáját. A központ intézményhálózata által kialakított vonzás-összintenzitását meghatározták ugyan (noha vitatható, hogy pl. a kiskereskedelem és a kórházak vonzásának intenzitása összemérhető-e a kialakított kapcsolatteremtések számával), de a vonzáskörzetek hierarchikus tagolása nem oldható meg segítségükkel.

A komplex vonzáskörzet kijelölése additív úton történt; a határok összegzésénél alapulvül fogadtuk el, hogy *csak azonos hierarchikus szintű intézmények vonzáskörzeteinek határai vonhatók össze. Az összegzésnél az egyes funkciócsoportok vonzáskörzeteit azonos értékűnek vettük. Egy-egy központ azonos hierarchikus szintű intézményeinek vonzáskörzeti határai közt is jelentős eltérések mutatkozhatnak; ezek közé egy „átlaghatár” szerkesztése elfedné a vonzáskörzetek tényleges belső szerkezetét.* E megfontolások szem előtt tartásával a komplex vonzáskörzetek kijelölése a következőképp történt: valamely központ IV. rendű vonzáskörzetén belül megkülönböztettük azt az övezetet, amelyre a központ valamennyi funkciócsoport (kiskereskedelem, egészségügy, oktatás, közigazgatás-igazgatás-szervezés, szolgáltatások) kizárólagos relatív vonzáskörzetét kiterjesztette, vagyis a IV. rendű intézmények felé irányuló forgalomból az illető város legalább 80,1%-kal részesedik (kizárólagos IV. rendű vonzáskörzet), majd a forgalomból való 60,1—80,0%-os részesedés övét (uralkodó IV. rendű vonzáskörzet) s a részleges IV. rendű vonzáskörzetet (a forgalomból való 30,1—60,0%-os részesedés alapján). Esetenként előfordul, hogy a fenti értéket ugyan nem éri el valamely terület, de egy funkciócsoportban erős kapcsolatok fűzik a központhoz. Pl. a nyírbátori járás legtöbb községéből Nyíregyháza felé a „kapcsolatteremtéseknek” csupán 18—25%-a irányul, de az egészségügy terén Nyíregyháza a forgalomból 60—70%-kal részesedik.

Eljárásunk a III. rendű vonzáskörzetek esetében hasonló volt. A megyei szintű funkciók esetében már nem tudtuk ezen eljárásunkat alkalmazni, így csupán két övezet megkülönböztetésére került sor a tapasztalati kép alapján.

A funkcionális övek mellett kijelöltük Nyíregyháza komplex vonzáskörzetét a környékhez fűződő kapcsolatok szorossága alapján. Miután nem látszott helyesnek a különböző funkciócsoportok által kialakított „kapcsolatteremtések” számát mechanikusan összegezni, a vonzásintenzitást funk-

ciócsopontonként egy „átlagos intenzitással” vonzódo településhez viszonyítottuk, s az átlaghoz viszonyított eltéréseket vetettük egybe.

Eljárásunk a következő volt: valamely központ vonzáskörzetébe tartozó $A_1, A_2, A_3 \dots A_n$ települések vonzódásának mértékét az $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3 \dots \alpha_m$ ismérvek alapján határoztuk meg:

$$A = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & \dots & a_{1m} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & \dots & a_{2m} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} & \dots & a_{3m} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ a_{n1} & a_{n2} & a_{n3} & \dots & a_{nm} \end{bmatrix}$$

A mátrix elemeit az $A_1, A_2, A_3 \dots A_n$ települések lakosságszámának alapján standartizált vonzódás-intenzitás értékei képezik. Az $A_1, A_2, A_3 \dots A_n$ települések ezen értékeit egy minden funkció-csoportban (az $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3 \dots \alpha_m$ ismérvek alapján) *átlagos intenzitással* vonzódo település ($\bar{A}$) értékeivel hasonlítottuk össze. Az $\bar{A}$ település átlagértékeit az A mátrix egyes osz-

lopainak számtani átlaga adja $\left(\bar{a} = \frac{\sum_{i=1}^n a_{i1}}{n} \right)$. Ezután az egyes települések ($A_1, A_2, A_3 \dots A_n$) $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3 \dots \alpha_m$ ismérveit az $\bar{A}$ település $a_1, a_2, a_3 \dots a_n$ értékeivel vetettük egybe:

$$A' = \begin{bmatrix} \frac{a_{11}}{\bar{a}_1} & \frac{a_{12}}{\bar{a}_2} & \frac{a_{13}}{\bar{a}_3} & \dots & \frac{a_{1m}}{\bar{a}_m} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ \frac{a_{n1}}{\bar{a}_1} & \frac{a_{n2}}{\bar{a}_2} & \frac{a_{n3}}{\bar{a}_3} & \dots & \frac{a_{nm}}{\bar{a}_m} \end{bmatrix}$$

A mátrix elemei tartalmazzák az egyes települések eltérését az „átlagos intenzitással” vonzott településtől (miután már eredetileg standardizált értékekből indultunk ki). Az egyes települések vonzás-intenzitásának komplex mutatóját a mátrix megfelelő sorának négyzetösszegéből vont négyzetgyök értéke adja

$$A_1 \text{ településre: } A_{1M} = \sqrt{\left(\frac{a_{11}}{\bar{a}_1}\right)^2 + \left(\frac{a_{12}}{\bar{a}_2}\right)^2 + \dots + \left(\frac{a_{1m}}{\bar{a}_m}\right)^2}$$

Az általános vonzáskörzetek meghatározásához felhasznált vonzáskörzetek kiválasztásánál felmerül az adminisztratív úton kijelölt határok figyelembevételének problémája. Ezek száma — mint láttuk — hazánkban viszonylag nagy, a szűkebb értelemben vett közigazgatás területi egységei mellett a termelés szervezése, irányítása, ellenőrzése, s az állam által fenntartott ellátó-szolgáltató intézmények egy részének munkája is kijelölt területi határok közt folyik. Az adminisztratív úton kijelölt határok figyelembevétele ellen több kifogás támasztható: e határok esetenként nem földrajzi törvényszerűségeket tükröznek; figyelembevételük esetén az álta-

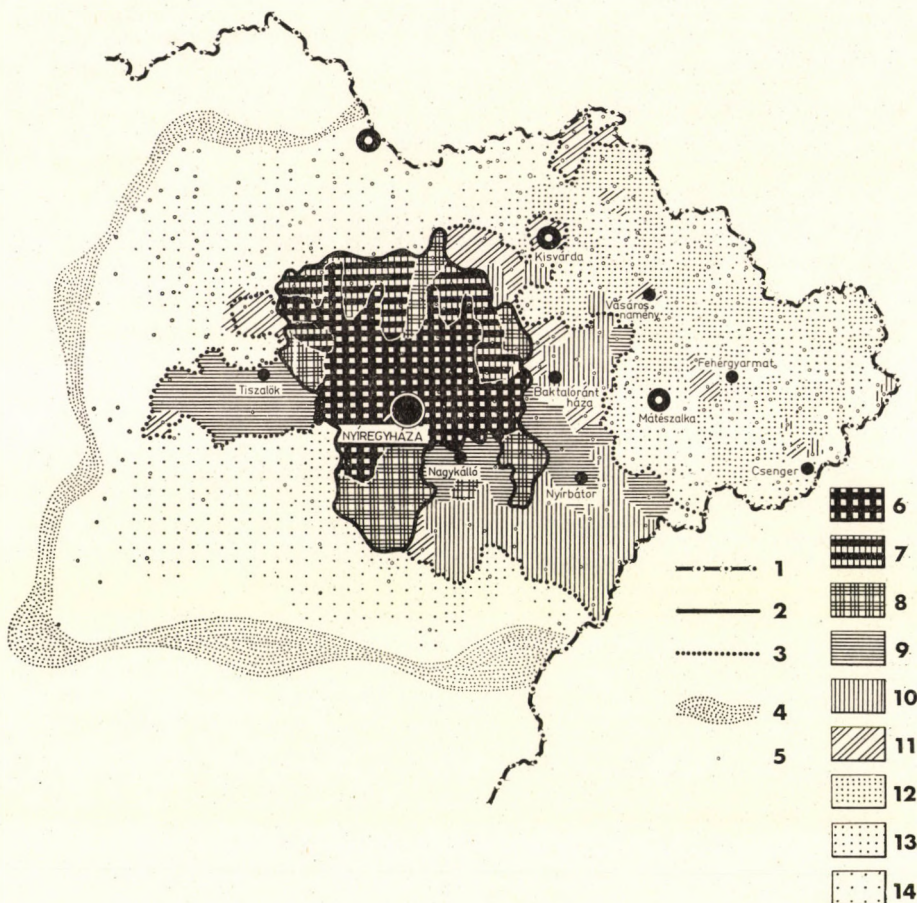

lános vonzaskörzetekben keverednek a spontán, a településhálózat adottságaiból adódó „szabályszerű” elemek az adminisztratív döntésekkel. *Az általános vonzaskörzet így nem minden esetben tükrözi a kívánatos, szabályszerű téregységeket.* Az adminisztratív határok megváltoztatása pedig nagymértékben befolyásolja a komplex vonzaskörzet képét is. A „kijelölt” határok mellőzésével lehetőség van az adminisztratív határok kiszűrésére, ám ez esetben a *jelenlegi* vonzaskörzet-hálózat *torz* képét kapnánk, márpedig a gazdaságföldrajznak a vizsgált jelenségek jelenlegi elemzését kell adnia. A *mai tényleges kép birtokában* lehet az optimális változat felé közelíteni. A vonzaskörzetek „idealizált” változatát adva a tervezés munkáját sem segítenénk. Ugyanakkor a „szabályszerűen” alakuló s az adminisztratív úton kijelölt vonzaskörzetek összevetése kimutatja azokat a „torzulásokat”, amelyeket a helytelen vagy a kényszerűségből nem megfelelő adminisztratív döntések okoztak.

2. Az általános vonzaskörzet intenzitási övei

Az általános vonzaskörzet intenzitási öveit a fent leírt módszer alapján határoztuk meg; számításaink eredményét a 21. ábra tartalmazza. A központi funkciók összessége s a kiskereskedelem által intenzíven vonzott terület közel azonos; csupán Nagykálló, s két közeli község (Kállósején, Geszteréd), valamint a baktalórántházi járás néhány községe nem tartozik a komplex vonzaskörzet intenzív övezetéhez, szemben a kiskereskedelem vonzásával. Így 125 000 (Nyíregyházával együtt 196 000) lakosú területtel áll Nyíregyháza igen szoros kapcsolatban; *ez az a körzet, amelynek valamennyi felmerülő városi szükségletét a megyeszékhely elégíti ki; az alsóbb fokú városi intézményhálózat tervezésénél tehát kb. 200 000 lakos kielégítésével kell számolnunk.* A városi intézményhálózat által kialakított kapcsolatok szorosságára vonatkozó számszerű adatainkban meglehetősen sok a becült elem (az intézményhálózat forgalmáról, ill. a forgalomnak a vidékre eső hányadáról néhány esetben csak számított vagy becült adatok állnak rendelkezésünkre; figyelembe kell venni, hogy a város egyszeri felkeresése alkalmával a „vidékiek” több intézményt is felkereshetnek stb.). Több irányú megközelítés eredménye szerint *az intenzív vonzásterületről hetente átlagosan 46—48 kapcsolatteremtés jut 100 lakosra;* a legbelső övezetben (kb. a félórás izokron által határolt területről) az intenzitás elérheti vagy meghaladhatja a heti 60 kapcsolatteremtés/100 lakos értéket. Ez a szám nem tartalmazza a napi ingázók adatait. Noha a vonzásintenzitás értéke nem éri el néhány megyeszékhelyünkét (l. a kiskereskedelemnél mondottakat), mégis megállapítható, hogy ez az övezet igen szoros kapcsolatot tart fenn a várossal. A fenti értékek és a háztartások átlagos nagyságának összevetéseként megállapítható, hogy egy-egy háztartásból hetente átlag két alkalommal keresik fel Nyíregyházát. Más oldalról viszont a fenti értékek szerint *a város központi funkciókat betöltő intézményeit naponta — számításaink és becsléseink szerint — mintegy 10—11 ezren keresik fel.* Csupán a városi intézményhálózat vonzása kb. 20%-kal emeli a város belterületének „nappali lakosságát”. (Ezt az értéket nemcsak a városi intézményhálózat, hanem általában a város infrastrukturális létesítményeinek tervezésénél is figyelembe kell venni.)

21. ábra. Nyíregyháza vonzáskörzetének intenzitási övei

1 = országhatár; 2 = az intenzíven vonzott terület határa; 3 = a rendszeresen vonzott terület határa; 4 = a vonzáskörzet külső határa; 5 = település; 6–14 = a vonzáskörzet intenzitási övezetei

A rendszeresen vonzó övezet jóval kiterjedtebb, mint a kiskereskedelem esetében; közel 180 000 ember lakja, s magában foglalja a tiszalöki, nagykállói, baktalórántházi és nyírbátori járást (néhány Nyíregyháza intenzív vonzáskörzetébe tartozó község kivételével), s a kisvárdai járás több települését. Különösen megnövelte ennek az övezetnek a kiterjedését a nyírbátori járás „csatlakozása”, amely Nyíregyháza egészségügyi intézményei felé irányuló gravitáció következtében tart fenn rendszeres kapcsolatot a megyeszékhellyel. Ebben az övezetben a 100 lakosra jutó heti „kapcsolatteremtések” száma átlagosan 9–10, az intenzív övezet határán megközelíti a huszat. A megyeszékhely ezt az övezetet látja el a középfokú városi szolgáltatásokkal (kórház, speciális rendelőintézeti osztályok, szakközépiskolák, speciális szaküzletek stb.).

A vonzáskörzet külső övében a 100 lakosra jutó heti kapcsolattermetések átlagos száma 2—3, a térképen még jelölt (a 9. kategóriába tartozó) települések esetében kb. 1,0—1,2. Ez az öveget a megye K-i harmadára, a kisvárdai járásra, Hajdú-Bihar megye É-i, Borsod-Abaúj-Zemplén megye K-i sávjára terjed ki. A megyehatáron túlra elsősorban a felsőfokú oktatási intézmények vonzása terjed. Ebben az övezetben a megyei szintű igazgatási, társadalmi szervek, néhány egészségügyi (pl. urológiai és ortopédiai szakrendelés és kórházi osztály, reumatológiai szakrendelés, tébécé-sebészet, KÖJÁL stb.) és oktatási intézmény (szakközépiskolák, felsőfokú tanintézetek) vonzása törvényszerű, míg a kiskereskedelem, a kisipar és a szolgáltatások vonzása jobbra más célú utazásokhoz kapcsolódik.

A fenti övezetek kifejezésre jutnak a járások átlagos centralitásában (16. ábra).

3. Az általános vonzáskörzet funkcionális övei

Az általános vonzáskörzet funkcionális öveinek kijelölésével differenciálabb képet kapunk a város komplex vonzáskörzetéről.⁴⁰ Az intenzitási és a funkcionális övek közt nagyfokú hasonlóság tapasztalható. Az intenzíven vonzott övezet hozzávetőleg a város IV. rendű (járási szintű) intézményeinek vonzásterületével, a rendszeresen vonzott övezet pedig a III. rendű funkciók vonzásterületével azonos.

A kizárólagos IV. rendű vonzáskörzet nem lépi át a járás határait, viszont a népes járás egészére kiterjed; Nyíregyháza e területen valóban kizárólagos ellátója a járási szintű funkcióknak. A város IV. rendű intézményeinek vonzása uralkodik további 32 000 lakosú területen, s a környező központokkal közösen látja el a járási szintű feladatokat a 62 000 lakosú részleges IV. rendű vonzáskörzet területén. A város IV. rendű vonzáskörzetén összesen mintegy 195 000, a központtal együtt közel 270 000 lakos él. Nem éri el a részleges IV. rendű vonzáskörzettel szemben támasztott követelményeket a nyírbátori járásra gyakorolt vonzás, noha a járási szintű egészségügyi intézmények révén Nyíregyháza meglehetősen szoros kapcsolatot tart fenn ezzel a területtel is; a „járási szintű kapcsolatteremtések” 20—22%-a irányul a megyeszékhely felé. Ez a kapcsolat — Nyírbátor egészségügyi intézményhálózatának kiépülését követően — feltehetően lazulni fog (erre mutat, hogy a „spontán alakuló” kiskereskedelem vonzáskörzete zárt; Nyírbátor centralitása járásában 0,87).

A városnak a vidék ellátásában betöltött kiemelkedő szerepe mindenekelőtt a IV. rendű funkciók feltűnően nagy — négy járásra kiterjedő — vonzáskörzetével magyarázható. Vidéki városaink közül csupán Miskolc 340 000 lakosú és Debrecen 215 000 lakosú IV. rendű vonzáskörzete múlja felül Nyíregyháza hasonló övezetét, ha a városok saját lakosságát nem számítjuk (még a központ saját lakosságát figyelembe véve is csak Pécs IV. rendű vonzáskörzete éri el Nyíregyháza hasonló övezetének nagyságát). A IV. rendű vonzáskörzet nagysága elsősorban a város intézményhálózatának mennyiségi fejlettségét kívánja meg, pontosabban az alsóbb fokú városi szolgáltatások intézményhálózatának viszonylag nagyarányú fej-

⁴⁰ A komplex vonzáskörzet funkcionális öveinek elhatárolásánál követett eljárásunkat fenn vázoltuk.

lesztését (középfokú iskolák, szakmunkásképzés, kórházi és rendelőintézeti alaposztályok, kevésbé differenciált szaküzletek, alapvető ipari szolgáltatások stb.). *Jelenleg a legtöbb funkciócsoport intézményhálózatának fejlettsége még nem áll arányban a forgalommal.* Az intézményhálózat kapacitása (bolti alapterület, kórházi ágyszám, rendelőintézeti óraszám, középiskolai osztálytermek stb.) elmarad a forgalomtól; a fontosabb intézmények kapacitása alapján Nyíregyháza a 8—12. helyen áll vidéki városaink sorában. Mivel a megye gazdasági színvonala — ennek következtében vásárlóereje, igényei — közeledik az országos átlaghoz, számolni kell a városi szolgáltatások iránt támasztott igények növekedésével, *ami szükségessé teszi az intézményhálózat kapacitásának jelentős bővítését.*

A járásinál magasabb szintű városi funkciók (III. rendű funkciók) vonzásterülete kevésbé nagyobb, mint az alapfokú funkcióké; a IV. rendű vonzáskörzeten kívül magában foglalja a nyírbátori járást (a járás egy részén Debrecennek hasonló szerepe van a városi funkciók ellátásában, mint a megyeszékhelynek), néhány megyehatáron túli községet (Tokaj, Tarcal). *Ezen a területen 260 000-en, a város saját lakosságával együtt több mint 320 000-en élnek.* Minthogy a III. rendű vonzáskörzet nagy hányadára az alapfokú városi intézmények vonzása is kiterjed, a vonzás intenzitása magas, vagy legalábbis rendszeresnek tekinthető (l. előbb). A kisvárdai járás területét a megyeszékhely *részleges III. rendű vonzáskörzetéhez* számíthatjuk. A magasabb szintű funkciókat tekintve jelentékeny szerepet vállal Nyíregyháza a terület ellátásában (természetesen ha csupán a városok — falvak közti kapcsolatteremtések összes számát vesszük figyelembe, Kisvárdai szerepe uralkodó; a III. rendű funkciók által kiváltott kapcsolatokban viszont már Nyíregyháza részesedése is számottevő); mindenekelőtt egészségügyi vonatkozásban.⁴¹

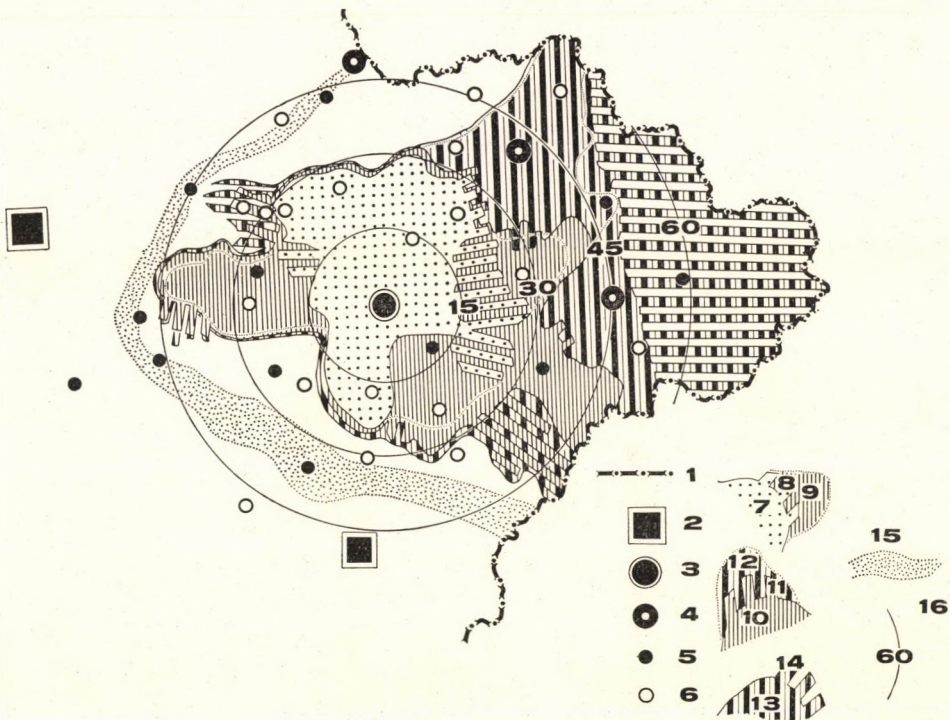
A III. rendű vonzáskörzet kiterjedése a többi központhoz képest nem oly kiemelkedő, mint az alapfokú városi funkcióké; Miskolc 568 000, Debrecen 538 000, Kaposvár 367 000 és Pécs 335 000 lakosú III. rendű vonzáskörzete után következik Nyíregyháza; Győr és Székesfehérvár III. rendű vonzáskörzetében is több mint 300 000-en élnek.

Végül a megyei szintű intézmények vonzáskörzete — természetszerűleg — a megye egészére, s néhány megyén kívüli községre, összesen mintegy 560 000 lakosú területre terjed ki (22. ábra). Ezen a területen belül övezeteket kijelölni nehéz; a vonzás intenzitása alacsony, s általában adminisztratív úton meghatározott kapcsolatok alkotják a vonzáskörzet vázát. Így csak minőségi jegyek alapján választható két övezetre a Tisza—Kraszna mentén a megyei szintű funkciók vonzása; ettől K-re már csak a közigazgatási és egészségügyi funkciók vonzása számottevő. Némiképp növeli Nyíregyháza szerepét a megye K-i harmadában Mátészalka III. rendű funkcióinak hiányos volta; pl. az országos viszonyok figyelembevételével III. rendűnek minősülő reumatológiai, urológiai szakrendelés, SZTK-kirendeltség, tagozatos középiskolai osztályok stb. hiánya. Mátészalka várható fejlődése valószínűleg tovább csökkenti — legalább is arányaiban — a megyeszékhely felé irányuló forgalmat.

⁴¹ EKG, ideggyógyászati, urológiai, ortopéd, baleseti sebészeti szakrendelés, a kórház bőrgyógyászati, ideg- és fertőző osztálya és természetesen a megyei szintű urológiai, ortopéd, traumatológiai, tébécé-sebészeti, gyermek-tébécés osztálya.

Ez az 560 000 lakosú vonzáskörzet elsősorban a központ intézményhálózatának minőségével, differenciáltságával szemben támaszt igényeket. Az utóbbi évek gyors fejlődése ellenére az intézményhálózat differenciáltsága ma még nem éri el a vonzáskörzet nagysága alapján várható szintet. A megyei szintű funkciók által kialakított határon túl sem szűnik meg a

22. ábra. Nyíregyháza vonzáskörzetének funkcionális övei

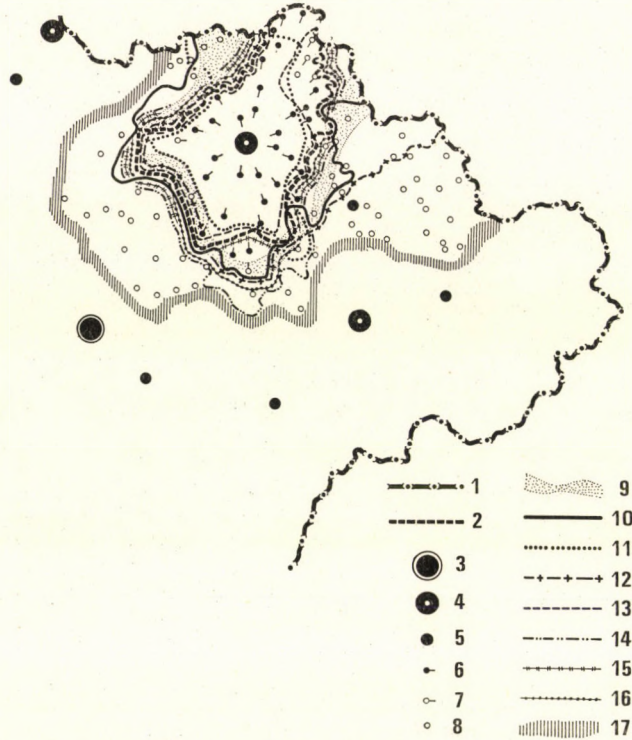
1 = országhatár; 2 = regionális centrum; 3 = megyeszékhely szintű központ; 4 = III. rendű központ; 5 = járási székhely szintű központ; 6 = elemi centrum; 7 = a IV. rendű vonzáskörzet kizárólagos öve; 8 = a IV. rendű vonzáskörzet uralkodó öve; 9 = a IV. rendű vonzáskörzet részleges öve; 10 = a III. rendű vonzáskörzet kizárólagos öve; 11 = a III. rendű vonzáskörzet uralkodó öve; 12 = a III. rendű vonzáskörzet részleges öve; 13 = a megyei szintű intézmények kizárólagos vonzáskörzete; 14 = a megyei szintű intézmények részleges vonzáskörzete; 15 = a vonzáskörzet határövezete; 16 = Nyíregyháza távolsága, km

város központi szerepkörű intézményeinek vonzása; a 22. ábrán feltüntetett külső határig több funkciócsoport vonzása észlelhető. E határon túl mindenelőtt az oktatási intézmények tanulóvonzása terjed. Az 1968/69. tanévben Hajdú-Bihar megyéből 189, Borsod-Abaúj-Zemplénből 210, Szolnok megyéből 43, Heves megyéből 29, az ország távolabbi területeiről 297 hallgató tanult a megye közép- és felsőfokú tanintézetjeiben, mindenekelőtt Nyíregyházán. A Felsőfokú Mezőgazdasági Technikum kertész tagozatának „beiskolázási területe” Csongrád, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár, Békés és Szolnok, gépész tagozatának Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar, Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megyére terjed ki.

4. A környező központok vonzáskörzetei

Nyíregyháza vonzáskörzetének alakulását messzemenően befolyásolják a környező központok vonzáskörzetei. Mind a vonzás intenzitására, mind a III. és IV. rendű vonzáskörzetek alakulására a két III. rendű központ, Kisvárdra és Mátészalka vonzásának van elsősorban befolyása. Kisvárdra komplex vonzáskörzetének szerkezete egyszerű, s alig különbözik a kiskereskedelem vonzáskörzetétől. A vonzás intenzitása megközelíti vagy eléri

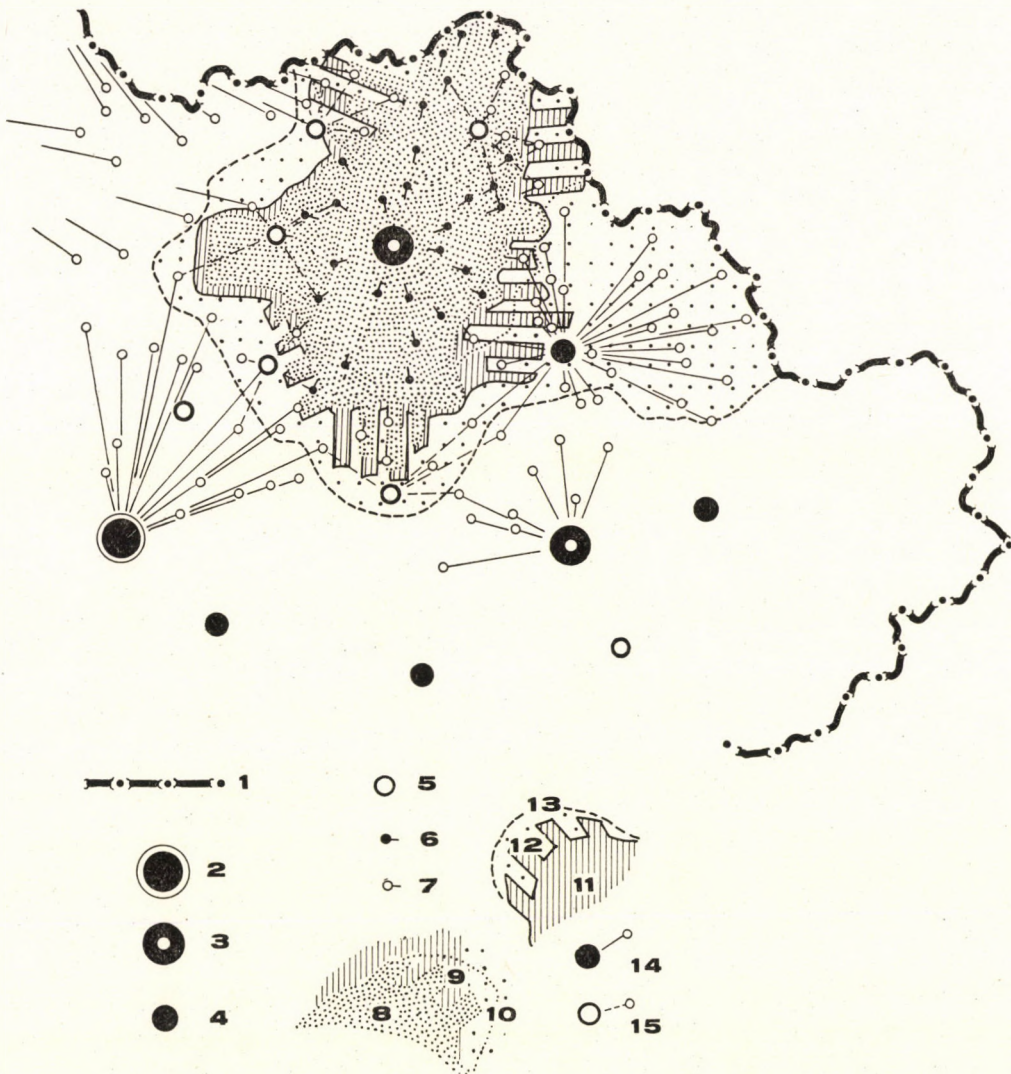

23. ábra. Kisvárdra néhány városi szerepkörű intézményének vonzáskörzete

1 = országhatár; 2 = járáshatár; 3 = megyeszékhely szintű központ; 4 = III. rendű központ; 5 = járási székhely szintű központ; 6 = intenzíven vonzott település; 7 = rendszeres gyakorisággal vonzott település; 8 = egyéb település; 9 = a III. rendű központok figyelembevételével kijelölt kiskereskedelmi vonzáskörzet; 10 = a III. rendű központok figyelembevételével kijelölt közlekedés-földrajzi vonzáskörzet; 11 = a hetipiacok vonzáskörzete; 12 = a GELKA-szerviz illetékességi területe a garanciális javítások terén; 13 = a középiskolák relatív vonzáskörzete; 14 = a szemészeti szakrendelés illetékességi területe; 15 = a kórház általános osztályainak vonzáskörzete; 16 = a belgyógyászati szakrendelés illetékességi területe; 17 = a kiskereskedelem vonzásának szélső határa

a Nyíregyháza intenzíven vonzott körzetében ismertetett mértéket. A IV. és III. rendű vonzáskörzet kiterjedése közel azonos (23–24. ábra); az előbbin mintegy 88 000, az utóbbin 97 000-en élnek. A vonzáskörzet kiterjedését az intézményhálózat kis kapacitása és korszerűtlensége is gátolja (mindenekelőtt az egészségügyi funkciók). Az intézményhálózat tervszerű fejlesztése nyomán III. rendű funkcióinak vonzása a vásárosnaményi járásra terjedhet ki (Mátészalkával közösen). A III. rendű funkciók egy részét

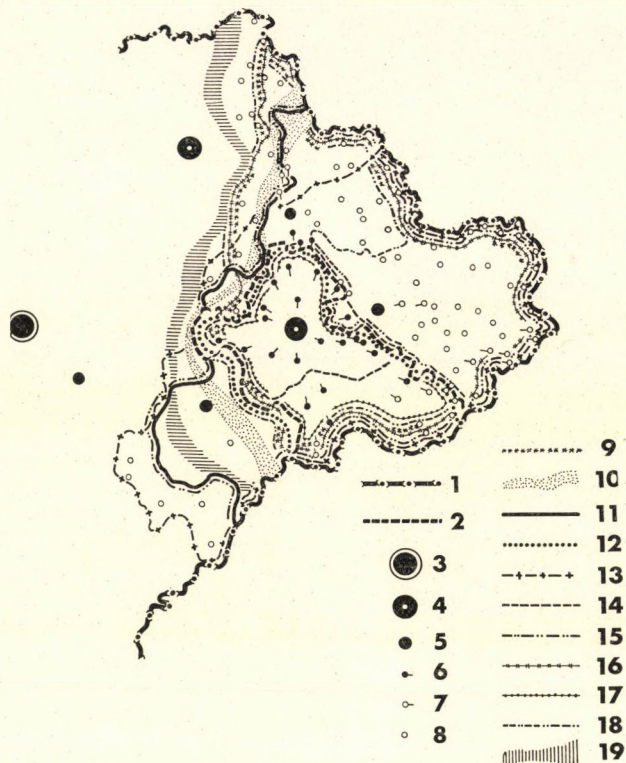

24. ábra. Kisvárdai vonzáskörzetének funkcionális övezetei

1 = országhatár; 2 = megyeszékhely szintű központ; 3 = III. rendű központ; 4 = járási székhely szintű központ; 5 = elemi központ; 6 = Kisvárdai felé intenzíven vonzó település; 7 = Kisvárdai felé rendszeresen vonzó település; 8 = a IV. rendű vonzáskörzet kizárólagos övezete; 9 = a IV. rendű vonzáskörzet uralkodó övezete; 10 = a részleges IV. rendű vonzáskörzet határa; 11 = a III. rendű vonzáskörzet kizárólagos övezete; 12 = a III. rendű vonzáskörzet uralkodó övezete; 13 = a részleges III. rendű vonzáskörzet határa; 14 = a környező központok IV. rendű vonzáskörzetéhez tartozó települések; 15 = a környező elemi központok által intenzíven vonzott települések

Kisvárdra vonzásterületén is Nyíregyháza látja el. *Mátészalka* III. rendű központok figyelembevételével kijelölt közlekedésgéogr. vonzáskörzetén a központtal együtt kerekén 200 000-en élnek. A terület nagy részére (mintegy 165 000 lakossal) kiterjed a város III. rendű funkciójának vonzáskörzete (25—26. ábra); ezen belül a IV. rendű funkciók vonzásterületén 88 000-en

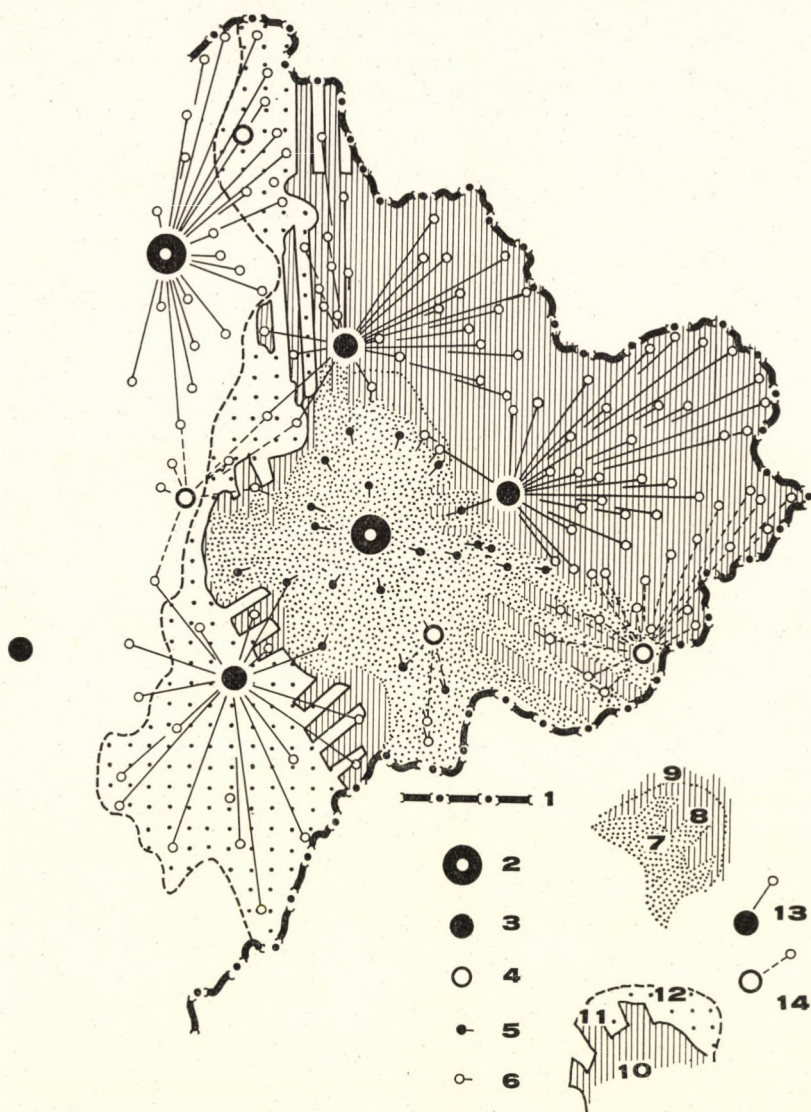

25. ábra. Mátészalka néhány városi szerepkörű intézményének vonzáskörzete

1 = országhatár; 2 = járáshatár; 3 = megyeszékhely szintű központ; 4 = III. rendű központ; 5 = járási székhely szintű központ; 6 = intenzíven vonzott település; 7 = rendszeres gyakorisággal vonzott település; 8 = egyéb település; 9 = az idegyógyászati szakrendelés illetékességi területe; 10 = a III. rendű központok figyelembevételével kijelölt kiskereskedelmi vonzáskörzet; 11 = a III. rendű központok figyelembevételével kijelölt közlekedésgéogr. vonzáskörzet; 12 = a kórház általános osztályainak vonzáskörzete; 13 = a GELKA-szerviz illetékességi területe a garanciális javítások terén; 14 = a középiskolák relatív vonzáskörzete; 15 = szemészeti szakrendelés illetékességi területe; 16 = a kórház bőrgyógyászati osztályának vonzáskörzete; 17 = a belgyógyászati szakrendelés illetékességi területe; 18 = az onkológiai szakrendelés illetékességi területe; 19 = a kiskereskedelem vonzásának szélső határa

élnek. A IV. rendű vonzáskörzete erősen zárt (Mátészalka centralitása járásában 0,87). III. rendű vonzáskörzetére gyakorolt vonzása — a járási székhelyek, mindenekelőtt Vásárosnamény és Fehérgyarmat már említett gyors fejlődése következtében — csökkenőben van. Mátészalka intézményhálózata az ötvenes években még kiemelkedő szerepet töltött be Szatmárban (csak itt működött kórház, rendelőintézet, gimnázium, differenciált szaküzlet-hálózat); az intézményhálózat fejlesztése azonban elmaradt a kívánalmaktól.

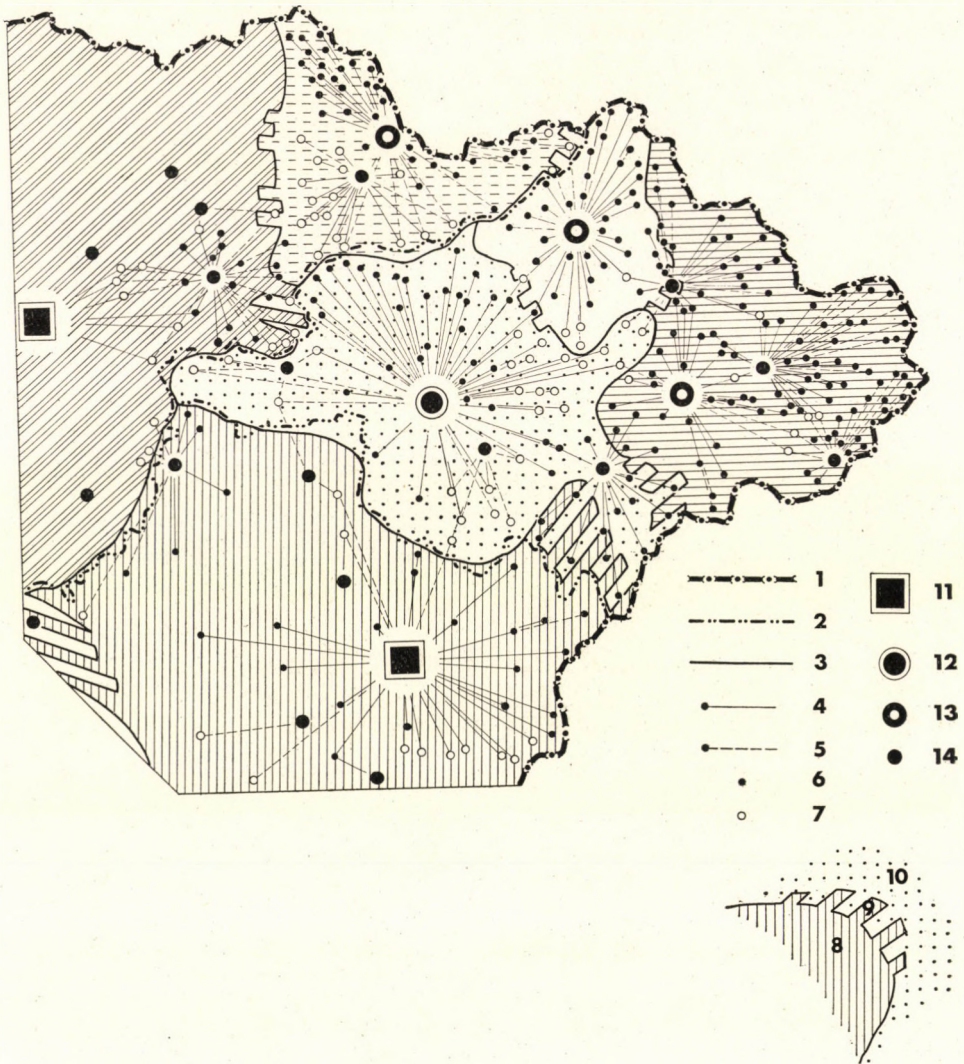

26. ábra. Mátészalka vonzáskörzetének funkcionális övezetei

1 = országhatár; 2 = III. rendű központ; 3 = járási székhely szintű központ; 4 = elemi központ; 5 = Mátészalka felé intenzíven vonzó település; 6 = Mátészalka felé rendszeresen vonzó település; 7 = a IV. rendű vonzáskörzet kizárólagos övezete; 8 = a IV. rendű vonzáskörzet uralkodó övezete; 9 = a részleges IV. rendű vonzáskörzet határa; 10 = a III. rendű vonzáskörzet kizárólagos övezete; 11 = a III. rendű vonzáskörzet uralkodó övezete; 12 = a részleges III. rendű vonzáskörzet határa; 13 = a környező központok IV. rendű vonzáskörzetéhez tartozó települések; 14 = környező elemi központok által intenzíven vonzott települések

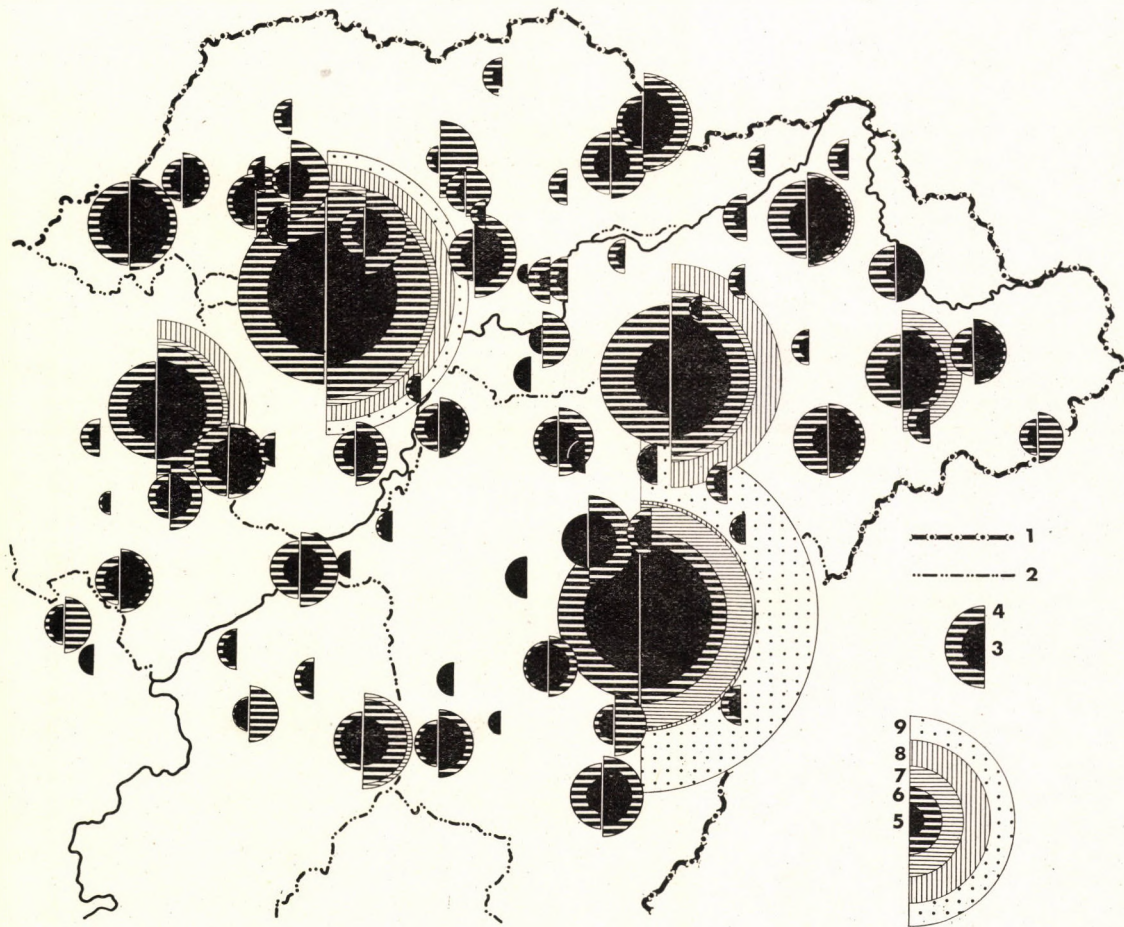

27. ábra. Nyíregyháza környékének vonzaskörzet-rendszere

1 = országhatár; 2 = megyehatár; 3 = a városok III. rendű funkciójának vonzaskörzeti határa; 4 = valamely központba intenzíven vonzó település; 5 = valamely központba rendszeres gyakorisággal vonzó település; 6 = valamely központ kizárólagos IV. rendű vonzaskörzetéhez tartozó település; 7 = a IV. rendű vonzaskörzetek átmeneti öveibe tartozó település; 8, 10 = III. rendű vonzaskörzet területe; 9 = a III. rendű vonzaskörzetek átmeneti övei; 11 = regionális központ; 12 = II. rendű központ; 13 = III. rendű központ; 14 = járási székhely szintű (IV. rendű) központ

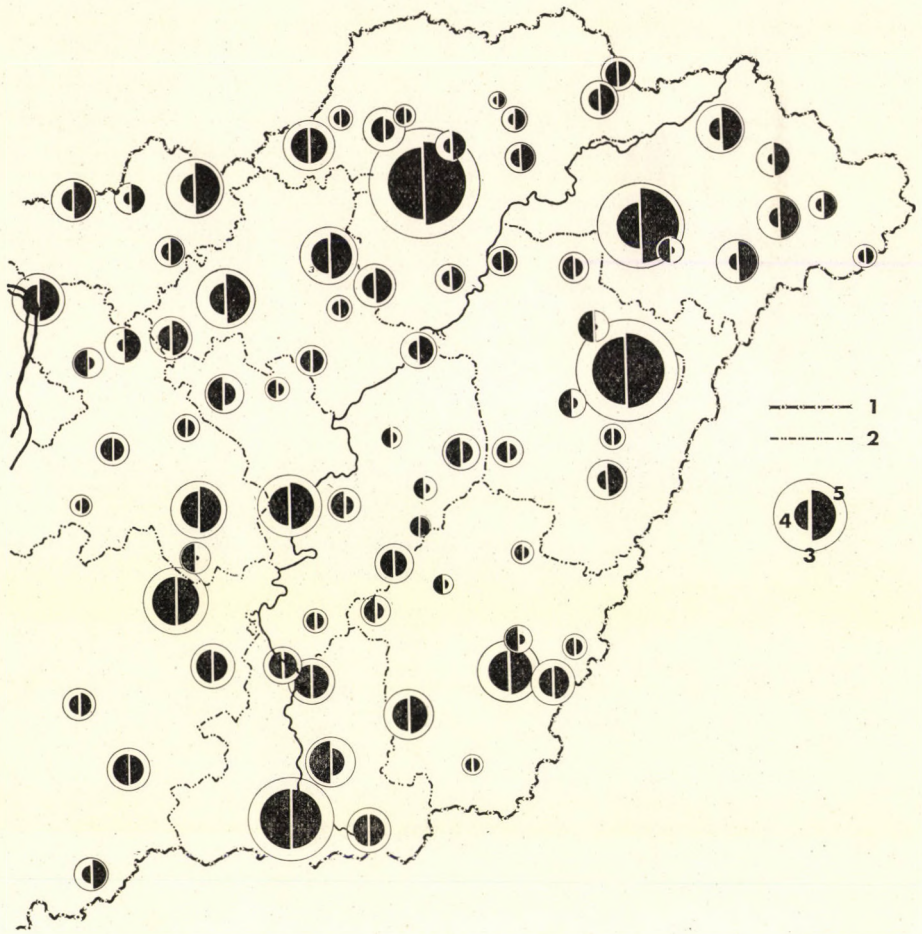

28. ábra. A vonzáskörzetek lakosságszáma Nyíregyháza környékén

1 = országhatár; 2 = megyehatár; 3 = a központok lakosságszáma; 4 = az intenzíven vonzott terület lakosságszáma; 5 = a IV. rendű vonzáskörzet lakosságszáma; 6 = a IV. rendű vonzáskörzet átmeneti övének lakosságszáma; 7 = a III. rendű vonzáskörzet lakosságszáma; 8 = a II. rendű vonzáskörzet lakosságszáma; 9 = az I. rendű vonzáskörzet lakosságszáma
 (Az elemi központoknál csak a település és az intenzív vonzáskörzet lakosságszámát tüntettük fel.)

29. ábra. A keleti országrész városi központjai intenzív vonzásokörzeteinek lakosság-száma

1 = országhatár; 2 = megyehatár; 3 = a központ és a vonzott körzet együttes lakosság-száma; 4 = a központ lakosság-száma; 5 = az intenzíven vonzott terület lakosság-száma

Ma a III. rendű vonzásokörzetére kereskedelme még számottevő vonzást gyakorol (a fehérgyarmati járás vonzásintenzitása heti 2 vásárlás/100 lakos, a csengerié 1,9, a vásárosnaményié viszont csak 0,9); emellett egyes egészségügyi intézmények hatásköre terjed ki e területre (ideggyógyászati, szemészeti, onkológiai, fizioterápiás szakrendelés, a kórház bőrgyógyászati, a vásárosnaményi járás területén emellett fertőző osztálya). A közigazgatási, igazgatási-szervezési, oktatási-kulturális funkciók terén Mátészalka vonzása minimális; a szolgáltatásokban garanciális javítást végző vállalatai, ktsz-ei ugyancsak több járásban működnek. Feltétlenül kívánatos a város intézményhálózatának jelentős bővítése, *mindenekelőtt a járási szintnél magasabb ellátást biztosító intézményhálózat fejlesztése*. Ennek feltételei — és szükségessége — adottak: Mátészalka járásán kívül a fehérgyarmati és a volt csengeri járás kizárólagos ellátója lehet a magasabb szintű városi

funkciók terén; e körzetben 125 000-en élnek. A kiskereskedelem vonzása arra utal, hogy a vásárosnaményi járás „természetes” központja is Mátészalka; így az ellátandó területen 160 000 lakos él. Noha a nyírbátori járás Nyíregyháza felé gravitál, a közlekedésföldrajzi adottságok alapján még e terület is — legalább is egyes funkciók szempontjából — Mátészalka felé terelhető. A potenciális vonzáskörzet (III. rendű közlekedésföldrajzi vonzáskörzet) kiterjedése vidéki városaink sorában a 12., megelőzve több megyeszékhelyet. Ezen a területen a távoli Nyíregyháza versenye sem számottevő. A mátészalkai, fehérgyarmati, csengeri és vásárosnaményi járások *kohéziója* átlagosan 0,90, csupán az oktatásban jelentős Nyíregyháza vonzása; a kohézió az oktatásra számolva csupán 0,81. Ennek a területnek a központjává kell Mátészalkát fejleszteni; kívánatos lenne, hogy a lakosság közvetlen kiszolgálását végző megyei szintű intézmények közül is letelepedjen néhány a városban. A megye vonzáskörzeteiről a 27., 28., 29. ábrák nyújtanak áttekintést.

III. Vizsgálataink néhány általánosítható eredménye

1. A sokrétű központi funkcióval rendelkező városok vonzáskörzeteinek szerkezete meglehetősen bonyolult. Más-más képet kapunk a vonzás intenzitását, a városok felé irányuló kapcsolatteremtésekből való részese-
dést vagy a hierarchikus tagoltságát vizsgálva. *A városok vonzáskörzeteinek kiterjedését egyetlen számmal nem lehet megadni, nem lehet egyetlen adatra támaszkodva végezni pl. az intézményhálózat tervezését.* Nem vezet célra a vonzáskörzet valamely komponensét kiragadva, vagy bizonyos számításokkal az övezeteket összegezve jellemezni s számszerűsíteni a vonzáskörzeteket, *ugyanis az eltérő hierarchikus övezetek eltérő igényeket támasztanak a központ intézményhálózatával, annak mennyiségi és minőségi fejlesztésével szemben. A hasonló hierarchikus szintű központok vonzáskörzetének nagysága és belső szerkezete is eltérő.*⁴²

⁴² Az I. rendű központok vonzáskörzeteinek szerkezetét pl. a következőképp vizsgálhatjuk:

Miskolc hatalmas, 340 000 lakosú területen látja el a IV. rendű funkciókat, részben a kisebb központokkal közösen, III. rendű vonzáskörzete 410 000 lakosú; 265 000 lakosú területen kizárólagosan látja el az e hierarchikus szintre jellemző funkciókat.

Szegednek mind IV., mind III. rendű vonzáskörzete viszonylag kis kiterjedésű (100 000, ill. 120 000 lakosú), s a két övezet közel azonos kiterjedésű. A vonzás intenzitása csak közepes.

Debrecen a legnagyobb III. rendű vonzáskörzet (közel 450 000 lakosú), IV. rendű funkcióinak vonzáskörzete — a közeli hajdúvárosok miatt — már jóval kisebb, mint Miskolc (210 000 lakos).

Pécs kizárólagos III. rendű vonzáskörzetéhez — amely 110 000 lakosú — hasonló kiterjedésű átmeneti övezet járul, s a III. rendű vonzáskörzetén belül részben vagy egészben a járási szintű funkciókat is ellátja.

Győr igen intenzíven vonzott IV. rendű vonzáskörzetén mintegy 150 000-en élnek; a magasabb szintű funkciókon Szombathellyel, Sopronnal, Mosonmagyaróvárral osztozik.

Néhány megyeszékhely vonzáskörzetének szerkezete:

Békéscsaba a különböző hierarchikus szintekre jellemző funkciókat Gyulával megosztva végzi (még a megyei szintű feladatokat is; Gyulán működik a megyei kórház, bíróság, ügyészség, vízügyi hivatal stb.). III. rendű vonzáskörzete kiterjedt ugyan — a központtal együtt kb. 290 000-en lakják —, de sehol sem kizárólagos a szerepe a lakosság ellátásában (még a szomszédos községekből is csak a forgalom 60—62%-a irányul Békéscsabára). Az intenzíven vonzott terület ezért alig 60 000 lakosú, Kisvárdra intenzíven vonzott körzetéhez hasonló nagyságú.

Kaposvár megyéjének egyetlen magasabb szintű központja, ezért a járási szintnél magasabb funkcióknak szinte kizárólagos ellátója; III. rendű vonzáskörzete igen nagy — a központtal együtt megközelíti a 400 000 lakost —, az intenzív vonzáskörzet azonban — az alacsony népsűrűség s ennek következtében a viszonylag nagy távolságok következtében — szerény kiterjedésű.

Még az azonos hierarchikus szintű központok „modellje” sem szerkeszthető meg, ill. a modell a tényleges képet elfedő nagyfokú általánosítás eredményeként állítható elő, s így gyakorlati értéke vajmi csekély. A település-hálózati, településföldrajzi adottságok még hosszú távon sem alakíthatók át gyökeresen, így azonos hierarchikus szint mellett is fennmaradnak az eltérő vonzáskörzet-nagyságok, az eltérő vonzáskörzet-struktúra; tehát a központok szerepe környezetük ellátásában eltérő lesz, s így — bizonyos határok közt — intézményhálózatuk közt is lehetnek eltérések. Az egyedi jellemvonásokat a távlati tervezés sem hagyhatja figyelmen kívül; a különböző hierarchikus szintű funkciókat ellátó intézmények fejlesztésének arányait a vonzáskörzetek szerkezetének ismeretében kell kialakítani.

2. Nem tekinthető általánosnak — az egész országra kiterjedő vizsgálataink alapján gyakorinak sem mondható — az a vonzáskörzet-modell, amelyben a falvak lakói egyre differenciáltabb igényeikkel egyre magasabb szintű központokat keresnek fel, s így egyaránt törvényszerű, természetesen egyre kisebb intenzitású kapcsolatot tartanak fenn minden hierarchikus szint valamely képviselőjével. A IV. rendű és III. rendű központok felé irányuló vonzódás „törvényszerűnek” és általánosnak tekinthető (természetesen ha valamely település számára egy III. rendű központ a legelőnyösebben felkereshető város, akkor *csak* ezen központ felé vonzódik), a II. és I. rendű központok felé való — ha azok egyben nem a legelőnyösebben megközelíthető IV. vagy III. rendű központok — gravitáció viszont csak alkalomszerű, s többnyire csak kényszerítő tényezők következtében kerül rá sor (kizárólag a megyeszékhelyen található közigazgatási, egészségügyi intézmények vonzása). Erre mutat, hogy a megye III. rendű központjainak (Kisvárdá, Mátészalka) vonzásterületén a megyeszékhely vonzása igen kis intenzitású, a települések nem rendeződnek további intenzitási övekbe, s *személyes megfigyeléseink szerint a lakosságnak csak vékony rétege keresi fel rendszeresebben a megyeszékhelyet.* (Szatmár felnőtt lakosságának jelentékeny része még nem járt egyetlen alkalommal sem Nyíregyházán.) *Mindebből következik, hogy a vonzáskörzet vását a III. és IV. rendű funkciók vonzáskörzetei alkotják; a III. rendű központok vonzáskörzetei zártak — a III. rendű központok centralitásának országos átlaga 0,91; a megyében Kisvárdáé 0,85, Mátészalkáé 0,93 —, a magasabb rendű központok vonzáskörzetei közti különbség mindenekelőtt a megyeszékhely rang meglétéből vagy hiányából adódik. Noha a megyeszékhelyek közigazgatási intézményeik mellett is rendelkeznek „megyei szintű” intézményekkel, mégis arra lehet következtetni, hogy megyeszékhely rangjuk elvesztése esetén vonzásuk mai III. rendű vonzáskörzetükre korlátozódna, vagy csak igen alacsony intenzitással fedné át a szomszédos III. rendű vonzáskörzeteket.*

3. A vonzáskörzet-rendszer gerincét alkotó III. és IV. rendű vonzáskörzetek mellett nagyszámú elemi központ vonzása teszi bonyolulttá a von-

---

Salgótarján szintén csak részben látja el a megyei funkciókat; mintegy 70 000 lakosú területtel igen szoros kapcsolatot tart fenn — részben a nagyfokú ingázás révén —, de III. rendű vonzáskörzete kicsiny, alig múlja felül a 100 000 lakost.

Zalaegerszeg kétközpontú megye székhelye; az elaprózott településszerkezet következtében azonban körzetén belül szerepe kiemelkedő.

Székesfehérvár vonzáskörzete kiegyensúlyozott, a vonzáskörzeti övek közel koncentrikusak; a város kapcsolatai a vonzáskörzet községeivel szorosak.

zaskörzetek képét. Az elemi központok vonzása — ha azt a kapcsolatteremések számán, ill. a központtal szoros kapcsolatban levő települések lakosságán mérjük — nagyarányú lehet.

Szabolcs-Szatmár megyében Dombrád, Rakamaz, Nagyecsed, Mándok intenzív vonzaskörzetének nagysága megközelíti vagy meghaladja a 20 000 főt; a vonzás intenzitása magas; a kiskereskedelmi vonzás terén eléri a heti 15 vásárlás/100 lakos értéket. Legtöbb községet — kilencet — Mándok vonzott intenzíven; kapcsolatokat maximálisan 12 km-re fekvő településekkel építettek ki az elemi központok.

Az elemi központok vonzása különböző mértékben befolyásolja a magasabb rendű központok ágazati vonzaskörzeteit; a kiskereskedelem, a szolgáltatások, a piacok s többnyire az egészségügy vonzására kevés hatást gyakorol, de az oktatás vonzaskörzeteinek alakulását jelentősen befolyásolja.

Az elemi központok elhelyezkedésében, sőt fejlesztésükben kevés szabályosság és tervszerűség mutatkozik. Néhol sűrűn egymás mellett helyezkednek el — Tarcfal, Tokaj, Rakamaz, Gávavencsellő —, s a falvak lakói 2—3 elemi központot is rendszeresen felkereshetnek (pl. Tímár, Szabolcs, Balsa, Nyírbogdány stb.), másutt oly területeken is hiányoznak, ahonnan a legközelebbi magasabb rendű központ egy-másfél órányira van. Tervszerű fejlesztésük a falukörzet-központok kialakításával indulhat meg.

4. A város—falukapcsolatokon kívül is számottevő forgalmat hívnak létre az igazgatási-ellátási-szolgáltató intézmények; e kapcsolatok jelentős részét a lokális funkciójú intézmények felkeresése teszi ki (elaprózott településszerkezet esetén a lokális funkciók is „vonzaskörzetre” tehetnek szert).

5. Az eltérő foglalkozású, életkorú, keresetű lakosságnak a városok felé való gravitációja jelentős mértékben eltér egymástól. Az intézményhálózat tervezése során a potenciális vonzaskörzet lakosságának foglalkozási szerkezetére, jövedelmi viszonyaira, demográfiai jellemzőire is tekintettel kell lennünk.

6. A központok s vonzaskörzetük közti kapcsolatok már ma is szorosak. Az intézményhálózat kapacitásának tervezése során a „vidék” igényeivel tervezőink többnyire már számolnak. *Alig veszik figyelembe viszont a központi funkciójú intézmények által kiváltott forgalmat a városok infrastruktúrális létesítményeinek tervezésekor.* Még ritkábban vállalják városaink *tudatosan* a vidék minden irányú ellátásának szerepét, pontosabban azt, hogy a városok a feléjük vonzó településeket, azok lakóit épp úgy sajátjuknak érzéik, mint a város lakosságát. Mivel számos tényező a város—falukapcsolatok további erősödését fogja eredményezni, a „vidékiek” egyre gyakoribb látogatói lesznek a városoknak, feltétlenül kívánatos, hogy a városok (vezetőik, tervezőik, lakóik) tudatosan vallják: a falu és a város a településhálózat egymást feltételező, kiegészítő pólusai, együttműködésük elengedhetetlen; a város és környéke szerves egységet alkot, oly várospolitikát s —építést kell folytatni, hogy a központot a vidéki lakosság is magáénak tudja.⁴³ Csak példaként említjük azt a — nem is e bonyolult kapcsolatok

⁴³ ERDEI F. évtizedekkel ezelőtt a falvak s a városok kapcsolatainak rendezését sürgetve követendő példaként a mezővárosok s tanyáik közti szoros egységet említette. Ezen kapcsolatok egyes elemeinek korszerű megvalósítása elengedhetetlen, ha a városok és falvak közti különbség csökkentésének — már-már szólamná silányult — elvét meg akarjuk valósítani.

s viszony lényegét érintő — tény, hogy a megye központjainak többségében nem épült eddig autóbusszpályaudvar, s naponta ezek a szabad ég alatt várakoznak járataik indulására.

7. A vizsgált terület településszerkezete, településhálózata s következőképp vonzaskörzet-rendszere sem jellegzetesen alföldi. Szükségesnek véljük azonban kitérni az „alföldi jellegű” vonzaskörzet-rendszerek problémájára, ugyanis az alföldi városok vonzaskörzeteiről szakirodalmunkban oly nézet uralkodik, hogy azok kis kiterjedésűek, a központokhoz laza szálakkal kapcsolódnak, a vonzaskörzetek határai bizonytalanok, a vonzaskörzet-szisztéma rendkívül kusza. Az alföldi gazdasági körzetek elhatárolása egyes vélemények szerint épp a „kialakulatlan” vonzaskörzetek miatt bizonytalan.

A dunántúli, északi és az alföldi városok vonzaskörzeteinek *átlagos* nagyságát (16. táblázat) összehasonlítva megállapítható:

— Az intenzíven vonzott terület lakosság száma az Alföldön alacsonyabb, mint a Dunántúlon és Észak-Magyarországon, a különbségek azonban nem jelentősek. Ugyanakkor tény, hogy a vonzás átlagos intenzitása az Alföldön alacsonyabb, mint a Dunántúlon.

— *Ha a vonzaskörzet-nagyságok meghatározásakor a központ lakosság számát is figyelembe vesszük* — s mivel a vonzaskörzet nem más, mint egy-egy város központi funkciói által kiszolgált terület, ill. népesség, s ezért a központ maga is része a vonzaskörzetnek —, *akkor egyértelmű eltérések a vonzaskörzetek nagyságában nem tapasztalhatók.*

16. TÁBLÁZAT

Az alföldi és dunántúli-észak-magyarországi központok vonzaskörzeteinek átlagos nagysága

A vonzaskörzeti öv megnevezése	I. rendű		II. rendű		III. rendű		IV. rendű	
	központok vonzaskörzetének lakosság száma (1000 fő)							
	A	B	A	B	A	B	A	B
Intenzíven vonzott körzet	137,3	166,8	89,2	67,8	32,2	40,6	12,4	18,2
+ a központ	260,8	290,9	147,5	110,0	60,4	63,8	25,0	27,0
IV. rendű vonzaskörzet	164,2	216,9	164,1	109,7	62,5	63,1	34,9	34,7
+ a központ	288,4	337,6	222,4	151,8	90,4	86,3	47,6	43,4
III. rendű vonzaskörzet	277,5	305,7	244,9	203,8	87,3	79,0	—	—
+ a központ	401,9	426,4	303,2	245,9	115,3	102,2	—	—

A = Alföld

B = Dunántúl és Észak-Magyarország

— A relatív vonzaskörzetek nagyságát illetően a dunántúli központoknak nincs előnyük az alföldiekkel szemben, sőt az alföldi központoknak általában nagyobb a relatív vonzaskörzetük.

A vonzaskörzet-rendszerben kimutatható különbségek mindenekelőtt az alsóbb hierarchikus szinteken mutatkoznak; ez természetes következménye annak, hogy a nem központi szerepkörű, de népes falvak vagy az elemi központok az alacsonyabb szintű városi szolgáltatások megszürése érdekében, de a *magasabb szintű intézmények* (kórházak, klinikák, rendelőintéze-

tek, felsőfokú oktatási intézmények, nagykereskedelem, megyei hivatalok stb.) vonzását nem befolyásolják.

Az alföldi városok csökevényes vonzáskörzetéről kialakult nézetek feltételezett okai közt megemlíthetjük az alábbiakat.

— A vonzáskörzetnek a város közigazgatási határán kívül eső részét véve figyelembe már jelentősebb eltérések mutatkoznak az Alföld és a Dunántúl, valamint Észak-Magyarország közt. Ez utóbbi terület központjainak intenzív vonzáskörzeteit 100-nak véve, az alföldiek nagysága az

I. rendű központok esetében	82, a
II. rendű központok esetében	136, a
III. rendű központok esetében	79, a
IV. rendű központok esetében	67.

Tehát a IV. rendű központok esetében az alföldi városok intenzív vonzáskörzetének lakossága csak kétharmada a dunántúliaknak.

— Az átlagos vonzáskörzet nagysága az Alföldön igen eltérő értékekből adódik; jónéhány város vonzáskörzete — különösen a város határain kívül eső része — jelentéktelen (Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Hajdúnánás, Kisújszállás, Hódmezővásárhely, Nagykőrös stb.).

— Országgrészenként eltérő a központ és a vonzáskörzet lakosságszáma közti arány:

	Dunántúl és Észak-Magyarország központ: vonzáskörzet	Alföld központ: vonzáskörzet
a IV. rendű központok esetében	100 : 209	100 : 97
a III. rendű központok esetében	100 : 175	100 : 114
a II. rendű központok esetében	100 : 160	100 : 133

Különösen a IV. rendű központok esetében feltűnő az eltérés: míg a Dunántúlon a vonzáskörzet központon kívüli részének lakossága kétszeresen múlja felül a város lakosságát, addig az Alföldön a központok általában népesebbek, mint intenzív vonzáskörzetük. Részben a központ—vonzáskörzet közti arány különbsége okozza, hogy a dunántúli városoknak a „vidék” ellátásában játszott szerepe feltűnőbb. (Ez még a városok, különösen a kisvárosok mozgásjelenségeiben, külső képében, életritmusában is megmutatkozik; hasonló számú „vidéki” valósággal ellep egy kis dunántúli várost, de egy népes mezővárosban kevésbé tűnik fel jelenlétük).

8. A vonzáskörzet-hálózat alakításában részt vevő tényezőket az ágazati vonzáskörzetek ismertetésekor számbavettük. Az ágazati vonzáskörzetek egy részére (kiskereskedelem, piac, szolgáltatások) az adminisztratív döntésektől mentes formálódás a jellemző; a vonzáskörzeteikre hatást gyakorló tényezőket a kiskereskedelem vonzáskörzetének ismertetésekor vizsgáltuk.

A komplex vonzáskörzet vonzásintenzitásának s a különböző közlekedés-földrajzi, településhálózati, demográfiai tényezőknek összevetése szerint (többtényezős korreláció-számítást alkalmazva) a komplex vonzáskörzetek intenzitásának alakításában az egyes tényezők hasonló szerepet játszanak, mint a kiskereskedelem esetében. A számításba vett tényezők s a komplex vonzáskörzet intenzitása közti kapcsolat szorosságát mérő totális korrelációs koefficiens értéke 0,7820, valamivel szorosabb, mint a kis-

kereskedelem esetében. A közlekedésföldrajzi tényezők szerepe még hangsúlyosabb, mint a kiskereskedelem vonzáskörzetének formálásában. (A komplex vonzáskörzet intenzitási értékei s a költségtávolságok közti parciális korrelációs koefficiens $-0,717$.) A többi tényező — településhálózat, településszerkezet, demográfiai tényezők stb. — szerepe viszont igen csekély a vonzásintenzitás alakításában.

A komplex vonzáskörzet funkcionális öveinek alakításában a közigazgatási határoknak jelentős szerep jut. A közigazgatási határok különböző áttételeken keresztül gyakorolnak hatást az általános vonzáskörzet alakulására, így

— a közigazgatási intézmények vonzása a közigazgatási határok által adott;

— számos intézmény „adminisztratív” úton kijelölt hatásköre ugyancsak a közigazgatási határokhoz igazodik (pénz-, hitel- és biztosításügy, egészségügyi intézmények stb.);

— ezen intézmények felé irányuló forgalomhoz kapcsolódhat egyéb intézmények felkeresése is (szaküzletek, kisipar, szolgáltató intézmények);

— a tömegközlekedési eszközök járatainak kijelölésénél figyelembe veszik a közigazgatási határokat (mindenekelőtt az autóbuszjáratok igazodnak a járáshatárokhoz).

IV. A város- és vonzaskörzet-hálózat alakulásában várható tendenciák

Az előzőekben már érintettük a városhálózat dinamikájának — Szabolcs-Szatmár megye területén kimutatható — tendenciáit; megállapítottuk, hogy:

— a tágabb értelemben vett szolgáltató funkciók jelentősége növekszik; e növekedés *üteme* meglehetősen egyenletes volt az utóbbi évtizedben s várhatóan a jövőben sem változik e tendencia. A központok forgalmának növekedését kifejező adatokat az ágazati vonzaskörzetek vizsgálata során elemeztük; csak utalunk arra, hogy a megye rendelőintézetének betegforgalma 1957 és 1969 közt 608 000-ről 1 744 000-re, a kórházakból elbocsátott betegek száma 35 000-ről 68 000-re, a középiskolai tanulók száma 5261-ről 13 773-ra emelkedett, s a kereskedelmi központok forgalma közel megháromszorozódott.

— A városias szerepkörű intézmények hierarchikus értéke állandóan változik. Ennek legszembetűnőbb megnyilvánulása számos intézmény „rangjának”, hierarchikus szintjének gyors süllyedése.⁴⁴ Ebből egyértelműen az következnek, hogy a „vidék” intézményhálózatának fejlődése a városok jelentőségének csökkenését, az ellátottság messzemenő kiegyenlítését, következésképp a vonzaskörzetek zsugorodását, a falu—város közti kapcsolatok gyengülését vonja maga után. Ez a nézet kapott hangot pl. a kiskereskedelmi hálózat egyes tervezési munkálatainál, amikor a központok szerepének csökkenését tételezik fel. Hasonló feltevések a település-tervezés gyakorlatából is ismertek; PERCZEL K. szerint — a MTA Településtudományi Főbizottsága 1966. szeptemberi ülésén tartott előadás alapján — „... a szolgáltatások közti színvonalkülönbségek hosszú idő alatt megszűnnek és a legmagasabb szintű ellátásra tartanak igényt az összes települések lakói. Az ellátottsági színvonal emelkedése tehát az ellátottság magas szintű uniformizálódását vonja maga után.” „... minden távlatban is megmaradó település magas színvonalú teljes közintézmény-ellátottságot fog igényelni és nyerni.” E feltevések tehát a városhierar-

⁴⁴ A középiskolák még e század elején is „megyei szintű” funkciókat láttak el (a felszabadulás előtt Szabolcs-Szatmár megye mai területén mindössze három városban működött középiskola). Az 1950-es évek elején kibontakozott „iskolaalapítási hullám” után váltak járási szintűvé a középiskolák (az ötvenes években szervezték meg a mátészalkai, nyírbátori, tiszalóki, vásárosnaményi és fehérgyarmati középiskolákat), majd a hatvanas évek elején már a „járási szint” alá süllyedtek; jelenleg Szabolcs-Szatmár megye 17 településében működik középiskola. Járási szintre redukálták a szakorvosi ellátást biztosító rendelőintézetek, s a kórházhálózat is megközelíti ezt a decentralizációs fokot. A falvak iparcikkforgalma is emelkedik.

chia s így természetesen a vonzaskörzetek megszűnésével számolnak. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy

— egyrészt egyes intézmények ugyan lejjebb kerülnek a hierarchikus értéksorban, de ugyanakkor állandóan új intézmények jelennek meg a hierarchikus rangsor csúcsán (Szabolcs-Szatmár megyében pl. felsőfokú oktatási intézmények), s biztosítják a magasabb szintű központok pozícióit;

— másrészt a lakosság igényeinek növekedése, vásárlóerejének emelkedése, a szociális-egészségügyi-oktatási stb. szolgáltatások bővülése ellen-súlyozza a falusi intézményhálózat esetleg növekedő elszívó hatását. Annak ellenére, hogy a városok vagy egyes városok részesedése csökken a szolgáltatások ellátásában, forgalmuk *mennyisége* (az esetek túlnyomó többségében) *növekszik*, tehát a városok egyre szorosabb, sokoldalúbb kapcsolatokat építenek ki környezetükkel.

— A városi szolgáltatásokkal szemben támasztott növekvő igény azonban *eltérő mértékben és ütemben növeli* — esetleg relatíve csökkenti — *az egyes városok jelentőségét*. A különbségek megmutatkozhatnak *a hierarchikus szintenként és a területenként* eltérő fejlődésben. A központok hierarchiájában bekövetkező változások tendenciáiról nincsenek egyértelműen elfogadott prognózisok. Egyes feltevések szerint a színvonalasabb ellátást nyújtó (magasabb hierarchikus szintű) városok szerepe növekvőben van, ezzel párhuzamosan a kisebb központok fokozatosan elsorvadnak. E tendenciát látszanak bizonyítani a technikai civilizáció s az életszínvonal terén előttünk járó országokban megfigyelhető jelenségek (a kisebb központok felszámolódása), a járási székhelyek számának csökkenése,⁴⁵ számos volt járási székhely eljelentéktelenedése (Biharnagybajom, Vál, Nagyigmánd, Igal, Szabolcs-Szatmár megyében Gáva), a megyeszékhelyeknek a polgári közigazgatás kiépülése óta tapasztalható előretörése, a korábbi konkurens központok viszonylagos visszaszorulása (pl. Nyíregyháza—Kisvárd, ill. Nagykálló). Ugyanakkor ellenkező előjelű változásokra hivatkozva — a különböző szolgáltató-ellátó intézmények már említett decentralizálódása, számos alacsonyabb rendű központ intézményhálózatának gyors kiépülése — készülnek tervek az alacsonyabb hierarchikus szintű központok intézményhálózatának fejlesztésére. Az ellentétes vélemények forrása többek közt a valóságban is jelentkező ellentétes tendenciákban keresendő; a városi szolgáltatásokkal szemben támasztott emelkedő igények ugyanis egyrészt az *igénybevétel gyakoribbá válásában, másrészt színvonalasabb ellátást biztosító központok felkeresésében nyilvánulnak meg*. Az igények növekedésének e kettős megnyilvánulása — számos területileg is eltérő tényezőtől befolyásolva — egyelőre eltérő tendenciákat tart életben.

a) A nagyobb városoktól távolabb a városi szolgáltatások gyakoribbá váló igénybevétele *az alacsonyabb szintű központok jelentőségét növeli*. Ehhez járulhat az alacsonyabb hierarchikus szintű központok tervszerű fejlesztése, a városi funkciójú intézmények hálózatának decentralizációja. Ennek következtében a kis központoknak környékükre gyakorolt vonzása egyre intenzívebb, sokoldalúbb.

b) Ugyanakkor a színvonalasabb ellátás igénye a nagyobb városok szerepének, viszonylagos jelentőségüknek növekedését helyezi előtérbe. Ennek

⁴⁵ 1930-tól napjainkig 170-ről 109-re csökkent a járások száma.

a tendenciának erősebb kibontakozását épp a városokkal kiépülő egyre szorosabb kapcsolatok gátolják — egyelőre. Adataink szerint egy-egy falu lakosságának akár kétharmada-negyötöde is megfordulhat hetente a környező városokban; ez a nagyarányú forgalom azonban — ha a magasabb szintű központ távol van — költséges, ezért kerülnek előtérbe az alacso-

17. TÁBLÁZAT

A városi funkciójú intézmények fejlődése Szabolcs-Szatmár megyében 1957 és 1968 közt

Központok	Kórházak ágytszáma		Részese des a megyei értékből %		Középiskolák tanulólétszáma	
	1957	1968	1957	1968	1957	1968
Nyíregyháza	685	966	63,7	49,0	1668	3 609
Kisvárd a — Mátészalka	339	466	31,5	23,6	1312	2 269
Járási székhelyek	50	540	4,8	27,4	1920	3 016
Egyéb központok	—	—	—	—	—	1 512
Összesen	1074	1972	100,0	100,0	4900	10 406

Központok	Részese des a megyei értékből %		Kiskereskedelmi forgalom (millió Ft)		Részese des a megyei értékből %	
	1957	1968	1957	1968	1957	1968
Nyíregyháza	34,0	34,7	356,8	649,1	31,6	28,7
Kisvárd a — Mátészalka	26,7	21,8	186,9	294,7	16,6	13,0
Járási székhelyek	39,3	28,9	209,3	496,9	18,7	21,9
Egyéb központok	—	14,6	112,7	290,0	10,0	13,3
Összesen	100,0	100,0	865,7	1730,7	76,9	76,9

nyabb szintű, de közeli központok. Közép- és nagyvárosok közelében azonban a kis központok szerepe egyre jelentéktelenebbé válik, vonzáskörzetük felbomlik, a falvak elsősorban a magasabb szintű központtal építik ki kapcsolataikat. Az utazási költségeknek a jövedelmekhez viszonyított csökkenése, a szabadidő növekedése, az egyéni közlekedési eszközök szaporodása ezt a folyamatot minden bizonnyal gyorsítani fogja. Ez feltehetően nem jár majd minden esetben a kisebb központok forgalmának csökkenésével, hanem az arányok tolnak el a nagyobb városok javára.

Szabolcs-Szatmár megyében egyértelműen az alacsonyabb rendű központok gyorsabb ütemű fejlődését, a lakosság városi javakkal való ellátásában játszott szerepük abszolút és relatív növekedését tapasztaljuk. A városi funkciók mennyiségi növekedése ellenére mind Nyíregyháza, mind a két III. rendű központ részese des a városi szolgáltatások ellátásában. Különösen Kisvárd a és Mátészalka szerepének csökkenése szembe tűnő (1957-es részese desüket 100%-nak véve 1968-ig a kórházi ellátásban 74,9%-ra, a kiskereskedelmi ellátásban 78,3%-ra, a középfokú oktatásban 81,5%-ra csökkent részese desük). A járási székhelyek (Kisvárdát és Mátészalkát nem számítva) előretörése egyes funkciócsoportokban látványos (17. táblázat); 1957-ben rendelőintézzettel nem rendelkeztek, ma a betegforgalom egynegyedét bonyolítják le; ugrásszerűen növekedett a kór-

házi ellátásban játszott szerepük, növekszik részesedésük a kiskereskedelmi forgalomból; a járási székhelyek jelentőségének növekedésében elsősorban Nyírbátor, Vásárosnamény és Fehérgyarmat, kisebb mértékben Csenger intézményhálózatának és forgalmának növekedése rejlik, míg Nagykálló, Tiszalök és Baktalórántháza stagnált vagy — relatíve — hanyatlott. Természetesen az elmúlt két évtizedben tapasztalt tendenciák extrapolálása téves következtetésekre vezetne. Az alacsonyabb szintű központok alapvető intézményhálózata az elmúlt években kiépült (Nyírbátor egészségügyi szerepkörének fejlesztése lenne még indokolt), így részesedésük a városi szolgáltatások ellátásában feltehetően nem fog tovább növekedni. Ugyanakkor feltétlenül kívánatos a III. rendű központok — mindenekelőtt Mátészalka — fokozott fejlesztése. A járási székhelyek s a III. rendű központok szerepének kiegyenlítődése ugyanis egyrészt a járási székhelyek örvendéséből, másrészt a korábban vezető vidéki központok fejlesztésének elhanyagolásából ered. A IV. és V. rendű központok fejlesztése nem teszi feleslegessé néhány központ fokozott városiasodását. Vásárosnamény, Fehérgyarmat és Csenger városi intézményeinek gyarapodása következtében a megye K-i harmadának alsó fokú városi javakkal való ellátása kielégítővé vált, ugyanakkor középfokú ellátása — Mátészalka és részben Kisvárdá fejlesztésének késése következtében — ma is problematikus, mert számos középfokú intézmény csak Nyíregyházán vagy Debrecenben található. Mátészalkának a városi szolgáltatások minőségi szintje szempontjából meg kellene közelítenie Nyíregyházát — természetesen a közigazgatási, igazgatási-szervezési feladatoktól eltekintve. Ma még a megyeszékhelyet kell felkeresni Szatmárból olyan intézmények meglátogatása esetében is, amelyek Mátészalkán is gazdaságosan fenntarthatók lennének. Kisebbségi mértékben vonatkoznak az elmondottak Kisvárdára; ugyanis az ellátandó lakosság száma alacsonyabb, mint Mátészalka esetében, s a város körzetéből Nyíregyháza is könnyebben elérhető. Nyíregyháza szerepének csökkenése minden bizonnyal átmeneti, ill. az alacsonyabb szintű városi szolgáltatásokra fog a jövőben korlátozódni; ugyanakkor a magasabb szintű ellátást biztosító újonnan létesített intézmények (Tanárképző Főiskola, szakközepiskolák, új kórházi osztályok stb.) fokozzák a város szerepét, sokoldalúbbá teszik kapcsolatát környékével.

A városhierarchia egyszerűsödésére utaló tendenciák is megfigyelhetők városhálózatunkban. Ennek ellenére sem Szabolcs megyében, sem az ország más területén nem képzelhető el a városhálózat és vonzáskörzet-rendszer olyan szigorúan modellszerű, egymás mellé és fölé rendelt rendszere, amelyet a településtervezés szakemberei — régebben — megvalósítani kívántak. PERCZEL K. (1961) szerint ugyanis a „... távlati szocialista régióbeosztás egyik jellemzője az, hogy a különböző fokozatú régiók területei egymással meghatározott közös határvonalban érintkeznek, és az egész területet átfedik úgy, hogy minden terület egy vonzáskörzet körzetébe tartozik minden fontos szempontból, és regionális vonzáskörzeteken kívül eső területek nincsenek”. A településhálózat-fejlesztés konkrét terveiben formát öltött elképzelések szerint az országos és nemzetközi funkciókat ellátó fővároson kívül két hierarchikus szint alakult volna ki: a régióközpontok (felsőfokú központok) és az alközpontok (középfokú központok) szerepét betöltő városok szintje. A régiók vázát a város—vidék kapcsolatok alkotják. Az alrégiók közt vonzáskörzeti átfedések nem lennének, csu-

pán a regionális központ magas szintű funkcióinak vonzáskörzetei telepednének rá az egész rajonra. (Megjegyezzük, hogy a településhálózat-fejlesztési tervek újabb változatai kevésbé merevek, mint az eredeti elképzelések. Így pl. számolnak „részleges” központok kialakításával, egyes alsófokú központok „kiemelt” fejlesztésével stb.)

A településhálózat-fejlesztési tervek szerint Szabolcs-Szatmár megye területén négy alrajont alakítanak ki Nyíregyháza, Kisvárdra, Mátészalka és Nyírbátor székhelyekkel; Vásárosnamény és Fehérgyarmat a részleges középfokú központ szerepkörét látná el. A mai tiszalóki járás középfokú központja Hajdúnánás lenne.

Ezeknek az elképzeléseknek részleteiben való elemzése, bírálata e helyütt nem feladatunk. E tervek támpontokat adhatnak a *távlati* közigazgatási beosztás kialakításához. A közigazgatási határok megszabhatják néhány ellátó-szolgáltató intézmény működési területét is, de az ellátás általános és kizárólagos területi rendszerévé nem fejleszthetők e téregységek; *átfedésmentes, modellszerű vonzáskörzet-hálózat nem alakítható ki*, az alábbi okokból.

— A különböző intézmények gazdaságos fenntartásához szükséges népességszám alsó határa vagy optimuma igen eltérő. Az intézmények gazdaságos fenntartásának és a lakosság ellátásának követelménye (a lakosság egy bizonyos távolságon belül megtalálja a szóban forgó intézményt) által kialakított határértékek szintén annyira eltérőek, hogy azokat két szintben (felső- és középfokú központok) összeegyeztetni nem lehet. Még egy-egy funkciócsoporton belül is sokkal nagyobb az intézmények „diszperziós” értékeinek távolsága, semhogy azokat két szintben tömöríteni lehetne.

— Ugyancsak lehetetlenné teszi a közigazgatási egységekhez hasonló vonzáskörzet-hálózat kialakítását a meglévő városhálózat. Ez nem felel meg az optimális ellátást biztosító modellnek; kétségtelen, hogy viszonylag gyors eredménnyel járhatnak a városhálózat átalakítását célzó erőfeszítések (pl. az új szocialista városok felépítése), de a városok „fennmaradási energiája” is számottevő; a modellben feleslegesnek ítélt központok város voltát, intézményhálózatát nem lehet megszüntetni, s ezek továbbra is vonzást gyakorolnak környékükre. „Regionális” szerepkör nélküli — tehát környezetükre hatást nem gyakorló — városok kijelölése, ill. az ebből fakadó konklúziók gyakorlati megvalósítása aligha vihető keresztül.

— A városok állandó mozgásban vannak a hierarchikus rangsorban; ez magával hozza a vonzáskörzetek változását is, s az átmeneti állapotok nem minden esetben egyeztethetők össze a modellel.

— Végül figyelembe kell venni, hogy a városi javak „beszerzési helyét” a lakosság szubjektív döntés alapján választja meg; ez a döntés számos tényezőn keresztül irányítható, de a legtöbb funkciócsoportban — kiskereskedelem, szolgáltatások, oktatás stb. — végül is egyéni elhatározás szabja meg a kapcsolatfelvétel irányát. A szubjektív döntések szóródását az egyéni közlekedési eszközök gyarapodása is elő fogja segíteni.

A fent elmondottak alapján a jövőben is számolnunk kell átmeneti övekkel, többszörös átfedésekkel a vonzáskörzetek közt, s a lakosság ellátására a központhálózat sokféle együttműködése alakulhat ki:

— határövezetek azonos szintű központok közt;

— a körzetközpontok mellett más, alacsonyabb hierarchikus szintű központok résztvétele az ellátásban;

— két vagy több központ egyes, nem azonos funkciói vonzáskörzetének kölcsönös átfedése;

— a magasabb szintű központ a szomszédos kisebb városok közelében közösen látja el az alacsonyabb szintű funkciókat az alközpontokkal stb.

Az egyes — azonos hierarchikus szintű — városok vonzáskörzeteinek belső szerkezete a jövőben sem lesz azonos. Az eltérő vonzáskörzet-szerkezet, a vonzáskörzetbe tartozó kisebb központok s a szomszédos városok megoszlása, intézményhálózatuk és lakosság számuk különbözőségei, a vonzáskörzet lakosságának eltérő igényei eredményeként az azonos szintű városok intézményhálózatában — mennyiségi és minőségi szempontból — jelentős különbségek maradhatnak, tehát a *városhierarchia nem lesz azonos a körzetközpontok hálózatával*.

A kívánatosnak látszó városhálózatról vonzáskörzeti vizsgálataink során a következő kép alakult ki.

A növekvő igények, a tovább javuló közlekedési lehetőségek következtében a nagyobb központok jelentősége egyre inkább növekszik. Ezért szükségessé válik a városhálózat gerincét képező településekbe koncentrálni a városi jellegű intézményhálózatot. A vidéki nagyvárosok — a mai I. rendű központok — feladatköre minden bizonnyal tovább bővül. Növekszik a magas szintű intézmények által kiváltott személyi kapcsolatok száma.

A második fokozatot képviselő városoknak jut a jövőben a legnagyobb szerep a lakosság ellátásában. E városok hálózatának körvonalai már kibontakoztak; II. és III. rendű városaink ma is hasonló szerepet töltenek be, mint amelyet a jövőben e városoktól várunk. A II. és III. rendű központok fejlettsége közt jelenleg igen jelentős különbségek mutatkoznak. Ezt egyrészt a ma még szerényebb városi szerepkört betöltő központok erőteljes fejlesztése (Karcag, Siófok, Kiskunhalas, Kisvárd, Mátészalka, Kalocsa stb.), másrészt a II. rendű központok megyeszékhely-jellegének elvesztése csökkentené. Természetesen a jövőben is fennmaradnak színvonalkülönbségek, amit a vonzáskörzetek alakulása is tükrözni fog. Ma a II—III. rendű központok száma 45. Közülük néhánynak „élettere” nem elégséges ahhoz, hogy a jövőben is a városhálózat gerincéhez tartozzanak (Nagykőrös, Makó, Tata, Komárom stb.). Annak a lehetősége is korlátozott, hogy a jelenleg alacsonyabb szintű funkciókat ellátó városok és községek közül emelkedjenek fel egyesek e szintre (Berettyóújfalu, Dombóvár, Barcs, Mezőtúr stb.). Így a jövőben is hasonló számú — kb. 45—50 — „alapvárossal” kell számolnunk. A középvárosok mellett számítani kell egy alacsonyabb hierarchikus szint fennmaradásával is, noha a későbbiek során a kisebb központok szerepének *viszonylagos* csökkenése várható. E kisebb központok túlnyomó többsége a mai IV. rendű központok közül kerül ki.

A következő években, évtizedben tehát az alábbi változások várhatók városhálózatunkban:

— a városok szerepe növekszik, szorosabbá válik a város—falu közti kapcsolat;

— a várható fejlődésre számos tényező hat, s e hatások gyakran ellentétes irányúak;

— ezért az általános tendenciák mellett számos város egyéni utat járhat;

— a következő években a középvárosok erősebb fejlődése várható, ezzel párhuzamosan a kisebb központok viszonylagos szerepe csökken (ez nem jelenti a kisebb központok vidéki forgalmának csökkenését);

— a város- és vonzáskörzet-hierarchia némiképp egyszerűsödhet, azonban modellszerű kiépítésük aligha valósítható meg.

A vonzáskörzeteknek a gazdasági körzetek alakításában, ill. a vonzáskörzetek ismeretének a rajonok elhatárolásában játszott szerepét nehéz megítélni a körzetesítés számos tisztázatlan elvi-módszertani problémája miatt. A vonzáskörzetek szerepe a rajonok alakításában — s az ezt tükröző körzet-elhatárolásokban — alapvetően más, ha a gazdasági körzetek s a közigazgatás téregységeinek területi azonosságát szükségesnek tartjuk, vagy ha ettől eltekintünk. Anélkül, hogy ezzel a sokat vitatott, de mindmáig nyitott kérdéssel e helyütt részletesebben foglalkoznánk, megjegyezzük, hogy véleményünk szerint *a komplex gazdasági egységeknek s a közigazgatási-ellátási egységeknek területi egybeesése kívánatos ugyan, de a merőben eltérő szempontú térfeosztás egybehangolására a különböző taxonómiai egységek esetében eltérőek a lehetőségek.*

Az alkörzetek és a középfokú közigazgatási-ellátási egységek egyeztetésére csak kivételesen van lehetőség. Míg a gazdasági körzeteket a földrajzi munkamegosztásban betöltött speciális szerep hívja életre, addig a közigazgatási-ellátási egységek elhatárolásánál természetesen az „igazgathatóság” szempontjai kerülnek előtérbe (a közigazgatási egységek hasonló nagyságrendje, a központ előnyös közlekedési adottságai, a közigazgatási székhely alkalmassága a központi funkciók ellátására stb.). A különböző körzettervezetekben szereplő legtöbb gazdasági alkörzetet közigazgatási-ellátási egységgé szervezni nem lehet, már csak erősen különböző lakosság számuk miatt sem. (Pl. MARKOS Gy. az Észak-Tiszántúlt 5 alkörzetre bontja: a nyírségi alkörzetnek mintegy 480 000, a hortobágyinak mindössze 65 000 lakója van.) Mindebből következik, hogy a közigazgatási-ellátási egységeket az igazgatás-ellátás követelményei alapján kell kijelölnünk, s e követelmények közt jelentős helyet foglal el a központok s vidékük közti kapcsolatnak — a vonzási törvények ismeretében történő — optimalizálása.

A magasabb taxonómiai egységek esetében a gazdasági és közigazgatási egységek egyeztetésének lehetősége nagyobb, mivel a magas hierarchikus szinten álló irányító-szervező-ellátó intézményeket csak ritkán keresik fel a körzet lakói (közlekedésföldrajzi fekvésük hátrányait kevésbé kell figyelembe venni), a gazdasági körzetek mindegyikében van igazgatási-ellátási szerepkörre alkalmas település, nagyságrendi eltérés lakosság számukban nincs, így az igazgathatóság szempontjainak is megfelelnek, vagy e szempontok háttérbe szoríthatók.

Közigazgatási-ellátási hálózatunk jelenlegi területi vetülete (hierarchikus tagolódás, a téregységek nagysága, a közigazgatási egységek határai stb.) elavult. Az igazgatási-szolgáltatási funkciók iránti igény megnövekedett; a fokozódó követelményeknek a mai járási székhelyek jó része egyre kevésbé tud megfelelni. A járási székhely szintű települések intézményeinek minőségileg magasabb szintre való emelése viszont csak a jelenleginél magasabb lakosság számú közigazgatási egységek esetén gazdaságos. Várható, hogy a középfokú (a mai járáások helyébe lépő) igazgatási-ellátási egységek lakosság számának alsó határa a 100 000 fő közelébe emelkedik; központjaik részben ellátják a mai megyeszékhelyekre jellemző igazgatási-szolgáltatási funkciókat is; a megyeszékhelyek funkciói tehát részben „leszállnak” egy alacsonyabb szintre, ugyanakkor egyes szerepköreiket — magasabb szinten — a gazdasági körzetek központjai látják majd el. Noha a megyehatárok 1950 óta megmere-

vedtek, a járások összevonása jelzi a fent vázolt tendenciákat. A mai igazgatási hálózat kiépítésekor a jelenlegi vonzaskörzetek ismerete, s méginkább a vonzaskörzetek alakításában részt vevő tényezők hatásának az ismerete nélkülözhetetlen, s alapját kell hogy képezze az igazgatási-ellátási hierarchia és téregységek kialakításának.⁴⁶

Maguknak a gazdasági körzeteknek az alakításában — véleményünk szerint — mérsékeltebb, de nem elhanyagolható a város—vidék közti kapcsolatoknak a szerepe. A nagy körzetek (makro-, mezo-körzetek; a taxonómiai egységek száma és elnevezése eltérő az egyes szerzőknél!) kontúrjait a termelés területi sajátosságai rajzolják ki, a városok vonzaskörzetei csak a határok pontos rögzítésében játszanak szerepet. Az alkörzetek kialakításában már nagyobb szerepet játszhatnak a központok vonzaskörzetei, szerepüket azonban az egyes alkörzetek jellege nagymértékben megszabja. Termelési-gazdasági szálakkal erősen egybeszőtt, határozott profilú „magterületek”, főleg iparvidékek, üdülő-idegenforgalmi alkörzetek esetében a városok vonzásterülete az alkörzet kialakításában csak másodlagos szerepet játszhat. Elmosódott profilú, széles átmeneti övekkel határolható mezőgazdasági területek alkörzeteinek vázát ezzel szemben a városok s a vonzaskörzetük közt kialakult kapcsolatok képezhetik (Alföld, Dél-Dunántúl).

⁴⁶ Megjegyezzük, hogy egy-egy 100—120 000 lakosú közigazgatási egység túlságosan nagy ahhoz, hogy központja egyedül lássa el valamennyi szolgáltató-ellátó funkciót. Ezért a megkülönböztetett közigazgatási szerepkör nélküli kisvárosoknak is el kell látniuk bizonyos alsóbb szintű városi szolgáltató-ellátó tevékenységet (pl. kevésbé differenciált szaküzletek, középiskolák, kisebb rendelőintézetek, javító-szolgáltató iparágazatok stb.). E központok tervszerű fejlesztésénél a vonzaskörzeti kutatásoknak még fokozottabb szerep jut; ugyanis e központok „hatóterületét” közigazgatási határok nem befolyásolják, spontán alakulnak, a központi funkciókat igénybe vevő körzet ismerete viszont feltétlenül szükséges az intézményhálózat tervszerű fejlesztéséhez.

Módszertani függelék

1. Néhány példa a gravitációs-potenciális modellekre

A deduktív módszerek közül W. J. REILLY 1929-ben publikált kereskedelmi vonzástörvénye vált a legismertebbé. REILLY a newtoni gravitációs törvényből kiindulva feltételezte, hogy két kereskedelmi centrumnak, A és B városnak egy közöttük fekvő X településre gyakorolt vonzó hatása egyenesen arányos az A és B városok lakosság-számával és fordítottan arányos az X távolságának négyzetével:

$$\frac{A \text{ város vonzása } X \text{ településre}}{B \text{ város vonzása } X \text{ településre}} = \left[\frac{A \text{ város lakosság-száma}}{B \text{ város lakosság-száma}} \right] \cdot \left[\frac{BX \text{ távolság}}{AX \text{ távolság}} \right]$$

Ebből következik, hogy két város kereskedelmi vonzaskörzetét elválasztó határvo-nal azon pontok mértani helye, melyek számára

$$R_{xa} = \sqrt{\frac{L_a \cdot R_{xb}^2}{L_b}};$$

ahol

R_{xa} = A város távolsága a határon levő bármely x ponttól,

R_{xb} = B város távolsága a határon levő bármely x ponttól,

L_a = A város lakosság-száma,

L_b = B város lakosság-száma.

Maga REILLY mintegy 150 város kereskedelmi vonzaskörzetét jelölte ki a fenti mód-szerrel, s az eredményekkel igazolva látta eljárását. Magunk is megkíséreltük REILLY formulájának hazai alkalmazását; a Kisalföld, a Délkelet-Alföld és az ország ÉK-i részének hipotetikus vonzaskörzeteit vetettük egybe a tapasztalati úton kijelölt von-zaskörzetekkel. Az eredmények országrészenként különböztek; míg a Kisalföldön a két vonzaskörzet-hálózat főbb vonásaiban megegyezett, a Délkelet-Alföldön már nagyobb eltérések mutatkoztak, Miskolc távolabbi környékén viszont a hipotetikus vonzaskörzet-elhatárolás csődöt mondott (BELUSZKY P. 1967b).

A kutatók további kísérletei arra irányultak, hogy

— a városok központi szerepkörének — a gravitációs modellek tömegének — ki-fejezésére a lakosság-szám helyett más, érzékenyebb mutatót használjanak;

— figyelembe vegyék a területi különbségeket;

— kiküszöböljék a központok közötti nagyságrendi különbségek okozta torzítá-sokat;

— a vonzaskörzeteken belül a vonzás intenzitását is mérjék;

— a távolságadatokat a megközelítési lehetőségek pontosabb mutatóival helyette-sítsék.

O. TUOMINEN finnországi vizsgálatai során úgy találta, hogy a vonzaskörzetek kiter-jedése nem a központok lakosság-számával, hanem a város szaküzletei számának négyzetgyökével arányos. Két város közti távolságot a vonzaskörzeteik közti határ oly távolságarányban metszi, mint a „kereskedelmi erősségi számuk” közti arány.

A vonzáskörzeteket a következő módon kapjuk meg: a vonzáskörzeteket a kisebb centrumokat közrefogó körök határolják. E körök központja a centrumokat összekötő egyenesen van; a kör s ezen egyenes metszéspontjait a következő képlet adja:

$$\frac{S_1 \cdot 100}{S_1 + S_2} \% \text{ és } \frac{S_1 \cdot 100}{S_1 - S_2} \% ;$$

ahol S_1 a jelentősebb centrum erősségi száma,
 S_2 a kisebb centrum erősségi száma.

O. TUOMINEN (1949) szerint a tapasztalati úton feltárt kereskedelmi vonzáskörzetek s a deduktív úton kijelöltek közt nagyfokú hasonlóság mutatható ki. S. GODLUND (1951) a christalleri képletben a telefonelőfizetők számának helyébe a központok szaküzleteinek számát helyettesítette, s a szerző szerint a centralitás mérőszáma arányos a központ körüli vonzási kör sugarának négyzetével.

A központok közti nagyságrendi eltérések okozta torzítások kiküszöbölésére tett kísérletek közül megemlíjtjük C. A. THORWID (1963) eljárását; a központok lakosság-száma helyett a kiskereskedelmi alkalmazottak számával dolgozott, majd a

$\frac{T}{1 + \sqrt{\frac{L_b}{L_a}}}$ képletet (amely REILLY formulájának más matematikai alakban való kifejezése; T = a központok közti távolság, L_b és L_a a központok kiskereskedelmi alkalmazottainak száma) akként módosította, hogy eltérő hierarchikus fokozatú központok esetében nem négyzet-, hanem köb-, negyedik, ötödik gyökkel számolt képletében.

2. A téregységek centralizáltsága, kohéziója, zártsága

A téregységeken belül s a téregységek közt kialakuló forgalomban a központok s a téregységek viszonyainak jellemzésére a következő mutatókat használtuk (a téregységeken belül s a téregységek közt kialakuló kapcsolatok lehetőségeit a 30. ábrán vizsgáljuk).

$$\text{CENTRALIZÁLTSÁG „A” központ centralizáltsága téregységén belül} = \frac{\text{A vizsgált központ s saját téregysége közti kapcsolatteremtések száma}}{\text{A téregységből kiinduló összes kapcsolatteremtések száma}}$$

Pl.:

$$C \text{ } I_C \text{ központ centralizáltsága } C_t \text{ téregységben} = \frac{a_{ct}}{a_{ct} + a_{1ct} + b_{ct} + b_{1ct}},$$

ahol a a_{ct} a C_t téregységből kiinduló kapcsolatteremtések jelzete.

$$\text{A téregységek kohéziója} = \frac{\text{A téregység s a téregység valamennyi központja közti kapcsolatteremtések száma}}{\text{A téregységből kiinduló összes kapcsolatteremtések száma}}$$

Pl.:

$$C_t \text{ téregység kohéziója} = \frac{a_{ct} + a_{1ct}}{a_{ct} + a_{1ct} + b_{ct} + b_{1ct}}$$

$$\text{ZÁRTSÁG} = \frac{\text{A téregység s a téregység valamennyi központja közti kapcsolatteremtések száma}}{\text{A téregységből kiinduló összes kapcsolatteremtések száma} + \text{a téregységbe belépő kapcsolatteremtések száma}}$$

Egy téregység zártsága

Pl.:

$$C_t \text{ téregység zártsága} = \frac{a_{ct} + a_{1ct}}{a_{ct} + a_{1ct} + b_{ct} + b_{1ct} + c + c_1}$$

A centralizáció, kohézió és zártság számításánál különböző szelekciókat alkalmazhatunk; ekkor csak bizonyos hierarchikus szintekkel, ill. meghatározott téregységekkel kialakított kapcsolatteremtések számát vesszük figyelembe.

A hierarchikus szintek szerinti szelekció esetén pl. a CI_c központ szelektív (csak a magasabb rendű központokat figyelembevevő) centralizáltsága a következő képlet alapján számítható:

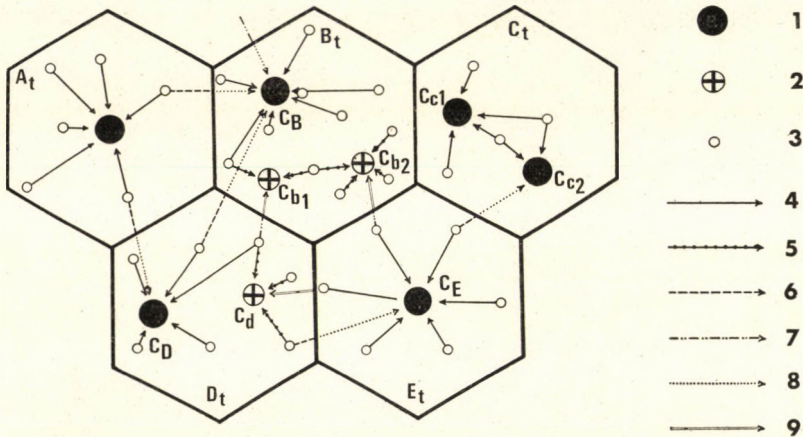
$$CI_c \text{ központ szelektív centralizáltsága } C_t = \frac{a_{ct}}{a_{ct} + b_{ct}} \text{ téregységben}$$

Bizonyos téregységek szerinti szelekció esetén — pl. a C_t és B_t téregységet vizsgálva — C_t téregység centralizáltsága:

$$\frac{a_{ct}}{a_{ct} + a_{1ct} + b_{bt} + b_{1bt}}$$

Hierarchikus szintek és téregységek szerinti szelekció esetén CI_c központ centralizáltsága = $\frac{a_{ct}}{a_{ct} + b_{bt}}$

A kapcsolatteremtések számán a megfigyelt vásárlók, a rendelőintézetekben kezelt betegek száma, a megfigyelt információcsere száma stb. értendő.

30. ábra. A téregységek és központjaik között lehetséges kapcsolatok

1 = magasabb szintű központok; 2 = alacsonyabb szintű központok; 3 = falvak; 4 = a téregységek saját magasabb rendű központjába irányuló kapcsolatai (a); 5 = a téregységek saját alacsonyabb szintű központjába irányuló kapcsolatai (a_1); 6 = a téregységekből a szomszédos magasabb szintű központok felé irányuló kapcsolatok (b); 7 = a téregységből a szomszédos alacsonyabb szintű központok felé irányuló kapcsolatok (b_1); 8 = a szomszédos téregységből a magasabb szintű központba irányuló kapcsolatok (c); 9 = a szomszédos téregységekből az alacsonyabb szintű központokba irányuló kapcsolatok (c_1).

Irodalom

- AJO, R. 1962. Telephone Call Markets. — *Fennia*, 86.
- ANTAL J. 1962. Baranya megye kereskedelmi vonzáskörzetei. — *Belker. Kut. Int. Közleményei*, 55. Bp.
- BELUSZKY P. 1963. Mátészalka vonzásterülete. — *Földr. Ért.* 12. p. 201—223.
- BELUSZKY P. 1964. Kereskedelmi központok Szabolcs-Szatmár megyében. — *Földr. Ért.* 13. p. 179—204.
- BELUSZKY P. 1966. Magyarország kereskedelmi központjai. — *Földr. Ért.* 15. p. 237—261.
- BELUSZKY P. 1967a. Die Kleinhandelszentren Ungarns und ihre Anziehungsbereiche. — *Acta Geographica Debrecina*, Tom. XII—XIII. p. 49—82.
- BELUSZKY P. 1967b. A magyar városok központi szerepköre. — *Statisztikai Szemle*, 45. p. 543—563.
- BELUSZKY P. 1968. Hierarchie des villes en Hongrie. — *Acta Geographica Debrecina*, Tom. XIV. p. 27—34.
- BELUSZKY P. 1969. A települések osztályozásának néhány elvi-módszertani kérdése. — *Területi Statisztika*, 19. p. 601—619.
- BÉLTEKI A.—RÁSKÓ J. 1966. Kisvárdai és Mátészalkai központi szerepköre és fejlettségi színvonala. — *Megyei és Városi Stat. Ért.* 16. p. 53—69.
- BERÉNYI I. 1965. Kiskőrös vonzásterülete. — *Földr. Ért.* 14. p. 113—129.
- BERNÁT T.—ENYEDI Gy. 1961. A magyar mezőgazdaság termelési körzetei. — *Mezőgazdasági Kiadó*, Bp.
- BOESLER, K. A. 1959. Die quantitative Erfassung von Stadt-Umland Beziehung. — *Berichte z. Deutschen Landeskunde*, 24. p. 58—62.
- BOESLER, K. A. 1962. Zum Problem der quantitativen Erfassung städtischer Funktionen. — *Lund Studies in Geography*, Ser. B. No. 24.
- BOGNÁR J. 1961. Kereslet és keresletkutatás a szocializmusban. — *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Bp.
- BOROS F. 1967. A településnagyság és az ellátó funkció közötti kapcsolat. — *Földr. Ért.* 16. p. 239—250.
- BOUSTEDT, O. 1953. Die Stadt und ihr Umland. — *Raumforschung und Raumordnung*, 11. p. 20—29.
- BOUSTEDT, O. 1962. Die zentralen Orte und ihre Einflussbereiche. — *Lund Studies in Geography*, Ser. B. No. 24.
- BOUSTEDT, O.—RANZ, H. 1957. Regionale Struktur- und Wirtschaftsforschung. Aufgaben und Methoden. — *Akad. Raumforsch. u. Landespl.*, Bremen
- BRUSH, J. E. 1953. The Hierarchy of Central Places in Southwestern Wisconsin. — *Geogr. Review*, 43. p. 380—402.
- BUCHT, L. 1944. Härnösands detaljhandelsområde. En ekonomisk-geografisk studie. — *Svensk Geogr. Årsbok*
- CAROL, H. 1952. Das agrargeographische Betrachtungssystem. — *Geogr. Helvetica*, 7. p. 17—67.
- CAROLL, J. D. 1955. Defining urban trade areas. — *Traffic Quarterly*, 9. p. 149—161.
- CHABOT, G. 1962. Présentation d'une carte des zones d'influence des grandes villes françaises. — *Lund Studies in Geography*, Ser. B. No. 24.
- CHOJNICKI, Z.—WRÓBEL, A. 1963. Matematikai-statisztikai módszerek a gazdasági földrajzban. — *Földr. Ért.* 12. p. 379—392.
- CHRISTALLER, W. 1933. Die zentralen Orte in Süddeutschland. — *Fischer Verlag*, Jena

- DAHL, S. 1949. Geografiska institutionens vid Handelshögskolan i Stockholm tätortsregister. — Stockholm
- DUMONT, M. E. 1950. Les migrations ouvrières du point de vue de la délimitation des zones d'influence prédominante. — Bulletin de la Société Belge d'Études Géographiques, 19.
- ÉNYEDI Gy. 1961. Földrajzi munkamegosztás és termelési körzetek a mezőgazdaságban. — Földr. Ért. 10. p. 153—171.
- ERDEI F. 1957. Futóhomok. A Duna-Tisza köze. — Gondolat, Bp.
- ERDEI F.—CSETE L.—MÁRTON J. 1959. A termelési körzetek és a specializáció a mezőgazdaságban. — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- ÉLIÁS R. 1954. Szeged vonzásterülete. — Földr. Ért. 3. p. 725—733.
- FEHRE, H. 1956. Zur Abgrenzung der Stadtregion. Wege und Methoden der deutschen Forschung. — Raumforschung und Raumordnung, 14. p. 150—159.
- FEHRE, H. 1959. Zur Terminologie des Stadt-Umland-Problems. — Berichte z. Deutschen Landeskunde, 24. p. 53—58.
- FORBAT, F. 1956. Die Bedeutung der umlandbestimmenden Faktoren für die Planung. Eine Studie über Umlandforschung in Schweden. — Raumforschung und Raumordnung, 14. p. 71—79.
- FÓRIZS M. 1965. A városi és falusi települések megkülönböztetésének szempontjai. — Demográfia, 8. p. 82—93.
- FÓRIZS M.—ORLICSEK J. 1963. Vidéki városaink funkcionális típusai. — Földr. Ért. 12. p. 167—199.
- FREDRIKSSON, E. 1930. Kalmar detaljhandelsområde. — Svensk Geogr. Årsbok, p. 76—103.
- GERLE Gy.—POGÁNY P. 1965. A településhálózat fejlesztésének tervezésénél alkalmazható matematikai módszerek. — Építésügyi Szemle, 15. p. 50—55.
- GODLUND, S. 1951. Bus Services, Hinterlands and the Location of Urban Settlements in Sweden, specially in Scania. — Lund Studies in Geography, Ser. B. No. 3. p. 14—24.
- GODLUND, S. 1954. Busstrafikens framväxt och funktion i de urbana influensfälten. — Lund
- GOOSSENS, M. 1963. L'organisation urbaine du Nord-Est de la Belgique. Confrontation de quelques méthodes. — Bulletin de la Société Belge d'Études Géographiques, 32. p. 1—93.
- GREEN, F. H. W. 1950. Urban Hinterlands in England and Wales. An Analysis of Bus-Services. — Geogr. Journal, 117. p. 64—88.
- GREEN, F. H. W. 1951. Bus Services in the British Isles. — Geogr. Review, 14. p. 645—655.
- GREEN, F. H. W. 1958. Community of Interest Areas. Notes on the Hierarchy of Central Places and their Hinterlands. — Economic Geogr. 34. p. 210—226.
- HANICSEK Zs. 1963. Szentendre funkciói és vonzáskörzete. — Földr. Ért. 12. p. 456—485.
- HOFFMANN, R. 1956. Der Verkehr als Mittel zur Abgrenzung von Stadt und Umland — Raumforschung und Raumordnung, 14. p. 101—106.
- HÄGERSTRAND, T. 1957. Migration and Area. Migration in Sweden. — Lund Studies in Geography, Ser. B. No. 13. p. 27—158.
- JACOBSON, B. 1958. Metod för bestämning av tätortes centralitetsgrad. — Svensk Geogr. Årsbok
- KLÖPPER, R. 1953a. Methoden zur Bestimmung der Zentralität von Siedlungen. — Geogr. Taschenbuch. Reise- und Verkehrsverlag, Stuttgart, p. 512—519.
- KLÖPPER, R. 1953b. Der Einzugsbereich einer Kreisstadt. — Raumforschung und Raumordnung, 11. p. 73—81.
- KLÖPPER, R. 1956. Die deutsche geographische Stadt-Umland-Forschung, Entwicklung und Erfahrungen. — Raumforschung und Raumordnung, 14. p. 92—97.
- KOVÁCS Cs. 1967. Néhány megjegyzés dr. Száva-Kováts Endre „A földrajzi tájelmélet mai állása és alapvető filozófiai problémái” c. cikkéhez. — Földr. Ért. 16. p. 282—289.
- KÖSZEGFALVI Gy. 1969. Településhálózatunk fejlesztésének néhány kérdése. — Területi Statisztika, 19. p. 633—642.
- KÖSZEGI L. 1964. A területi tervezés főbb elvi és módszertani kérdései. — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- KRAJKÓ Gy. 1961. A gazdasági körzetesítés néhány elvi problémája. — Földr. Közl. 9. (85.) p. 223—247.

- LUKÁCS Ö. 1886. Nyíregyháza szabad, kiváltságolt város története. — Nyíregyháza
- MAJOR J. 1964. A magyar városhálózatról. — Településtudományi Közl. 16. p. 32—65.
- MAKKAI L. 1961. A városfejlődés történetének vázlata. In: Vidéki városaink. — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- MANSARD, W. 1952. Die Abgrenzung des großstädtischen Einflussbereiches von Portsmouth. — Erdkunde, 6. p. 27—34.
- MÁRKUS M. 1943. A bokortanyák népe. — Bp.
- MÁRTON B. 1942. Néhány városunk vasútainak vonzásterülete. — Földr. Közl., 70. p. 135—150.
- MÁRTON B. 1965. A Nyírség ipara. — Acta Geographica Debrecina, Tom. X—XI. p. 47—71.
- MENDŐL T. 1931. Debrecen közlekedésföldrajzi helyzete és az izokron térkép. — Debreceni Szemle
- MENDŐL T. 1964. Településföldrajz és népességtudomány. — Demográfia, 7. p. 183—199.
- PALOMÁKI, M. 1964. The Functional Centers and Areas of South Bothnia, Finland. — Fennia, 88. p. 1—235.
- PAPP A. 1962. Az Észak-Tiszántúl szántóföldi növénytermelésének földrajzi vizsgálata. — Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae, Tom. VIII., Ser. I. p. 85—127.
- PÉNZES I.—TÓTH J. 1970. Szeged egészségügyi vonzáskörzete és igazgatási-szervezési szerepköre. — Földr. Ért. 19. p. 303—314.
- PERCZEL K. 1959. A településhálózat regionális rendszere. — Mérnöki Továbbképző Int. Kiadv. Bp., p. 105.
- PERCZEL K. 1961. A mai magyar városhálózat kialakulása. In: Vidéki városaink. — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp.
- PERCZEL K. 1961. A magyarországi regionális tervezés elvi alapjai. — Építés- és Közlekedéstudományi Közl., 4. p. 3—42.
- PERCZEL K.—GERLE GY. 1966. Regionális tervezés és a magyar településhálózat. — Akadémiai Kiadó, Bp.
- POKSISEVSKIJ, V. V. 1962. A városok problémája a vezető tőkés országok mai gazdaságföldrajzi irodalmában. — Gazdaságföldrajzi Dokumentáció, FKI, Bp., 2. évf. 2. sz. p. 8—51.
- REILLY, W. J. 1929. Methods for the Study of Retail Relationships. — University of Texas Bulletin, No. 2944.
- REILLY, W. J. 1931. The Law of Retail Gravitation. — Knickerbocker Press, New York
- RUISZ R. 1964. Salgótarján kereskedelmi szívóhatása. — Belker. Kut. Int. Közl. 55. p. 49.
- ROCHEFORT, M. 1957. Méthodes d'étude des réseaux urbains. Intéret de l'analyse du secteur tertiaire de la population active. — Annales de Geogr. 46.
- SÄNTTI, A. 1954. Autobusverkehr als Indikator der zentralen Orte, Einflussgebiete und Verkehrsdichte in Finnland. — Publ. Institut Geogr. Univ. Turkuensis, Nr 31.
- SCHÖLLER, P. 1953. Aufgaben und Probleme der Stadtgeographie. — Erdkunde, 7. p. 161—184.
- SCHÖLLER, P. 1957. Stadt und Einzugsgebiet. Ein geographisches Forschungsproblem und seine Bedeutung für der Landeskunde, Geschichte und Kulturraumforschung. — Studium Generale, 10. p. 602—612.
- SCHWARZ, G. 1966. Allgemeine Siedlungsgeographie. — Berlin
- SMAILES, A. E. 1944. The Urban Hierarchy in England and Wales. — Geography, 29. p. 41—51.
- STEWART, J. Q. 1947. Empirical Mathematical Rules Concerning the Distribution and Equilibrium of Population. — Geogr. Review, 47. p. 461—485.
- SVENTO, I. 1964. Das Einflussgebiet der Stadt Mikkelin in seiner Beziehung zu den benachbarten Wirkungsfeldern. — Fennia, 91. p. 1—155.
- SZÁVA-KOVÁTS E. 1965. A földrajzi tájelmélet mai állása és alapvető filozófiai problémái. — Földr. Ért. 14. p. 277—289.
- THORWID, C. A. 1963. Ett försök till indelning ov Sverige i ekonomiska regioner. — Statistisk Tidskrift
- TOMCSÁNYI M.—BIHALY T. 1968. Funkcionális körzetek kialakulása Magyarországon. — Építés- és Közlekedéstudományi Közl. 12. p. 149—201.
- TUOMINEN, O. 1949. Das Einflussgebiet der Stadt Turku. Im System der Einflussgebiete SW-Finnlands. — Fennia, 71. p. 1—138.

- WEIGANG, K. 1966. Stadt—Umlandverflechtungen und Einzugsbereiche der Grenzstadt Flensburg und anderer zentraler Orte im nördlichen Landesteil Schleswig. — Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel, 25. p. 7—134.
- WENK, U. 1968. Die zentralen Orte an der Westküste Schleswig-Holsteins unter besonderer Berücksichtigung der zentralen Orte niederen Grades. — Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel, 27.

KSH Népesedés- és Szociálstatisztikai Főosztály, 1969. Az 1968. évi próbaszámlálás (mikrocenzus) személyi, családi és lakásadatai. — Statisztikai Kiadó Vállalat, Bp.

KSH Szabolcs-Szatmár megyei Igazgatósága, 1968. Adatok Szabolcs-Szatmár megye községeiről. — Nyíregyháza.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Kádár Emőke
Műszaki szerkesztő: Merkly László
Terjedelem: 10,5 (A/5) ív
AK 442 k 7476
74.71042 Akadémiai Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bernát György

A *Földrajzi tanulmányok*
sorozat előző kötetei

10. *Ádám László*

***A Tolnai-dombság
kialakulása és
felszínalaktana***

186 oldal · 24 fénykép,
81 ábra, 4 táblázat · Fűzve
32,— Ft

11. *Marosi Sándor*

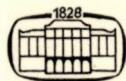
***Belső-Somogy
kialakulása és
felszínalaktana***

169 oldal · 26 fénykép,
84 ábra, 3 táblázat · Fűzve
26,— Ft

12. *Góczán László*

***A Marcal-medence
talajföldrajza***

172 oldal · 14 fénykép,
21 ábra, 13 táblázat, 4 mellék-
let · Fűzve 35,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Ára: 22, — Ft

ISBN 963 05 0289 5